

311 35

Й. ТУРСУНОВ, З. ШОИМХОНОВ

ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ

Дарслик

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Й. ТУРСУНОВ, З. ШОИМХОНОВ

**ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ
ХУҚУҚИ**

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан ўқув юртлири учун дарслик сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – 2003

Й. Турсунов, З. Шоимхонов. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Т.: 2003 йил. 246-б.

Ушбу дарслик 380100 «ҳуқуқшунослик» ихтисоси бўйича бакалаврият босқичида таълим олувчи талабалар учун тайёрланган бўлиб, унда аҳолини ижтимоий таъминлашга оид давлат сиёсатининг ҳуқуқий асослари, пенсиялар ва нафақалар тайинлаш ҳамда тўлаш, бошқа ижтимоий ёрдамларни кўрсатиш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий жihatлари ёритилган.

Дарслиқдан касб-хунар коллежларининг ўқувчилари, амалиётчи мутахассислар, ижтимоий таъминот ҳуқуқи масалаларига қизиқувчи кенг китобхонлар фойдала-нишлари мумкин.

Тақризчилар: ю.ф.н. доц. Б. Жонбоқиев
ю.ф.н. доц. М.А. Усмонова
Тошкент ижтимоий
таъминот юридик
техникумининг олий
малакали ўқитувчиси
Р.У. Мамажонова

© Й. ТУРСУНОВ, З. ШОИМХОНОВ, 2003 й.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2003 й.

КИРИШ

Барча замонларда ва жамиятларда қарияларга, бева — бечора, етим — есир, ожизу нотавонларга ғам — хўрлик қилиш, уларга кўмак қўлини чўзиш яхши инсоний фазилатлардан бўлиб келган ва бебаҳо қадрият саналган.

Кишилиқ тараққиётининг кейинги бир неча юз йилликларида ер юзида гуманистик ғояларнинг кучайиши, демократияга ва инсонга чуқур ҳурмат руҳи билан суғорилган дунёвий жамиятлар, давлатлар тарих саҳнасида пайдо бўлди. Шунинг натижаси ўлароқ, демократик ва гуманистик қадриятлар билан бирга, инсон ҳақида, айниқса, ёши, жисмоний аҳволи ёки бошқа хусусиятларига кўра бошқалардан заифроқ, ожизроқ бўлган жамият аъзолари тўғрисида алоҳида ғамхўрлик кўрсатиш, уларга меҳр — оқибат билан муносабатда бўлиш кўпчилик давлатлар юритаётган сиёсатнинг эътиборга сазовор жиҳатларидан бири сифатида намоён бўла бошлади.

Инсон ҳуқуқлари, уларнинг ҳимоя қилиниши ва амалда қафолатланиши юзасидан халқаро ҳамкорлик, мамлакатлараро ҳамда давлатлараро муносабатларнинг тобора кўпроқ уйғунлаштирилиши туфайли ушбу соҳада стандартлар яратилди, бу фаолиятнинг халқаро — ҳуқуқий асослари юзага келтирилди. Бунда «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси», БМТнинг «Ижтимоий — иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар ҳақида»ги Пакти, бошқа бир қатор халқаро конвенциялар муҳим аҳамият касб этди.

Бугунги кунда болалар, хотин — қизлар, ногиронлар ҳимоясини таъминлашга қаратилган кўплаб халқаро конвенциялар амал қилиб турганлигини мамнуният билан қайд этиб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси томонидан 1991 йил 30 сентябрда ратификация қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 25 — моддасида айтилишича: «ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан, кийим — кечак, озиқ — овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, қасаллик, ногиронлик, бевалик, қариллик ёки унга боғлиқ бўлмаган

шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга.

Оналик ва болалик алоҳида ғамхўрлик ва ёрдам ҳуқуқини беради»¹.

Ўзбекистон Республикаси томонидан 1995 йил 31 августда ратификацияланган БМТнинг «Иқтисодий – ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пактининг 9 – моддасига кўра: «Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг ижтимоий таъминланиши, жумладан, ижтимоий суғурта ҳуқуқини эътироф этади»². Жаҳон миқёсида очликка, қалшшоқ – ликка, касалликларга қарши қаратилган кенг қамровли дастурлар амалга ошириб келинмоқда, ривожланган давлатлар томонидан кам тараққий топган давлатлар халқларига моддий ёрдам кўрсатиш чоралари кўрилмоқда, инсоният олдида турган долзарб ва глобал миқёсли масалаларни ўзаро ҳамкорликда ҳал этиш чоралари қидирилмоқда. Буларнинг барчаси моҳият жиҳатдан инсонни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишга, унинг яшаш ҳуқуқини таъминлашга қаратилгандир.

Бизнинг мамлакатимизда ҳам мустақиллик қарор топганидан кейинги йилларда инсонларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, уларнинг жамиятдаги мавқеини янада мустаҳкамлашга йўналтирилган муайян ишлар амалга оширилди. Бунда энг аввало, фуқароларни ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий қўллаб – қувватлаш – нинг ҳуқуқий пойдевори барпо этилганлиги, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39 – моддасида белги – лаб қўйилганидек: "Ҳар ким қариганида, меҳнатга яроқ – сиз бўлиб қолганида, шунингдек, боқувчисидан жудо бўлганида ҳамда қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олишга ҳақли", деган қоидага мувофиқ, кундалик қонунларимизга асосан фуқаро – ларимизга хилма – хил шакллардаги ижтимоий ёрдам олишнинг кафолатлаб қўйилганлиги, диққатга сазовор. Шу ўринда болалар, хотин – қизлар, ногиронлар, қариялар давлат ва жамиятнинг алоҳида эътибори ҳамда ғамхўрлиги остида эканликлари, Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг

¹ Инсон ҳуқуқлари. Ўқув қўлағи. Т., «Ўзбекистон», 1997, 188–189 бетлар.

² Ўзбекистоннинг янги қонунлари, №11. Т., «Адолат», 1996, 167–бет.

ташаббуси билан «Оила йили», «Аёллар йили», «Соғлом авлод йили», «Қарияларни қадрлаш йили» шиорлари остида ижтимоий заиф аҳоли қатламларига алоҳида эътибор берилаётганлиги, ушбу йилларда тегишли ташкилий-ҳуқуқий, молиявий-иқтисодий тадбирлар дастури ишлаб чиқиляётганлиги ва уларнинг ҳаётга татбиқ этиляётганлиги каби жиҳатларни алоҳида қайд этиб ўтиш лозим.

Шунингдек, давлат ва жамият томонидан аҳолига кўрсатилляётган ижтимоий таъминот ва ижтимоий ёрдам самарадорлигини ошириш, бу ёрдамларнинг ёрдамга муҳтож табақаларга аниқ йўналтирилган бўлишини таъминлаш, бундай ёрдам кўрсатилиш механизмлари одамлар учун тушунарли, содда тизимларда бўлишига эришиш мақсадида кейинги йиллар давомида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари ҳам диққатга сазовордир. Бу соҳада айниқса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 7 декабрдаги «2000–2005 йилларда ёлғиз кексаларни, пенсионерлар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора–тадбирлар дастури тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 6 декабрдаги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги Фармони, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб–қувватлашни кучай–тириш тўғрисида»ги қарори қабул қилинган, салмоқли ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шунини айтиш лозим–ки, юқоридаги тадбирлар туфайли ижтимоий ҳимоялаш мақсадлари учун 91,3 миллиард сўм, шундан 8 миллиарддан ортиги давлат бюджетидан, 79 миллиард сўмдан ортиги пенсия жамғармаси ҳисобидан маблағ сарфлаш кўзда тутилди³.

Мамлакатимизда бозор муносабатлари ривож–ланиб бориши шароитида давлат ижтимоий сиёсати, хусусан, унинг муҳим йўналишларидан бири бўлган аҳолини ижтимоий таъминлаш, унинг заиф қатламларини аниқ йўналтирилган ҳолда ижтимоий–иқтисодий жиҳатдан

³ ҳаян: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 24 январдаги 30–сонли «қарияларни қадрлаш йили» давлат дастури тўғрисида»ги қарори шарҳи. «Халқ сўзи» газетаси. 2002 йил 25 январь.

ҳимоялашнинг амалга ошири — лаётганлиги бу соҳадаги қонунчилик тизимларини бўлғуси мутахассис кадрлар томонидан мукамал ўрганиш — ўзлаштириш, уларни кундалик турмушда қўллаш борасидаги вазифаларни долзарб қилиб қўймоқда. Бундан ташқари, ижтимоий таъминот тизимларининг замон талабларига мос равишда ислоҳ қилинаётганлиги мазкур соҳага оид бўлган қонунчи — ликни ҳам янада мукамаллаштириш лозимлигини, мавжуд муаммоларнинг янгича ҳуқуқий ечимларини қидириб топиш лозимлигини тақозо этмоқда.

Бизнинг назаримизда, ушбу вазифаларни муваф — фақиятли тарзда бажаришга фақат замонавий билим — лар билан етарли қуролланган мутахассис ёшларгина қодирдирлар.

Мазкур дарслиқда юқоридаги долзарб вазифалар ҳисобга олинди, шунингдек, у Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида ўқув адабиётларининг чоп этилиши улкан ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ишлардан эканлигини кўзда тутган ҳолда тайёрланди.

УМУМИЙ ҚИСМ

І БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ ФАНИНИНГ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

**1-§. Ижтимоий таъминот тизимларининг вужудга келиши, ривожланиши тарихи. Ўзбекистон Респуб-
ликасида ижтимоий таъминотнинг тараққий этиш
босқичлари**

Ҳар қандай давлат ва жамият юритадиган ижтимоий сиёсат ҳамда иқтисодий сиёсат ўзаро боғлиқ бўлиб, иқтисодий сиёсатнинг бош мақсади — ушбу жамиятда яшаётган фуқаролар турмуш фаровонлигини таъминлаш, яъни ижтимоий сиёсатга хизмат қилишдан иборатдир ва шу нуқтаи назардан қараганда ушбу икки сиёсат ўртасидаги мувозанатни, уларнинг ўзаро тўғри нисбатининг белгиланиши жамиятда ижтимоий адолат ўрнатилишининг муҳим шароитларидан бўлиб саналади.

Давлат ижтимоий сиёсати деганда аҳоли ҳаёт кечериш даражасини шакллантириш, инсон капиталини қайта яратиш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш, уларнинг бир маромда фаолият юритишини таъминлаш соҳасида муайян давлат томонидан олиб борилаётган ички сиёсат йўналиши назарда тутилади. Фуқароларнинг асосий инсоний ҳуқуқлари, Конституциявий ҳуқуқлари давлат ижтимоий сиёсати орқали рўёбга чиқарилади. Бунда давлат турли ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, молиялаштириш нормативларини белгилаш, ижтимоий — иқтисодий андозалар, қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш каби воситалардан кенг фойдаланади.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, давлат иқтисодий ва ижтимоий сиёсатида ўзаро нисбатнинг бузилиши, яъни аҳоли турмуш даражасининг пасайтирилиши ҳисобига жамғаришга зўр берилиши, иқтисодий сиёсатни кучай-
тиришга уриниш кўпчилик ҳолларда салбий натижаларга олиб келаётганлиги, бунда ҳам ижтимоий аҳвол ёмонлашиб

кетаётганлиги ва айни пайтда давлат иқтисодий тараққиёти ҳам орқага кетаётганлиги собиқ СССР таркибига кирган мустақил давлатларнинг айримлари тажрибасидан аён бўлмоқда.

Бундай ривожланиш анъанаси тарих учун янгилик эмас, индустриал цивилизациянинг сўнгги 200 йил давомидаги тараққиёти даврида иқтисодий ва ижтимоий сиёсат нисбатларининг тўғри белгиланмаганлиги туфайли салбий оқибатлар келиб чиққанлиги бизга маълум. Шу туфайли XIX аср охири ва XX аср бошларида ривожланган мамлакатларда ижтимоий сиёсатта катта эътибор берила бошланди. Уларда иқтисодий тараққиёт юксак кўрсаткичларга эришгани ҳолда аҳоли турмуш даражаси ҳам юқори эканлиги, кафолатланган ҳолда ижтимоий жиҳатдан ҳимояланганликлари сабабларидан бири ҳам ана шунда бўлса керак.

Бугунги кунга келиб жамият иқтисодий ҳаёти ва ижтимоий ҳаёти ўртасида энг мақбул нисбат белгиланишининг икки асосий усули қарор топди. **Улардан биринчиси** — радикал усул бўлиб, бунда ижтимоий сиёсатнинг барча йўналишлари давлат томонидан марказлаштирилган тарзда амалга оширилади. Ижтимоий сиёсат бу усулда амалга оширилишининг афзал томони сифатида одамларнинг кўпроқ, тўлиқроқ ҳимояланганлиги, давлат бу соҳадаги масъулиятни асосан ўз зиммасига олганлиги, кафолатлар даражаси бирмунча юқори эканлиги кўрсатиб ўтилса — да, аммо у ўзининг серхаржлиги, сунъий тенглаштиришга қаратилганлиги ва шу туфайли ижтимоий адолат тамойилларининг бузилишига олиб келиши, солиқлар шаклидаги оғирликни иқтисодий фаол аҳоли қатламлари зиммасига юклаб қўйилиши каби салбий жиҳатлари билан ажралиб туради ва шу туфайли бозор муносабатлари қарор топган жамиятларда бу усулдан фойдаланиш қийин кечади.

Иккинчи усул — ҳаётий мушкулотлар учун давлат масъулияти соқит қилинмагани ҳолда аҳоли турмуш даражаси, ижтимоий жиҳатдан ҳимояланганлиги, инсоний ҳуқуқларнинг кафолатланишида ижтимоий бирдамликка, адолатга, ижтимоий таъминот ва қўллаб — қувватлашнинг муайян муҳтож табақаларга аниқ йўналтирилганлиги, ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилишида давлат

маблағлари билан бир қаторда, жамият маблағларига, ўзаро ёрдам, хайрия маблағларига ҳам таянилиши каби хусусиятлари билан тавсифланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейинги йиллар давомида юритиб келинаётган ижтимоий сиёсат ривожига эътибор берилса, ана шу радикал усулдан ижтимоий усулга аста-секин ўтилаётганлигини, биринчи усулга хос бўлган ижобий жиҳатлар имкон даражасида сақлаб қолинаётганлигини кузатиш мумкин бўлади.

Ҳар қандай жамиятда ижтимоий ҳимоя тизимларининг барпо этилиши маълум ишлар амалга оширилишини кўзда тутати. Бунда қуйидагилар амалга оширилиши лозим бўлади:

1) Оилавий ва шахсий даромадларни назорат қилиш ҳамда баҳолаш механизмларидан фойдаланган ҳолда аҳолининг ижтимоий ҳимоя ва кўмакка муҳтож гуруҳлари ажратиб олинади;

2) Оиланинг пул ва натура ҳолида оладиган даромадлари ҳисобга олиниб, оила бюджетини аниқлаш, шу орқали турмуш даражасини, ёрдамга муҳтожлигини аниқлаш амалга оширилади.

Бунда ижтимоий ёрдамнинг аниқ йўналтирилганлигини таъминлаш мақсадида энг кам истеъмол даражаси — истеъмол дастурхони аниқланади. Минимал турмуш кечириш даражаси аниқланишида энг кам таъминланган оилаларнинг озиқ — овқат, ижтимоий хизматлар ва бошқа буюмларга бўлган кундалик энг зарур талаблари асос қилиб олинади.

Собиқ Иттифоқ таркибига кирувчи баъзи мустақил давлатларда турмуш кечиришнинг энг кам даражаси, зарурий истеъмол дастурхони нотўғри, ҳақиқий аҳволга мос келмайдиган тарзда аниқланаётганлиги ёки бу кўрсаткич умуман ишлаб чиқилмаганлиги туфайли одамлар реал турмуш даражасини холис баҳолаш имкони мавжуд эмас:

3) Ижтимоий ёрдам ва таъминот бериш усулининг тўғри белгиланиши, яъни бундай ёрдамларнинг пул ҳолида, натура кўринишида ёки ижтимоий имтиёзлар ва афзалликлар шаклида берилишининг тўғри танланиши муҳим аҳамиятга эга.

XXI асрдаги ижтимоий тараққиётнинг асосий хусусиятлари муҳокама қилинган 1995 йил Копенгагенда бўлиб ўтган Олий даражадаги учрашувлар юзасидан қабул қилинган Умумжаҳон Декларациясида қайд этиб ўтилганидек, XXI аср иқтисодий инсон манфаатларига йўналтирилганлиги таълимотига таяниши билан ажралиб туради.

Стратегик жиҳатдан олганда, инсон омилига таянилиши, унга капитал сарфланиши — капитал сарфлашнинг энг сермаҳсул, энг рационал усули сана — лади. Чунки инсонга, унинг моддий турмуш даражасига эътибор берилаётган давлатларгина иқтисодий юкса — лишга эришмоқда, уларда меҳнат унумдорлиги юқори бўлмоқда, жамият фаровонликка эришмоқда. Аксинча, инсон аҳамияти пасайтирилаётган, унинг турмуш кечириш даражаси паст бўлган давлатлар, қашшоқлар яшайдиган давлат қашшоқ давлатлигича қолмоқда ва бу ҳамма нарсани одамлар ҳал қилади деган қадимий қониданинг тўғри эканлигини, инсон омили ҳисобга олинмайдиган давлатнинг тараққий топа олмаслигини исботламоқда.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини қўлга киритганидан кейин давлат ва жамиятнинг муҳим функционал фаолият олиб бориш соҳаларидан бири сифатида ижтимоий таъминот тизим — лари аста — секинлик билан шакллантирила бошланди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий таъминот сиёсати ҳуқуқий асослари сифатида солиқ иттифоқ даврида қабул қилинган қонунлардан фойда — ланилган бўлсада⁴, аммо аста — секинлик билан, босқич — ма — босқич тарзда бу соҳадаги ўз миллий қонунчили — гимиз шакллантирила бошланди. Дастлабки даврларда бу Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари шаклида амалга оширилган бўлса⁵, кейинчалик ушбу масалаларга оид махсус қонунлар қабул қилинди ва ижтимоий таъминот тизимлари миллий қонунчилиги асосида ривожлантирила бошланди⁶.

⁴ қаранг: «Давлат пенсиялари тўғрисида»ги 1356 йилги ва «Колхозчиларга пенсия ва нафақалар тайинлаш тўғрисида»ги 1964 йилги қонун ва х.к.

⁵ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги «Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдами тизimini такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони ва бошқалар.

⁶ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашида 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000—2002 йиллардаги Фармонлари ва бошқалар.

1 Республикамизда ижтимоий таъминот ва унинг ҳуқуқий тизимлари барпо этилиши шартли равишда бир неча босқичларга бўлиниши мумкин ҳамда бу босқичлар мамлакатимизнинг мустақиллик йилларидаги тараққиёти даври хусусиятларини ўзида объектив тарзда акс эттиради.

Бу босқичлар қуйидагича тақсимланади:

Биринчи босқич. Мамлакат мустақил деб эълон қилинган — 1991 йил 31 августдан Ўзбекистон Респуб-ликасининг Конституцияси қабул қилинган — 1992 йил 8 декабргача бўлган даврни ўз ичига олади.

Бу давр мустақил давлат органлари, шу жумладан ижтимоий таъминотни амалга ошириш соҳасидаги давлат органлари, улар кундалик фаолиятининг ҳуқуқий асослари шакллантирилиши даври эканлиги билан, собиқ Иттифоқ давридаги давлат тузилмалари ўз фаолиятини амалга оширишда давом этаётган, собиқ иттифоқ қонунчилик ҳужжатлари амал қилиб турганлиги билан, айти пайтда давлатчиликнинг миллий тизимлари тез суръатлар билан барпо этилаётган, янги—янги фармонлар, қарорлар қабул қилинаётган давр эканлиги билан тавсифланади.

Иккинчи босқич. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрдаги янги — мустақил давлат сифатидаги Конституцияси қабул қилинган санадан бошланган ва тахминан 1994 йилнинг ўрталаригача давом этган. Иккинчи босқич янги конституциявий заминга таянган ҳолда давлат ва ҳуқуқ тизимлари қайтадан шакллантирила бошланганлиги, пенсия таъминоти соҳасида миллий қонуннинг қабул қилиниши, ижтимоий таъминотни сунъий тенглаштирилган ҳолда амалга оширилишидан тобора аниқ йўналтирилган кўринишга эга бўлиб бораётганлиги, заиф аҳоли қатламлари ижтимоий ҳимоясини аста—секин кучайтирила бориши билан диққатга сазовордир.

Учинчи босқич. 1994 йилнинг иккинчи ярмидан 2001 йилгача бўлган вақт оралиғини қамраб олган. Бу даврда ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчилик тизимлари асосан барпо этиб бўлинди; аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоялаш тизимлари ва механизмлари яратилди; ижтимоий таъминотни амалга ошириш манбалари саналувчи молиявий маблағлар, уларнинг шакллантирилиши, сарфланиши соҳасидаги давлат ва жамият

тизимлари юзага келтирилди ҳамда уларни бир маромда ишлашлиги таъминланди.

Тўртинчи босқич. Бу босқич 2000 йил охирларидан бошланган бўлиб, бутунги кунда ҳам давом этиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар ҳақида»⁷ги қарорининг қабул қилиниши ва шу асосда пенсия жамғармасининг тизимлари қайта ташкил этилиши, якка тадбиркорлар ва якка деҳқон хўжаликлари пенсия таъминоти масалаларининг содда-лаштирилиши⁸, аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002–2003 йилларга мўлжалланган ҳукумат дастурининг қабул қилиниши ва рўёбга чиқа-рилишига қаратилган қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши, ижтимоий ёрдам олувчи фуқаролар доирасининг кенгайтирилиши ҳамда моддий ёрдам миқдорларининг кўпайтира борилиши кабилар ушбу босқичнинг ўзига хос хусусиятларидан саналади. ↓

2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани, унинг предмети, асосий тамойиллари ва вазифалари

Давлатнинг ижтимоий сиёсати йўналишларидан бири бўлган аҳолини ижтимоий таъминлаш, ўз жисмоний ва бошқа хусусиятларига кўра жамият ёрдамига муҳтож бўлган заиф қатламларни ижтимоий ҳамда иқтисодий жиҳатдан ҳимоялашни амалга ошириш масалаларига тааллуқли бўлган қонунчилик соҳаси ижтимоий таъминот ҳуқуқи деб юритилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг конституциявий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддаси билан белгилаб қўйилган. Унда: «ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга», дейилади. Ушбу конституциявий

⁷ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августдаги қарори ва унинг иловалари.

⁸ қаранг: «Халқ сўзи» газетаси. 2002 йил 26 январь.

ҳуқуқларнинг реал амалга оширилиш шакллари, усуллари ва воситалари Конституция асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилган бўлиб, улар ўзаро қўшилгани ҳолда ижтимоий таъминот ҳуқуқи ягона ҳуқуқ соҳасини ташкил қилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фан соҳаси сифатида фуқароларни турли шаклларда ижтимоий таъминлаш, ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиши билан машғул бўлган давлат органлари тизими, уларнинг ишлаш режими, аҳолини ижтимоий таъминлаш масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг хусусиятлари, бу жараённинг ривожланиш тенденциялари, муаммолари, бу муаммоларни ҳал этилиш масалалари, ижтимоий таъминот ва ёрдам шакллари, уларнинг янада такомиллаштирилиши, ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиш усулларини ҳаётнинг ўзгарувчан шароитларига мослаштириш каби назарий масалалар ҳамда уларнинг амалиётга татбиқ этиш муаммолари билан шуғулланади.

Аввало, «ижтимоий таъминот» ва «ижтимоий таъминот ҳуқуқи» тушунчалари тўғри англаб олинмоғи лозим.

И.Т. Тультеевнинг фикрича: «Ижтимоий таъминот» тушунчаси давлат томонидан фуқароларнинг ижтимоий кам таъминланган қатламларига уларнинг асосий моддий эҳтиёжларини қондириш, уларга пенсиялар, нафақа ва бошқа кўринишдаги моддий ёрдам ва бошқа турдаги ижтимоий ёрдам кўрсатиш йўли билан кишиларнинг нормал ҳаёт кечиришлари учун зарур шароитлар яратиб беришдир»⁹.

Бизнинг назаримизда, «ижтимоий таъминот» тушунчасига бу муаллиф берган тариф Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 39—моддасини кенгайтириб талқин этишдан иборатдир. Чунки на Конституциянинг ўзида ва унинг асосида қабул қилинган бошқа қонунларда фуқаронинг ижтимоий таъминот олишининг зарурий шarti сифатида унинг кам таъминланган бўлиши лозимлиги назарда тутилган эмас. Фуқаро муайян миқдордаги меҳнат стажига эга бўлса ва бошқа бир қатор шартлар (маълум

⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т. «Ўзбекистон», 2001 йил, 233-бет.

ёшга етган ёки ногирон деб эътироф этилган ва ҳоказо) мавжуд бўлса, таъминланганлик даражасидан қатъий назар, ижтимоий таъминот олишга ҳақли бўладилар, яъни унинг моддий жиҳатдан яхши таъминланган аҳволда эканлиги, айтайлик, ёшга доир пенсия тайинланишига ҳеч бир монелик қилмайди. Шу туфайли И.Т. Тультеевнинг «Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий таъминот – ижтимоий ҳимоя ва қўллаб – қувватлашга муҳтож фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлашнинг давлат тизими», деган фикрига ҳам унчалик қўшилиб бўлмайди¹⁰.

Тўғри, ижтимоий таъминотнинг муайян шакллари амалга оширилишида аниқ йўналтирилганлик тамойиллари ҳамда хусусиятлари мавжуд ва бу хусусиятлар кучайиб бормоқда. Бироқ бу хусусиятлар нафақа таъминотининг айрим турларига, натурал ҳолда кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам, имтиёз ва енгилликларга хосдир. Шу туфайли ижтимоий таъминотни фуқаролар моддий аҳволига, кам таъминланган бўлишлигига боғлаб қўйиш аҳолининг муайян қатламлари ижтимоий таъминот ҳуқуқларини шубҳа остига қўйилишига ва шу туфайли конституциявий ҳуқуқлар бузилиши учун шарт – шароит яратилишига сабаб бўлган бўлар эди.

Ижтимоий таъминот деганда асосан давлат йўли билан фуқароларни таъминлаш ва қўллаб – қувватлаш, давлат ижтимоий таъминот тизимлари назарда тутилади. Аммо бутунги кунда ижтимоий таъминотнинг бошқа кўринишлари ҳам юзага кела бошлади. Хусусан, Ўзбекистонда «Нуроний», «Соғлом авлод учун», «Маҳалла», Болалар ва бошқа ижтимоий жамғармаларнинг ташкил этилганлиги; турли корхоналар, ташкилотлар, айрим фуқаролар томонидан хайр – эҳсон тарзида турли ёрдамлар, тадбирлар уюштирилаётганлиги нодавлат ижтимоий таъминот тизимларини ҳам аста – секин шакллантириб борилаётганлигидан, аҳолининг ёрдамга муҳтож, заиф қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишда уларнинг ўрни, салмоғи ортиб бораётганлигидан дарак беради.

Буларнинг барчаси «ижтимоий таъминот» тушунчаси мазмунан кенгайиб ва бойиб бораётганлигидан, ўзида бозор

¹⁰ қаранг: Ўша манба.

муносабатларидан келиб чиқувчи хусусиятларни тўлароқ акс эттираётганлигидан нишонadır.

«Ижтимоий таъминот ҳуқуқи» тушунчасига келсак, бу тушунча «ижтимоий таъминот» тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг бир қиррасини, яъни ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига оид ташкилий – ҳуқуқий шаклларни, қонунчилик тизимини, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи давлат, тегишли ҳолларда эса жамоат органлари тизимини ўзида акс эттиради.

Ижтимоий таъминотни амалга оширилиши соҳасида юз берувчи ижтимоий муносабатлар ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг предмети саналади. Аммо бунинг учун ушбу ижтимоий муносабатлар ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчилик актлари билан тартибга солиниши, яъни қонун ҳужжатларининг «таъсир доираси»га кириши лозим.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани предмети саналувчи ижтимоий муносабатлар таснифи ва тавсифи, уларнинг юзага келиш, барҳам топиш хусусиятлари, бу муносабат иштирокчилари, уларнинг ҳуқуқий ҳолати, ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқларни ҳимояланиш усуллари ва воситаларига оид масалалар тегишли бобларда атрофлича ёритилиши боис, уларга бу ўринда батафсил тўхтаб ўтириш мақсадга мувофиқ эмас. Шундай бўлса – да, фуқароларни пенсиялар, нафақалар, моддий ёрдамлар билан таъминлаш, уларга турли ижтимоий натурал ёрдамлар кўрсатиш, ижтимоий имтиёзлар бериш пайтида ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга шахслар билан бундай ёрдамни кўрсатиш вазифаси юклатилган давлат ёки бошқа жамоат органлари ўртасида вужудга келувчи ҳуқуқий муносабатлар; фуқаролар, корхона ва ташкилотлар, ижтимоий таъминот органлари ҳуқуқий мақомининг белгиланиши, ижтимоий таъминот шаклларининг амалга оширилиши асослари, шартлари, тартибларининг белгиланиши кабилар ижтимоий таъминот ҳуқуқи предмети саналади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг тамойиллари – яъни бу таъминотни амалга оширилишига оид ғоялар, энг аввало, умумэътироф этган универсал халқаро ҳуқуқий стандартлар саналмиш БМТнинг «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси», Иқтисодий – ижтимоий ва

маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактга, бошқа етакчи халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга таянади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, унинг асосидаги миллий қонунчилик тизимимизга мансуб бўлган қонунларда ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам ижтимоий таъминот тамойиллари назарда тутиб қуйилган.

Ижтимоий таъминотни амалга оширишнинг энг етакчи тамойиллари Республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг ижтимоий – иқтисодий ислохотларни амалга оширишга, мамлакатимизда бозор иқтисодига асосланган ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этишга бағишланган илмий – назарий қарашларида баён этилган.

Жумладан, «...демография соҳасидаги реал аҳволни, аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора – тадбирларни олдиндан амалга ошириш керак. Ижтимоий ҳимоялаш ва кафолатларнинг кучли, таъсирчан механизми мавжуд бўлгандагина ижтимоий – сиёсий барқарорликни сақлаб қолган ҳолда бозор иқтисодиёти сари тинимсиз ривожланиб боришни таъминлаш мумкин»лиги ҳақида Республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг ғоялари¹¹ мамлакатимизда ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишидаги туб тамойилни ташкил қилди.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг тамойиллари умумҳуқуқий тамойиллардан ҳамда турли шакллардаги ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига бевосита тааллуқли бўлган ўзига хос тамойиллардан иборатдир.

Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида қонунийликка амал қилиш, камситишга йўл қўйилмаслик, инсонпарварлик, демократизм каби умумҳуқуқий тамойиллар сўзсиз амал қилади. Бу тамойилларнинг рўёбга чиқарилиши Республикамиз Конституцияси ва бошқа қонунлар билан тўла кафолатланган бўлиб, улардан қандайдир тарзда чекиниш инсон ҳуқуқларини поймол этилиши сифатида баҳоланади ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳуқуқий жавобгарликларни келтириб чиқаради.

Юқоридагилардан ташқари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг ўзига хос, махсус тамойиллари ҳам мавжуд

¹¹ қarang: Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон», 1995 йил, 11–бет.

бўлиб, бу тамойиллар ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига, у ёки бу шаклдаги ижтимоий ёрдам хусусиятларига ва бошқаларга тааллуқли бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг махсус тамойиллари жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) *Ижтимоий таъминотнинг умумийлиги ва кенг қамровли тусга эга эканлиги.* Бунда фуқароларни миллати, жинси, ижтимоий мавқеи ва бошқа фарқларидан қатъи назар муайян кўрсаткичлар мавжуд бўлгани тақдирда тенг асосларда ижтимоий таъминот олишлари тушунилади. Шунини айтиш кифояки, бугунги кунда икки ярим миллион нафардан ортиқ фуқаролар пенсиялар, юз минглаб оилалар нафақалар ва бошқа моддий ёрдамлар ололмакда, ана шу мақсадлар учун давлат бюджетидан юз миллиардлаб сўм маблағ сарфланмоқда.

2) *Ижтимоий таъминот учун ажратиладиган маблағнинг етарли даражадалиги.* Яъни: пенсиялар ва нафақалар миқдори белгиланиш пайтида турмуш кечириш учун зарур бўлган энг кам маблағ кўрсаткичи, истеъмоладастурхони таркибига кирувчи энг зарур маҳсулотлар ва хизматлар тўплами учун зарур бўлган маблағнинг энг кам даражаси эътиборга олинishi ушбу тамойил моҳиятини ташкил этади. Пенсияларнинг энг кам миқдорлари, нафақалар ва уларнинг энг кам миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилиши ҳамда ушбу энг кам миқдордан кам бўлишига йўл қўйилмаслиги, ушбу энг кам миқдорларни вақти – вақти билан қайта кўрилиб, индексация қилиб турилиши орқали мазкур тамойил рўйбга чиқарилади¹².

Ижтимоий таъминотнинг етарли даражада бўлиши тамойили БМТнинг 1966 йил 19 декабрдаги «Иқтисодий – ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 11 – моддаси, 1 – бандида назарда тутилган: «Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир киши ўзи ва оиласи учун етарли озиқ – овқат, кийим – кечак ва уй – жой ҳамда турмуш шароити тўхтовсиз яхшиланиб боришини ўз ичига оладиган етарли турмуш даражаси бўлиши ҳуқуқини эътироф этади» деган Бош қоидага асосланади.

¹² Сўнгги бор пенсиялар ва нафақалар миқдори Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 26 мартдаги Фармони билан оширилган.

3) *Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида фуқароларнинг ўзини — ўзи бошқариш органлари, корхона ва ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг бевосита иштирок этишлари тамойили.* Мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этилаётганлиги, кучли давлатчиликдан кучли жамиятга томон ривожланиб борилаётганлик кўринишларидан бири — давлатга хос функциялар жамиятга ўтказиб борилаётганлигида, аввал давлат органлари бажариб келган вазифалар босқичма — босқич фуқаролар йиғинлари, бошқа жамоат органлари зиммасига юкланаётганлигида кўзга ташланади.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов ўзининг дипломатия корпуси раҳбарлари, халқаро ташкилотлар ва хорижий оммавий ахборот воситалари вакиллари билан 1996 йил 27 декабрда бўлиб ўтган учрашувда сўзлаган нутқида таъкидлаб ўтганидек: «Давлат, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар демократик тус олмақда. Давлатга қарашли бўлмаган тузилмаларнинг ваколатлари кенгаймоқда. Уларнинг ижтимоий муносабатларни ривожлантиришда, жамиятни бошқаришда тутган ўрни тобора салмоқли ва фаол бўлиб бормоқда»¹³.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини — ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди¹⁴.

Бугунги кунда ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида корхона ва ташкилотлар, уларнинг меҳнат жамоалари, турли нодавлат — ноҳукумат жамғармалари, хайрия ташкилотлари, тадбиркор фуқаролар ва бошқа шахслар ҳам иштирок этиб келмоқдалар. Бу анъананинг тобора кучайиб бориши башорат қилинмоқда. Бинобарин ожизларга раҳм — шафқат қилиш, ёрдам қўлини чўзиш, саховатпешалик, бағрикенглик ўзбек халқининг миллий хусусияти бўлиб, авлоддан — авлодга ўтиб келаётган бебаҳо анъаналаримиздан, қадимий қадриятларимиздан саналади.

4) *Мамлакатимизда ижтимоий таъминот хилма — хил шаклларда амалга оширилиши тамойили.* Ижтимоий

¹³ Ислоҳ Каримов. «Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби». 5-китоб, Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 288-бет.

¹⁴ қаранг: «Ишонч» газетаси, 1999 йил 15 январь.

таъминотга оид қонунчилик ҳужжатларида таъминот ҳар хил шаклларда, хусусан, пенсиялар, нафақалар, бир марталиқ моддий ёрдамлар, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, муайян имтиёзлар ва енгилликлар кўринишида амалга оширилиши назарда тутилган. Келгусида ижтимоий ёрдам кўрсатиш шакллари янада хилма-хиллашуви шаклан мукамаллашиб бориши кутилмоқда.

Ижтимоий таъминотнинг қайси шаклда амалга оширилиши масаласи аниқ шарт-шароитлар ҳисобга олингани ҳолда қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Ижтимоий таъминотнинг асосий шакли, пенсиялар ва нафақалар беришдан иборат эканлиги шубҳасиз ҳамда ижтимоий таъминотнинг ушбу икки шакли етакчи мавқеини сақлаб қолиши аниқ, аммо пенсия ва нафақалар ҳам шаклан такомиллаштириб борилиши табиий ҳолдир.

5) *Ижтимоий таъминотни давлат ва жамият маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши.* Одатда фуқаролар ижтимоий таъминот учун олдиндан бадаллар тўламайдилар (қонунда кўзда тутилган ҳоллардан, яқка тадбиркор ва деҳқон хўжалиги аъзоси бўлган фуқаролардан ташқари) ва ижтимоий таъминот бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Аммо келгусида пенсия таъминоти тизимларида ислоҳотлар қилиниши натижасида фуқароларнинг шахсий маблағлари ҳисобига параллел пенсия таъминоти тизимлари ҳам вужудга келтирилиши мумкин. Жаҳоннинг айрим ривожланган мамлакатларида ана шундай нодавлат ижтимоий таъминот тизимларининг мавжудлиги ва амал қилиб турганлиги, ҳозирда мустақил бўлган ҳамдўстлик давлатларининг баъзиларида ҳам шундай нодавлат пенсия таъминоти тизимларини барпо этилаётганлиги бизнинг мамлакатимизда ҳам келгусида ана шундай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини истисно этмайди.

6) *Ижтимоий таъминотни амалга оширилиши устидан давлат ва жамоат назоратининг ўрнатилганлиги тамойили.*

Ижтимоий таъминотга оид маблағларни ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда тўланиши мақсадга мувофиқ ва тўғри сарфланиши, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи давлат ҳамда жамоат органлари, уларнинг мансабдор

шахслари фаолиятининг қонунийлиги устидан умумий назоратни Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунининг 4 – моддасига мувофиқ: «Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини – ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш» прокуратура органлари фаолияти йўналишларидан саналади¹⁵.

Прокуратура органлари томонидан амалга ошириладиган назорат шакллари, усуллари ва воситалари юқорида эслатилган «Прокуратура тўғрисида»ги қонунда назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги қарорига кўра (қарорнинг 8 – банди) ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 апрелдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тўғрисидаги Низомга кўра (Низомнинг 9.4 – банди), Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадли фойдаланишини назорат қилади, ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан пенсиялар ва ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўғри тайинланганлиги ва тўланганлигини текшириш бўйича назорат – тафтиш ишларини амалга оширади ва ташкил этади.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги назорат қилиш функциясини амалга ошириш механизмлари идоравий меъёрий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги қароридан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига маблағлар келиб тушиши ва сарфланиши устидан жамоат назоратини олиб бориш «Нуроний» жамғармасининг

¹⁵ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, №20, 139–модда.

«Назорат кенгаши» жамоатчилик комиссияси томонидан амалга оширилиши назарда тутилган (қарорнинг 11-банди).

Ижтимоий таъминотнинг тўғри амалга оширилиши устидан таъсирчан ва самарали назорат ўрнатилиши бу соҳада қонунийликни таъминлаш, маблағларни ўз эгаларига етиб боришини таъминлашнинг асосий кафолатларидан саналади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқида бошқа бир қатор тамойиллар ҳам амал қилади. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи қонунчилик тармоғи ва Ўзбекистон Республикаси Миллий қонунчилик тизими таркибий қисми сифатида қуйидаги вазифаларни бажаради:

а) фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кафолатлаб қўйилган ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш механизмларини белгилайди;

б) ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида ижтимоий адолат тамойилларининг қарор топишини таъминлайди ва бу тамойилнинг бузилишига йўл қўймайди;

в) ижтимоий таъминот соҳасида фуқароларга бериладиган ҳуқуқлар ҳажми ва мазмунини назарда тутади;

г) ижтимоий таъминотни амалга ошириш вазифаси юклатилган давлат ва жамоат органлари, корхона ҳамда ташкилотлар ҳуқуқий мақомини, вазифаларини, ваколатлари ва мажбуриятларини белгилайди;

д) ижтимоий таъминот учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўпланиши, мақсадга мувофиқ сарфланиши йўлларини кўзда тутади;

е) ижтимоий таъминот соҳасида ҳуқуқбузарликка йўл қўйган мансабдор шахслар ва айрим фуқаролар учун ҳуқуқий жавобгарлик чораларини, юридик шахслар учун эса молиявий жазо чораларини белгилайди ва бошқа вазифаларни бажаради.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи ҳуқуқнинг бир соҳаси, ҳуқуқий фан тармоғи сифатида қуйидаги вазифаларни бажаради:

а) бозор иқтисодиёти муносабатлари қарор топаётган шароитда аҳолини самарали ижтимоий ҳимоя қилиш ва

ижтимоий таъминлаш йўллари такомиллаштириш ҳамда ривожлантириш;

б) ижтимоий таъминотни амалга оширишнинг ҳуқуқий жиҳатларига тааллуқли бўлган муаммоларни аниқлаш, уларнинг ечимини излаб топиш;

в) аҳолини ижтимоий таъминлашга оид ижтимоий жараёнларни тадқиқ этиш ва шу асосда бу жараёнлар истиқболи ҳақида илмий асосланган прогнозлар бериш;

г) ижтимоий таъминотга оид қонунларни кундалик амалиётда қўлланилиши, бунда юзага келаётган камчиликларни аниқлаш, уларни бартараф этиш, қонунчиликнинг янада такомиллаштирилиши юзасидан таклиф ва тавсиялар бериш;

д) ижтимоий таъминот органлари учун малакали, замон талабларига мос мутахассис кадрлар тайёрлаш учун зарур бўлган чора – тадбирларни амалга ошириш кабилар.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фан соҳаси сифатида бошқа кўплаб фундаментал ва назарий – илмий вазифаларни ҳам бажаради. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи услублари деганда бу соҳадаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш пайтида қўлланиладиган таъсир ўтказиш шакллари ва воситалари йиғиндиси тушунилади.

Ижтимоий таъминот муносабатлари асосан, бир томондан, давлат органи, иккинчи томондан, айрим фуқаролар қатнашувчи оммавий ҳуқуқий муносабат бўлганлиги сабабли маъмурий – ҳуқуқий воситалардан фойдаланилгани ҳолда тартибга солинади. Бунда ҳуқуқий муносабат томонлар келишувига кўра эмас, балки қонун ҳужжатларида кўзда тутилган асосга кўра юзага келади. Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмуни ва ҳажми ҳам уларнинг ўзаро келишувига кўра белгиланмай, қонун ҳужжатларида олдиндан белгилаб қўйилган бўлади. Шу туфайли ижтимоий таъминот муносабатларида давлат зўрлиги, императив қоидалар ҳукмрон мавқеига эга бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи тарихан таркиб топган ўз тизимига, яъни ушбу ҳуқуқ соҳаси институтлари ва категорияларининг мунтазам боғлиқлиги, ягоналигига эга. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи тизими умумий қисмдан (фаннинг тушунчаси, предмети, манбаалари, тамойиллари ва бошқалар) ҳамда махсус қисмдан (ижтимоий

таъминотнинг айрим шакллари, уларнинг берилиш шартлари, тартиблари ва ҳоказолар) ташкил топгандир.

3-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг бошқа ҳуқуқий ва иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фан соҳаси сифатида бошқа бир қатор ҳуқуқий ҳамда иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг ютуқларидан фойдаланади ҳамда умумий тушунчаларга эга бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи, энг аввало, меҳнат ҳуқуқи фани билан боғлиқдир. Фуқароларда ижтимоий таъминот олишга бўлган ҳуқуқ кўпчилик ҳолларда унинг аввалги даврларда меҳнат фаолияти билан шуғулланганлиги фактига асосланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқининг юзага келишигина эмас, балки унинг миқдори ҳам аввалги меҳнат фаолиятига боғлиқ бўлади. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани ҳам меҳнат ҳуқуқи фани фойдаланадиган меҳнат стажи, ўртача иш ҳақи миқдори, ишлаб чиқаришда соғлиққа зарар етказилиши, касб касалликлари каби бир қатор умумий тушунчалардан фойдаланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи ходим меҳнат фаолияти юритган даврда давлат ижтимоий суғуртаси фондига бадал тўланганлиги билан боғланган.

Меҳнат ҳуқуқи ва ижтимоий таъминот умумий норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Масалан, меҳнатга оид қонун ҳужжатлари ижтимоий таъминот муносабатларига ва ижтимоий таъминотга оид меъёрий ҳужжатлар меҳнат муносабатларига нисбатан қўлланиладиган ҳол тез – тез учраб туради.

Шу билан бирга, ушбу икки ҳуқуқ соҳаси ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиб, уларни алоҳида ҳуқуқий фан эканлигини тавсифлайди. Хусусан, меҳнат ҳуқуқининг предмети ходим ва иш берувчи ўртасидаги меҳнат муносабатлари бўлса, ижтимоий таъминот ҳуқуқининг предмети, одатда ўтган даврда меҳнат муносабатида бўлган, зарур меҳнат стажига эга бўлган фуқаро билан давлат ёки жамоат ижтимоий таъминот органлари ўртасидаги муносабат саналади. Меҳнат ҳуқуқий муносабатлари

ихтиёрийликка, томонлар тенглигига асосланган ҳолда юзага келса, ижтимоий таъминот муносабатлари зарур юридик таркиб мавжуд бўлганида ижтимоий таъминот органи хоҳишига боғлиқ бўлмаган тарзда юзага келаверади аммо унинг иштирокчилари тенг ҳуқуқли бўлмайди.

Ушбу икки ҳуқуқ соҳаси қўллайдиган усуллар ҳам турличадир. Меҳнат ҳуқуқий муносабатлари ихтиёрийлик ва тенгликка асосланиши туфайли кўпроқ хусусий ҳуқуқий усулларда тартибга солинса, ижтимоий таъминот ҳуқуқи давлат иштирокидаги муносабатлар бўлганлиги туфайли маъмурий — ҳуқуқий усуллардан, яъни давлат мажбурловидан фойдаланган ҳолда тартибга солинади. Меҳнат ҳуқуқи ва ижтимоий таъминот ҳуқуқи ўз мақсадлари, олддаги вазифалари, қўллайдиган ҳуқуқий — ташкилий воситалари бошқа кўплаб жиҳатлари билан ҳам ўзаро фарқланадилар ҳамда алоҳида, мустақил фан сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи билан кўпгина умумий хусусиятларга эга. Хусусан, ҳуқуқ ва муомала лаёқати, унинг пайдо бўлиши, чекланиши, муомалага лаёқатсиз деб топиш, етказилган зарар ва унинг қопланиши, юридик шахс ва унинг мақоми масалаларида фуқаролик қонунчилиги тушунчаларидан ҳамда қоидаларидан кенг фойдаланилди. Айниқса ҳозирги пайтда пайдо бўлаётган ва кенг тарқала бошлаган хайр — эҳсон қилиш йўли билан ижтимоий таъминотда иштирок этиш масалалари фуқаролик қонунлари билан тартибга солинади. Турли юридик ва жисмоний шахслар кўрсатадиган инсонпарварлик ёрдамларининг ҳуқуқий асослари фуқаролик қонунчилиги саналади.

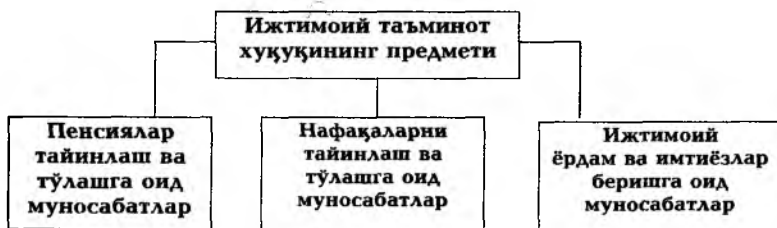
Ижтимоий таъминот ҳуқуқи оила ҳуқуқи билан яқиндан боғлиқ ва ижтимоий таъминот ҳуқуқида кенг қўлланиладиган қариндош — уруғлар, ҳомийлик ва васийлик органлари, қарамоғда бўлганлик каби қатор юридик тушунчалар оила қонунчилиги нормалари билан назарда тутилган. Муайян ижтимоий таъминот турларидан фуқаро фойдалана олиши учун унинг моддий таъминлашга мажбур бўлган яқин қариндошлари мавжуд бўлмаслиги талаб этилади. Моддий таъминлашга мажбур бўлган яқин қариндошлар тушунчаси ва доираси оила қонунчилиги нормаларига биноан белгиланади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи маъмурий ҳуқуқ билан ўзаро ўхшаш, чунки ижтимоий таъминот соҳасини бошқариш ва ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида маъмурий ҳуқуқий усуллардан фойдаланилади. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани молия ҳуқуқи фани билан боғлиқ бўлиб, давлат бюджети харажат қисмига кирувчи фаолиятнинг бир туридан иборат бўлади. Аммо молия ҳуқуқи умуман давлат молиявий фаолиятига тааллуқли бўлса, ижтимоий таъминот ҳуқуқи фақат унинг бир кичик тармоғигагина тааллуқли бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи мамлакат миллий бойлиги бир қисмини қайта тақсимланишида қатнашувчи фан соҳаси сифатида фундаментал иқтисодий фанлар — иқтисодиёт назарияси, давлат ва маҳаллий органлар молияси кабилар билан чамбарчас боғлиқдир ва ушбу иқтисодий фанлар эришган ютуқлардан, улар ишлаб чиққан назарий ва амалий тушунчалар, воситалардан фойдаланади. Иқтисодиёт назарияси, давлат ва маҳаллий органлар молиясини билиш — ижтимоий таъминот манбалари моҳиятини чуқур англаб етишга, унинг вазифаларини англаб олишга ёрдам беради.

Фан ва техника тараққиёти туфайли ижтимоий таъминот ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқий фанлар билан алоқадорлиги кучайиб боравериши кузатилмоқда.

1 — чизма

I боб юзасидан тест саволари

№1. Фуқароларнинг пенсия таъминотига бўлган ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддасида назарда тутилганлигини топинг:

- а) 5 — моддасида; в) 53 — моддасида;
б) 39 — моддасида; г) 37 — моддасида.

№2. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани қайси ҳуқуқ соҳаси билан бевосита боғлиқ?

- а) маъмурий ҳуқуқ билан; в) меҳнат ҳуқуқи билан;
б) молия ҳуқуқи билан; г) фуқаролик ҳуқуқи билан.

№3. Ижтимоий таъминотга оид тамойилни аниқланг.

- а) мажбурий меҳнатнинг тақиқланганлиги;
б) жазонинг муқаррарлиги;
в) ижтимоий ҳимоянинг умумийлиги;
г) томонларнинг тенглиги.

№4. Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоялаш деганда:

- а) пенсионерларни ижтимоий ҳимоялаш;
б) хотин — қизларни ижтимоий ҳимоялаш;
в) болаларни ҳимоялаш;
г) ижтимоий заиф барча аҳоли қатламларини ҳимоялаш тушунилади.

№5. Ижтимоий таъминотнинг асосий мақсади нима?

- а) аҳолини пенсия билан таъминлаш;
б) нафақалар тайинлаш;
в) аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
г) кўп болали оилаларга ёрдам кўрсатишдан иборат.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани нимани ўрганadi?
2. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг ривожланиш тарихини сўзлаб беринг.
3. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий ислохотларда қандай ўрин тутadi?

4. Мамлакатимизда амалга оширилаётган аниқ йўналтирилган ижтимоий ёрдам сиёсати моҳиятини сўзлаб беринг.

5. Аҳолининг ижтимоий таъминоти қандай шакларда амалга оширилади?

6. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи тизимлари қандай?

7. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи тамойиллари ҳақида нималарни биласиз?

8. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи қайси ҳуқуқий ва иқтисодий фанлар билан яқиндан боғлиқ?

Тавсия қилинадиган адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995 йил, 246 – 257 – бетлар.

2. Каримов И. А. Биздан озода ва обода Ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1994 йил, 94 – бет.

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 39 – модда. Т., «Адолат», 2001 йил.

4. Саидов А., Тожиҳонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., «Адолат», 2001 йил, 47 – 72 – бетлар.

5. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи, ўқув қўлланмаси. Т., «Молия», 2001 йил.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 7 декабрдаги «2000 – 2005 йилларда ёлғиз кексаларни, пенсионерлар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора – тадбирлар Дастури тўғрисида»ги қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармони.

8. Европа мамлакатларида ижтимоий сиёсат, «Банк ахборотномаси» ҳафталиги, 2001 йил, 3 – сон.

II БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ

1-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбалари тушунчаси ва уларнинг таснифи

«Ҳуқуқ манбаи» тушунчасини англаш учун фалсафада асосий ўрин эгаллаган «шакл» категорияси хусусида қисман тўхталиш лозим. Унинг эгизак категорияси «мазмун» бўлиб, у объектнинг умумий таркибий қисми бирлиги сифатида намоён бўлувчи яхлитлик, унинг хусусиятлари, алоқалари, ҳолати, ривожланиш жараёнларини ифодалайди. «Шакл» тушунчаси бу ўринда мазмуннинг мавжудлиги ифодаланиши ва қайта тузилишини билдиради»¹⁶. Ҳуқуқ манбаининг фалсафий моҳиятига берилган ушбу баҳо мукамал эканлигини қайд этган ҳолда, айтиш мумкинки, унинг шакли ва мазмуни ўзаро алоқадордир. Яхлит ҳолда ҳуқуқнинг давлат билан, унинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти билан боғлиқлиги ҳам кўрсатиб ўтилмоғи лозим.

О.О. ҳусанбоевнинг таъкидлашича: «Агар ҳуқуқнинг мазмуни бўлиб, унинг юриш – туриш қоидалари йиғиндиси ҳисобланса, унинг ички шакли ҳар бир алоҳида ҳуқуқ нормасининг ташкил топиш усуллари ва барча ҳуқуқ нормаларининг бир тизимга бирлашишидир. Унинг ташқи шакли ёки ҳуқуқнинг манбаи эса давлат эркини ўзига хос ҳужжатлаштириш, шакллантириш усуллари йиғиндисида. Ҳуқуқнинг манбаи тушунчасини уни ташқи ифодалаш шакли нуқтаи назаридан таҳлил қилганда, нормалар ҳокимият тепасида турган, халқнинг, бирор – бир синфнинг ёки гуруҳнинг манфаатларини ифодаловчи маълум бир сиёсий кучнинг эркини қонун даражасига кўтарилган ифодасидир»¹⁷.

Кенг маънода ҳуқуқ манбаи давлат, жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий тузуми, халқнинг ёки муайян сиёсий гуруҳларнинг эрки, хоҳиши саналади.

Тор маънода эса муайян мақсад – мазмунга эга бўлган давлат ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти маҳсули сифатида

¹⁶ А. Саидов, У. Тожихонов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. II жилд, Т., «Адолат», 2001 йил, 121–бет.

¹⁷ Муаллифлар жамоаси, Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., 2000 йил, 276–бет.

юзага келган ҳуқуқий актлар тушунилади. Улар қонунлар, қонуности ҳужжатлари, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этган нормалари ва Ўзбекистон иштирок этган халқаро шартномалар кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг манбалари ўрганилаётган пайтда ҳам ҳуқуқ манбаига оид юқоридаги умумий қоидалар тўлиқ эътиборга олинмоғи лозим.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбаи саналадиган қонунлар қуйидаги турларга ажратилиши мумкин:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
- 2) конституциявий қонунлар;
- 3) қонунлар;
- 4) Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси;
- 5) Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари.

Қонун ҳужжатлари шаклидаги ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари қуйидаги кўринишларда мавжуд бўлади:

а) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва фармойишлари;

б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари;

в) Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатлари;

г) маҳаллий (туман, шаҳар, вилоят) давлат ҳокимияти органларининг норматив – ҳуқуқий актлари;

д) тегишли ҳолларда корхона, ташкилотларда, минтақа, тармоқ ходимлар вакиллик органлари ва иш берувчилар биргаликда қабул қилган локал меъёрий ҳужжатлар.

Умумэтироф этган халқаро ҳуқуқий нормалар ва Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар ҳам Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизими таркибига киради ва ҳуқуқнинг манбаи бўлиб ҳисобланади.

Бизнинг мамлакатимизда судларнинг қарорлари ва суд амалиёти (прецеденти) ҳуқуқ манбаи бўлиши кўзда тутилмаган, аммо қонун мазмун – моҳиятини чуқур англаб етиш ва уни тўғри татбиқ этилишида уларнинг катта аҳамияти борлиги шубҳасиздир.

2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида қонунлар ва уларнинг аҳамияти

Қонун — қонун чиқарувчи орган томонидан махсус тартибда чиқариладиган, ижтимоий муносабатларнинг энг муҳимларини тартибга соладиган ва олий юридик кучга эга бўлган норматив — ҳуқуқий ҳужжатдир».

Мамлакатимизнинг бош қонуни — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлиб, у «Қонунлар қонуни» саналади ва миллий ҳуқуқ тизими ривожланиши учун юридик база бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг бош қоидалари ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (7, 14, 18, 32, 35 — моддалар) белгилаб қўйилган. Айниқса, Конституциямизнинг 39 — моддаси ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида муҳим роль ўйнайди. Ушбу моддада ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқининг кафолатлари, ижтимоий таъминотнинг асосий шакллари белгилаб берилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган дастлабки дамларданок, унга мос келувчи ўз миллий қонунчилик тизимимизни бунёд этишга эътибор қаратилди. Жумладан, 1993 йил 3 сентябрда янгича ғояларга, чет мамлакатлар қонунчилик амалиёти илғор йўналишларига мос келувчи ижтимоий таъминот соҳасидаги энг етакчи қонун — «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди ва уни 1994 йил 1 июлдан амалга киритиш кўзда тутилди. Мазкур қонун ўз мазмун — моҳияти ҳамда аҳамиятига кўра кодификацияловчи хусусиятга эга бўлиб, у таркибий жиҳатдан муқаддима тўққиз боб ва олтмиш еттига моддани ўз ичига олади. Ушбу қонуннинг боблари фуқароларнинг пенсия таъминоти асослари, шартлари, пенсияларнинг асосий турлари, уларни тайинланиш ва тўланиш тартибларини акс эттирувчи қоидаларни назарда тутади.

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги собиқ иттифоқ Қонуни 1990 йил 28 апрелда қабул қилинган ва 1991 йил 1 январдан бошлаб кучга киритилган бўлиб, ҳарбий хизматчилар ҳамда уларнинг оила аъзоларини пенсия таъминоти масалалари ушбу

қонунга биноан тартибга солинган. Қонун кириш қисм, саккиз бўлим ва олтинчи олти моддани ўз ичига олган.

Ушбу қонун умумий қоидалар, узоқ йиллик хизмат пенсияси, ногиронлик пенсияси, боқувчисини йўқотганлик учун пенсия, пенсияни ҳисоблаш, пенсия тайинлаш, пенсияни қайта ҳисоблаш деб номланувчи бўлимлардан иборат бўлиб, ҳарбий хизматчиларга (Мудофаа вазирлиги чегара қўшинлари, фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ҳарбий хизматчиларига), уларнинг оила аъзоларига пенсия тайинлаш ушбу қонун асосида амалга оширилиши назарда тутилган.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари сифатида 1991 йил 18 ноябрдаги «Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, 1996 йил 29 августдаги «Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

3-§. Қонуности ҳужжатлари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида

Қонуности ҳужжатлари деганда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва унинг асосидаги қонунлар ижросини таъминлаш мақсадида давлат ҳокимияти ижроия ҳамда бошқаруви органлари томонидан қабул қилинадиган норматив – ҳуқуқий ҳужжатларнинг йирик қатлами назарда тутилади.

Қонуности ҳужжатларини тайёрлаш ва қабул қилиш, уларга қўйиладиган асосий талаблар Ўзбекистон Республи – қасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган ва 2001 йил 4 январдан амалга киритилган «Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунида белгилаб қўйилган¹⁸.

Ушбу қонуннинг 18 – моддасига мувофиқ:

Норматив – ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳу – ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши шарт. Ҳуқуқий экспер – тиза давомида норматив – ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун

¹⁸ қараг: «Халқ сузи» газетаси, 2001 йил 4 январь.

ҳужжатларига, шунингдек, қонунчилик техникаси қоида — ларига мувофиқлиги текширилади.

Ҳуқуқий экспертиза норматив — ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаган органнинг ёки норматив — ҳуқуқий ҳужжатни қабул қиладиган органнинг юридик хизмати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилиши мумкин.

Кирилган лойиҳанинг сифатига баҳо бериш учун норматив — ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи органнинг қарорига биноан, норматив — ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси бошқа хил (иқтисодий, молиявий, илмий — техникавий, экология ва ўзга) экспертизадан ҳам ўтказилиши мумкин. Экспертлар сифатида тегишли лойиҳани тайёрлашда илгари бевосита иштирок этмаган ташкилотлар ва шахслар жалб этилади. Экспертиза ўтказиш учун бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлардан олимлар ва мутахассислар таклиф этилиши мумкин. Экспертлар норматив — ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳасига баҳо беришда мустақилдирлар ҳамда экспертиза ўтказишни топширган органнинг нуқтаи назари билан боғлиқ эмаслар.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи норматив — ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги шаклларда мавжуд бўлиши мумкин:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва фармойишлари.* Ижтимоий — иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим соҳаларига оид муносабатлар, қонунчиликдаги туб бурилишлар, муҳим ўзгаришларни акс эттирувчи воқеалар Республика Президентининг фармонлари шаклида ҳуқуқий ифодаланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94 — моддасига кўра: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан Республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради».

Ижтимоий таъминот соҳасида жуда катта аҳамиятга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари жумласига 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб — қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги, 1996 йил 4 декабрдаги «Ўзбекистон фахрийларни ижтимоий қўллаб — қувватлаш

«Нуроний» жамғармаси тўғрисида»ги; 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги; 2002 йил 26 мартдаги «2002 йил 1 апрелдан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида»ги ва бошқа фармонлар киритилиши мумкин.

2. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумати) қарорлари ва фармойишлари.* Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига кўра: «Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармонлар чиқаради».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари ижтимоий таъминот ҳуқуқида ижтимоий таъминот давлат ва жамоат бошқарув тизимларини такомиллаштириш, ижтимоий таъминотнинг тури ва шаклларини ўзгартириш, имтиёзлар жорий этиш ҳамда бошқа масалаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи соҳасидаги ҳукумат қарорлари жумласига 1994 йил 23 июндаги «ТМЭКлар ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги; 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги; 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002—2003 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлар ва бошқа қарорлар киритилиши мумкин.

3. *Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатлари.* Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 12-моддасида айтилишича:

«Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари ўз ваколатлари доирасида буйруқлар ва қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Низомлар, қоидалар ва йўриқномалар тарзида қабул қилинадиган

норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар буйруқ ҳамда қарорлар билан тасдиқланади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив – ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республика – сининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Ўзбекистон Республи – касининг Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида ҳамда уларни ижро этиш учун қабул қилинади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив – ҳуқуқий ҳужжатлари бир неча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари томонидан биргалиқда ёки улардан бири томонидан бошқалари билан келишилгани ҳолда қабул қилиниши мумкин. Вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг таркибий бўлимлари ва ҳудудий органлари қонун ҳужжатларида бевосита назарда тутиб қўйилган ҳоллардан ташқари норматив – ҳуқуқий йўсиндаги ҳужжатлар қабул қилишга ҳақли эмаслар».

Ижтимоий таъминот масалаларига оид норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идоралари билан бирга ёки келишилгани ҳолда (Молия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва ҳоказолар билан бирга ёки келишилиб) қабул қилиниши мумкин. Бундай норматив – ҳуқуқий ҳужжатларга мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2001 йил 16 мартда рўйхатга олинган «Мажбурий бадалларни ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ажратмалар ажратиш тўғрисидаги йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори; 1999 йил 4 июнда рўйхатга олинган ...16 ёшга етмаган болали оилаларга нафақа тайинлаш ҳамда тўлаш тартиби юзасидан услубий йўриқнома ва бошқалар кўрсатилиши мумкин.

4. *Маҳаллий давлат ҳокимият органларининг норматив – ҳуқуқий ҳужжатлари.* Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99 – моддасида айтилишича: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари)

ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб, ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Конституциянинг 100 – моддаси, 2 – қисмига кўра «Норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга оширадилар».

Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ижтимоий таъминот ҳуқуқи масалаларида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган меъёрий ҳужжатлар қабул қилиши мумкин.

5. *Корхоналар ва ташкилотлар, тармоқ, ҳудуд касаба уюшмаси органлари иш берувчилар билан ўзаро келишган ҳолда локал ҳужжатлар* (жамоа шартномаси? жамоа келишуви) қабул қилишлари ва уларда ижтимоий таъминотга оид масалаларни ҳам ҳал этишлари мумкин.

6. *Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар*. Булардан энг муҳимлари – Ўзбекистон Республикаси томонидан қабул қилинган (ратификацияланган) умумэътироф этган декларация ва конвенциялардир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 6 – моддасида айтилишича: «Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар ўртасидаги ижтимоий таъминот тўғрисидаги битимлар (шартномалар)да ушбу қонундагидан бошқача қоидалар назарда тутилган ҳолларда, ана шу битимлар (шартномалар)да белгиланган қоидалар тегишли равишда қўлланилади».

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи халқаро – ҳуқуқий ҳужжатлар қаторига «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»; «Иқтисодий – ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт», МДҲ давлатлари томонидан 1992 йил 13 январда имзоланган «МДҲ аъзоси бўлган давлатларнинг пенсия таъминоти соҳасида фуқаролар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида»ги аҳдлашуви ва бошқалар киритилиши мумкин.

4-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни вақт, фазо ва шахслар ўртасида амал қилиши

Ижтимоий таъминот соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар вақт, ҳудуд (фазо) ва шахслар орасида қўлланилади ҳамда ушбу муҳитларда амал қилиш хусусиятларини тўғри тушуниб етиш уларни тўғри татбиқ этилиши, қонунчилиқнинг мустаҳкамланиши, хатолар олдининг олинлишида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонун ҳужжатлари вақт доирасида кучга кирган пайтидан бошлаб бекор қилингунига қадар ёки унинг ўрнига бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилингунига қадар амалда бўлади. Уларнинг вақт доирасида амалда бўлиши, кучга кириш вақти, бекор қилиниши ёки амал қилишининг тугатилиши масалалари Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунида (26-модда) белгилаб қўйилган.

Ижтимоий таъминотга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар одатда Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида амал қилади. Аммо унинг бевосита ўзида ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатни амалга киритиш тўғрисидаги қарорда унинг ҳудуд бўйича таъсири чекланиши мумкин (масалан, район коэффициенти қўшиб бериш ҳақидаги актлар фақат тегишли ҳудудларда қўлланилиши ва ҳоказо).

Ижтимоий таъминот муносабатларига тааллуқли бўлган қонун ҳужжатлари шахслар ўртасида амал қилади ва бунда улар одатда барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурий кучга эга бўлади.

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуннинг 29-моддасида:

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахсларига, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги хорижий юридик шахсларга, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга татбиқ этилади», дейилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ўзида у қўлланиладиган шахслар доираси чеклаб қўйилиши мумкин.

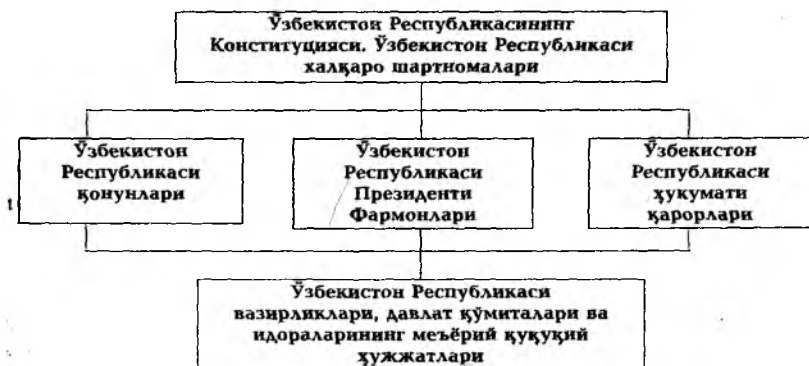
Масалан, «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунда белгиланган пенсия олиш ҳуқуқи фақат жисмоний шахсларгагина тааллуқли, ёки бўлмаса, пенсия жамғармасига иш ҳақи фондидан бадаллар тўлаш мажбурияти фақат юридик шахсларгагина қўлланилади ва ҳоказо.

Ижтимоий – таъминотга оид қонун ҳужжатларини шарҳлаш – унинг мазмунини очиб бериш, ноаниқликлар юзасидан тушунтириш беришдан иборат. Уларни расмий шарҳлаш ва илмий шарҳлаш ўзаро фарқланади.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонун ҳужжатларини расмий шарҳлаш «Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуннинг 31 – моддасида баён этилган. Расмий шарҳлаш Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди томонидан ёки қонун ҳужжатини қабул қилган давлат органи томонидан амалга оширилиши мумкин¹⁹.

Қонун ҳужжатларини илмий шарҳлаш айрим олимлар, мутахассислар, илмий муассасалар томонидан амалга оширилиши мумкин. Расмий шарҳлашдан фарқ қилиб, илмий шарҳлаш қоидалари мажбурий юридик кучга эга бўлмайди ва қонун мазмунини тўғри тушуниш, тўғри қўллашга ёрдам беришга қаратилади. Бундай норасмий шарҳлаш айрим ҳолларда суд органлари томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

2 – чизма

¹⁹ Масалан, қаранг: «қарияларни қадрлаш йили» давлат дастурига шарҳ. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 25 январь.

II – мавзу юзасидан тест саволлари

I. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонун қачон кучга кирган?

- а) 1991 йил 20 ноябрдан;
- б) 1999 йил 24 апрелдан;
- в) 1994 йил 1 июлдан;
- г) 2000 йил 6 декабрдан.

II. «Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонун қачон қабул қилинган?

- а) 1990 йил 28 апрелда;
- б) 2001 йил 26 августда;
- в) 1997 йил 4 декабрда;
- г) 1996 йил 10 апрелда.

III. Ижтимоий таъминот ҳуқуқига оид қонун ҳужжатларининг ҳаракат доирасини топинг.

- а) улар ҳудудда ҳаракат қилади;
- б) улар вақт давомида амал қилади;
- в) улар шахслар ўртасида амал қилади;
- г) юқоридаги барча муҳитда ҳаракат қилади.

IV. Ўзбекистон Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги норматив актлари қачон кучга киради?

- а) вазир имзолагач;
- б) Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олингач;
- в) Ўзбекистон Республикаси Президенти тасдиқлагач;
- в) тўғри жавоб йўқ.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари тушунчасини баён этинг.

2. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари қандай таснифланади?

3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбаи сифатидаги аҳамияти қандай?

4. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонун ҳақида сўзлаб беринг.

5. Ижтимоий таъминот ҳуқуқида идоравий меъёрий ҳужжатларнинг қандай ўрни бор?

6. Ижтимоий таъминот ҳуқуқига оид қонун ҳужжатларини вақт, ҳудуд ва шахслар ўртасида амал қилиши қандай хусусиятларга эга?

7. Идоравий меъёрий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида ҳуқуқий экспертиза қилиниши ва давлат рўйхатига олиниши тартиби ҳақида сўзлаб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И. А. «Адолат – қонун устуворлигида». Т., «Ўзбекистон», 2001 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни. «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 9 октябрдаги «Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар меъёрий ҳужжатлари қонунийлигини таъминлаш тўғрисида»ги қарори (2000 йил 19 майдаги ўзгартиришлари билан).

5. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

6. Турсунов Й. «Ёшга доир пенсиялар қандай тайинланади?». Т., «Меҳнат», 2002 йил.

7. Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами Т, «Меҳнат», 1994 йил.

III БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат тушунчаси, турлари ва юзага келиши

«Ҳуқуқий муносабатлар — давлат томонидан ҳимоя қилинадиган, одатда, қонун нормаларининг кишилар хатти — ҳаракатларига таъсири натижасида юзага келадиган ва унинг қатнашчиларида субъектив ҳуқуқлар, юридик мажбуриятлар мавжудлиги билан тавсифланадиган ижтимоий муносабатлардир»²⁰. Ушбу таъриф ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган барча асосий хусусиятларни акс эттиради.

Юқоридаги таърифдан ҳуқуқий муносабатларга хос қуйидаги хусусиятларни англаб олиш мумкин:

а) ҳуқуқий муносабат, бу — инсонлар фаолияти, хулқ — атвори билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатлардир;

б) ҳуқуқий муносабат — юридик ва жисмоний шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларини рўёбга чиқариш натижасида юзага келувчи ижтимоий муносабатлардир;

в) ҳуқуқий муносабат — шахслар ўртасидаги иродавий, онгли муносабатдир;

г) ҳуқуқий муносабат — давлат томонидан қонунлар воситасида муҳофаза қилинадиган муносабатлардир.

Юридик адабиётларда ҳуқуқий муносабатлар турли хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратилади. Улар: давлат — ҳуқуқий, фуқаролик — ҳуқуқий, молиявий — ҳуқуқий ва бошқа турларга бўлинади.

Ижтимоий таъминотга оид муносабатлар ҳам ҳуқуқий муносабатларнинг бир тармоғи бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий таъминот муносабатлари моҳият жиҳатдан давлат — ҳуқуқий муносабатлардан иборат бўлиб, бу муносабатларнинг юзага келишида қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар етакчи ўринни эгаллайди, яъни ана шундай асослар мавжуд эмаслиги томонлар эрки —

²⁰ А. Саидов, У. Тожионов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т. «Адолат», 2001 йил, 254-бет.

хоҳишидан қатъи назар ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар юзага келишига монелик қилади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар — фуқароларни пенсиялар, нафақалар, бошқа ижтимоий ёрдамлар билан таъминлаш юзасидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар ҳамда тартибларга мувофиқ равишда, тегишли юридик фактлар (муайян ҳолларда эса — юридик таркиб) мавжуд бўлганида ижтимоий таъминотни амалга оширувчи органлар билан фуқаролар (айрим фуқаро, оила) орасида вужудга келувчи қонунлар билан тартибга солинадиган ҳамда давлат томонидан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардан иборатдир.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқига оид муносабатлар юзага келишига зарур юридик фактлар (юридик — фактик асос) мавжуд бўлганида таъминот олишга ҳақли бўлган шахснинг таъминот олишга қаратилган иродавий — онгли ҳаракати, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи орган томонидан эса ушбу таъминотнинг берилишига қаратилган юридик актнинг содир этилиши сабаб бўлади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар юзага келишига асос бўладиган юридик фактлар — юридик оқибат келтириб чиқаришга лаёқатли бўлган иродавий — онгли ҳаракатлар ҳам, муайян воқеа — ҳодисалар ҳам бўлиши мумкин. Бундай юридик фактлар жумласига:

- а) муайян давр давомида меҳнат муносабатида бўлганлик — меҳнат стажига эгалик факти;
- б) ногирон бўлиб қолганлик факти;
- г) қарамоғида бўлганлик факти;
- д) меҳнатга яроқсизлик факти;
- е) касб касаллигига чалинганлик ёки ишлаб чиқаришда жароҳат олганлик факти ва бошқалар киритилиши мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар ижтимоий жараён, воқеликнинг бир кўриниши сифатида ўз элементлари таркибий қисмларига эга бўлади ва бу элементлар қуйидагилардан иборат бўлади:

- 1) Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатнинг объектлари. Х.Т. Одилқориевнинг таъкидлашига кўра: «ҳуқуқий муносабат таркибий тузилишининг зарурий қисмларидан бири — уларнинг объектидир. «Объект» — латинча сўз бўлиб, мавзу деган маънони англатади ва ҳар қандай ҳуқуқий муносабатнинг замирида ётган ҳаётий

ҳодисаларни, нарса ва жараёнларни тартибга солишга қаратилган муайян вазифани ўтайди. Шу боис, объектсиз, яъни ҳеч нарсага қаратилмаган, ҳеч нарсага таъсир кўрсатмайдиган ҳуқуқий муносабат бўлмайди»²¹.

Ҳуқуқий муносабат объектлари моддий бойликлар, номулкий – шахсий неъматлар, муайян мулкӣ ёки номулкий ҳуқуқлардан иборат бўлиши мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат объекти бўлиб пенсиялар, нафақалар ва бошқа ижтимоий ёрдамлар, турли имтиёзларга нисбатан фуқароларда бўлган ҳуқуқлар саналади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат таркибининг иккинчи муҳим элементи – бу муносабатнинг субъектлари қатнашчиларидир. ҳуқуқий муносабатнинг субъектлари сифатида ҳар доим субъектив ҳуқуқлар, юридик мажбуриятларга эга бўлган жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлатнинг ўзи (ўз органлари ва муассасалари орқали) иштирок этади.

Шахс ҳуқуқ субъекти сифатида ҳуқуқий муносабатларда қатнаша олиши унинг ҳуқуқ субъектлик лаёқатига эга эканлигига боғлиқ бўлади. «ҳуқуқий субъектлик – ҳуқуқ субъекти бўла олиш қобилиятидир. ҳуқуқ нормаси, ҳуқуқий субъектлик ва юридик факт ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишининг шарт – шароитлари ҳисобланади»²².

Ижтимоий таъминотга оид муносабатларда муносабат субъекти бўлиб қуйидагилар қатнашадилар:

1. Фуқаролар (тегишли ҳолларда чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар);
2. Юридик шахслар (мулкчилик шакли, хўжалик юритиш усулидан қатъи назар);
3. Юридик шахс мақомига эга бўлмаган якка тартибдаги тадбиркорлар, деҳқон хўжалигининг аъзолари;
4. Давлат (ўзининг ижтимоий таъминотни амалга оширувчи, ижтимоий таъминот тизимини бошқарувчи органлари, муассасалари орқали);
5. Фуқароларнинг ўзини – ўзи бошқариш органлари;
6. Оила – яхлит, бир бутун ҳолда.

²¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., 2000 йил, 303–бет.

²² А. Саидов, У. Тожихонов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., «Адолат», 2001 йил, 264–бет.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатлари ва муомала лаёқатлари, ваколатлари, мажбуриятлари ҳамда жавобгарликлари ҳажми фуқаролик қонунларида; корхоналарнинг Устав ва низомларида ва бошқа қонунчилик актларида белгилаб қўйилади.

Ижтимоий таъминотта оид ҳуқуқий муносабат мазмуни учинчи элементни ташкил этади ва у муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ҳамда субъектив мажбуриятларидан ташкил топади. Ижтимоий таъминотта оид ҳуқуқий муносабат мазмуни қонун ҳужжатларига кўра, унинг субъектларига берилган ҳуқуқлар ҳамда ваколатлар, юклатилган мажбуриятларга кўра белгиланади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқий муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва манфаатлари қонунларга мувофиқ, маъмурий усулда (юқори турувчи давлат ёки жамоат органи орқали) ёки суд тартибида ҳимоя қилиниши мумкин.

Ижтимоий таъминотта оид ҳуқуқий муносабатлар мақсадга кўра:

- а) ҳуқуқларни амалга оширишга қаратилган;
- б) ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган;
- в) ҳуқуқларни тан олишга — белгилашга қаратилган;
- г) процессуал муносабатлар;
- д) жавобгарликка оид муносабатларга бўлиниши

мумкин.

Ижтимоий таъминотни амалга ошириш шаклларига кўра эса бу муносабатларни:

- 1) Меҳнат стажи ва узоқ йиллик хизмат муддатини белгилашга оид муносабатлар;
- 2) Пенсия тайинлаш, тўлаш соҳасидаги муносабатлар;
- 3) Нафақалар тайинлаш ва тўлашга оид муносабатлар;
- 4) Фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш соҳасидаги муносабатлар;
- 5) Ёлғиз фуқароларни қариялар уйи ва ногиронлар уйларига жойлаштириш, у ерда сақлаш—таъминлашга оид муносабатлар;
- 6) Аҳолининг муайян табақаларига ижтимоий имтиёзлар ва енгилликлар бериш билан боғлиқ муносабатлар;

7) Ижтимоий таъминот сифатини, ижтимоий таъминот берилишида қонунларга амал қилинишини назорат қилиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва бошқа муносабатларга бўлиш мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид муносабатларнинг ҳар бир турини ҳуқуқий тартибга солишга оид хусусиятлар тегишли қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган.

2-§. Ижтимоий таъминот органлари – ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат субъектлари сифатида. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси ва унинг ҳуқуқий мақоми. Давлат солиқ хизмати органлари ва уларнинг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироки

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 13 февралдаги «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонига мувофиқ²³ ижтимоий таъминот тизимини яхшилаш, эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштирилиши, шу асосда аҳоли турмуш даражасини барқарор юксалтириш мақсадида меҳнат вазирлиги ва Ижтимоий таъминот вазирликлари негизида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятларда меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари тузилиши, туман ва шаҳарларда эса ижтимоий таъминот бўлимлари аввалги ҳолатида сақлаб қолиниши кўзда тутилди. Мамлакатда ижтимоий таъминотни ташкил этиш ва уни идора қилиш ушбу органларнинг асосий вазифаларидан эканлиги белгилаб қўйилди.

Мазкур Фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 апрелдаги қарори билан «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тўғрисида»ги Низом тасдиқланди²⁴.

Ушбу Низомга кўра ижтимоий таъминотни амалга ошириш соҳасида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза

²³ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 йил, 3-4 -сон, 9-модда.

²⁴ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 йил, 7-сон, 36-модда.

қилиш вазирлиги ҳамда унинг ҳудудий органлари зиммасига пенсионерлар, ногиронлар, кўп болали ва кам таъминланган оилаларни амалда ижтимоий муҳофаза қилишни таъминлаш чора – тадбирларини амалга ошириш, ижтимоий таъминотни ташкил этиш ва бошқариш, ногиронларни тиббий – ижтимоий экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш хизматлари фаолиятига раҳбарлик қилиш, аҳолига протез – ортопедия ёрдами кўрсатишни ташкил этиш каби вазифалар юклатилган.

Юқоридаги вазифаларга мувофиқ, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги белгилаб қўйилган функцияларни бажаради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 13 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорига кўра вазирлик зиммасидаги вазифалар ва функцияларнинг бажарилишини таъминлаш учун унинг қуйидаги тузилмаси кўзда тутилган:

Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармасининг намунавий тузилмаси эса қуйидаги таркибда бўлиши белгиланган.

Ижтимоий таъминот тизимида Ўзбекистон Республикаси Пенсия жамғармаси муҳим ўрин тутаяди.

Ўзбекистон Республикасининг Пенсия жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарорига кўра, аввалги Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси негизида ташкил этилган бўлиб, унинг функциялари бир мунча ўзгартирилган.

2001 йил 1 январдан бошлаб, бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига маблағлар тўлиқ тўпланишини таъминлаш ва тўлиқ миқдорда тушишини назорат қилиш билан боғлиқ вазифалар давлат солиқ хизмати органлари зиммасига юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабрдаги қарори билан «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва рафлаш тартиби тўғрисида»ги Низом тасдиқланди.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ҳисоб — китобларни тақдим этиш, бадаллар, ажратмалар ва тўловларни тўлаш муддатлари ушбу Низом билан белгилаб қўйилди.

Низомга кўра, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари қуйидаги манбалар ҳисобига шакллантирилади:

1) Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан мажбурий тарзда, юридик шахс бўлмаган деҳқон хўжалиги аъзолари томонидан ихтиёрий равишда тўланадиган суғурта бадаллари;

2) Фуқаролар томонидан мажбурий равишда тўланадиган суғурта бадаллари;

3) Корхона, муассаса ва ташкилотлар томонидан амалда сотилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмидан белгилаб қўйилган миқдордаги мажбурий ажратмалар;

4) Муддатидан олдин ва имтиёзли пенсиялар тайинланиши муносабати билан ундириладиган маблағлар;

5) Суғурта бадаллари ва мажбурий ажратмаларни ўз вақтида тўламаганлик учун ундириладиган жарималар ҳамда пенялар;

6) Жисмоний ва юридик шахслар томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ихтиёрий тўловлар тўланиши.

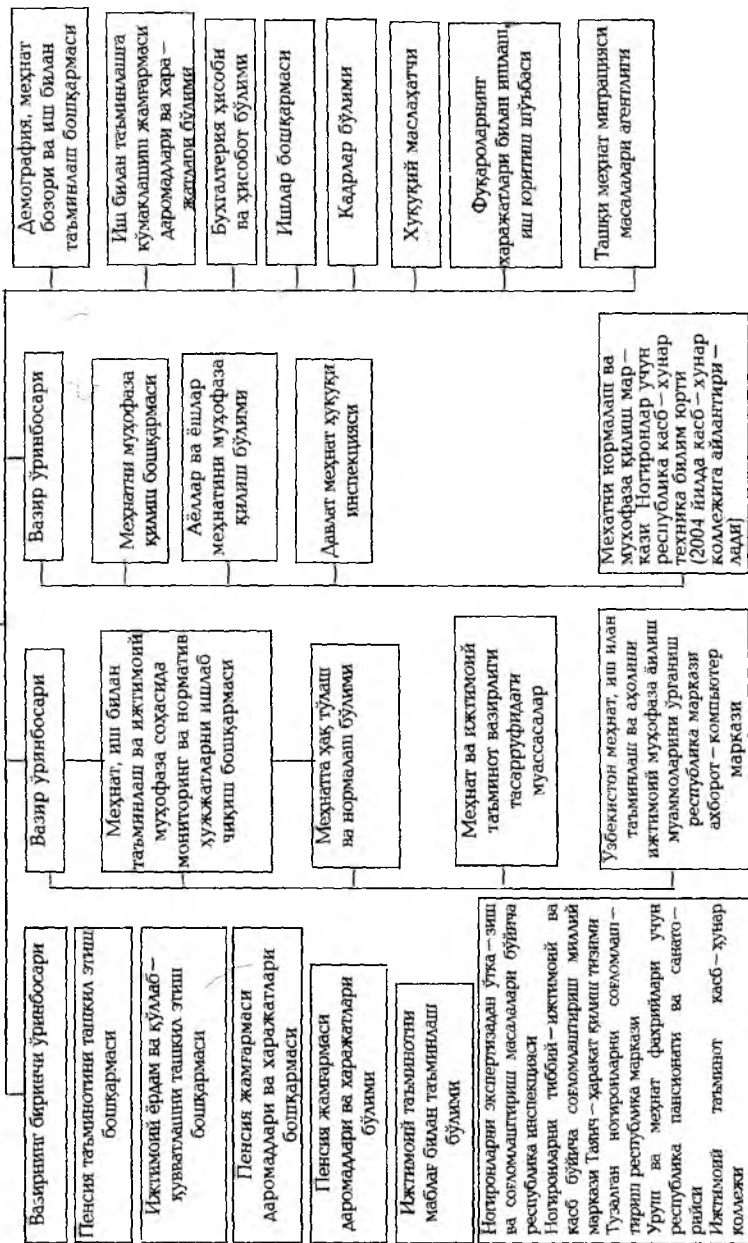
Юқоридаги ҳукумат қарорларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси, Марказий банки, Молия вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг 2001 йил 7 мартдаги биргаликдаги қарори билан «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига Мажбурий бадалларни ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда давлат ижтимоий суғуртаси ажратмаларини ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома тасдиқланиб, 2001 йил 16 мартда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинди²⁵.

Корхона ва ташкилотлар Пенсия жамғармасига амалда ҳисобланган корхона ходимлари иш ҳақи фонднинг 35 фоизи миқдорида ёлланиб ишлаётган фуқаролар эса ҳисоблаб чиқарилган иш ҳақининг 2,5% фоизи миқдорида суғурта бадаллари тўлашлари назарда тутилган ихтисос —

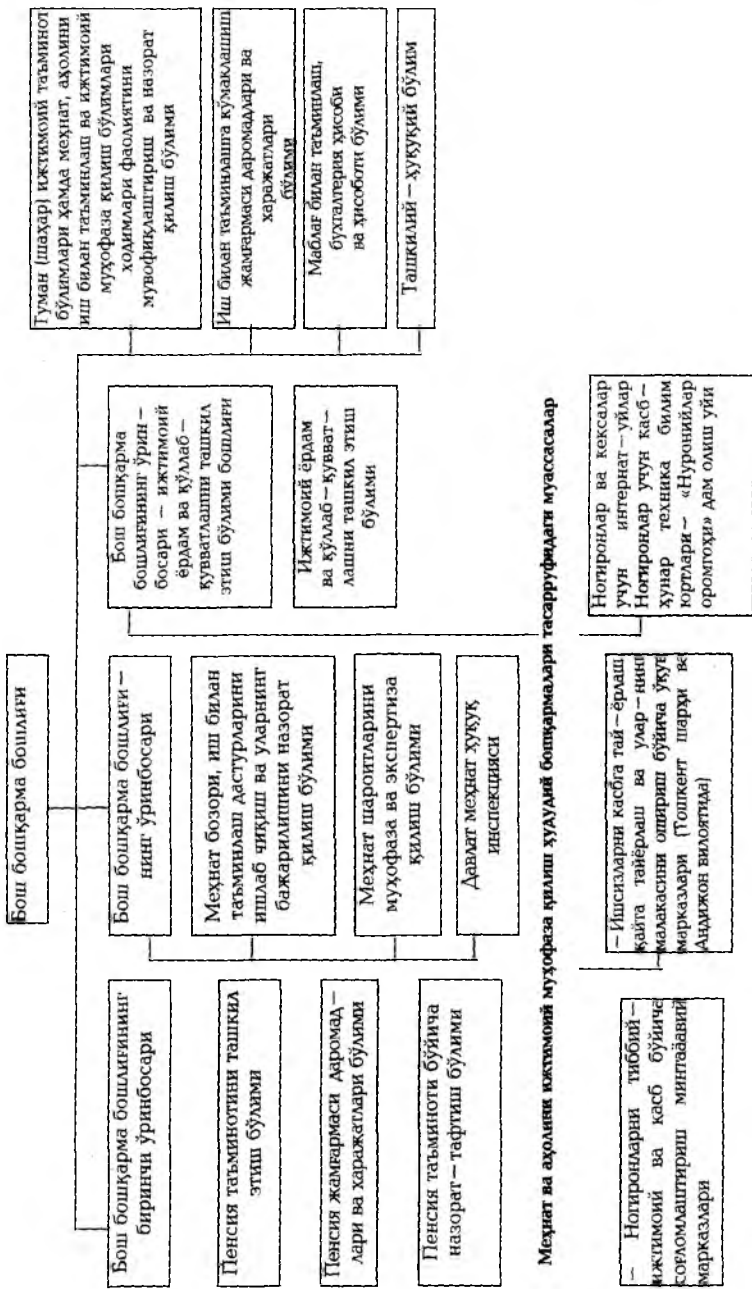
²⁵ қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2001 йил, 6-сон.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тузилмаси

ВАЗИР

Тошкент шаҳар ҳокимликлари Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармасининг намунавий тузилмаси

лаштирилган иш жойларида ногиронлар меҳнатидан фойдаланаётган корхоналарга ҳамда «Ўзбекистон чернobilчилари» уюшмаси, унинг таркибий бўлиmlарига суғурта бадаллари тўлашда имтиёз берилган бўлиб, улар иш ҳақи фондининг 4,7 фоизи миқдориди бадал тўлайди.

Суғурта бадаллари тўлашда ҳисобга олинмайдган тўлов турлари «Йўриқнома»нинг 1 – иловасида санаб кўрсатилган (улар: компенсация тўловлари, ишдан бўшаш нафақаси, моддий ёрдам пуллари, бепул овқат қиймати ва бошқалар).

Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик билан шуғулланаётган шахслар ва деҳқон хўжалигининг аъзолари томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаш тартиби ва муддатлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2001 йил 24 августдаги 351 – сонли қарор билан тасдиқланган шу ҳақдаги «Тартибда» белгиланган. Ушбу шахслар тўлайдиган суғурта бадаллари уларнинг ўзлари томонидан белгиланади, аммо энг кам ойлик иш ҳақидан кам бўлмаслиги лозим.

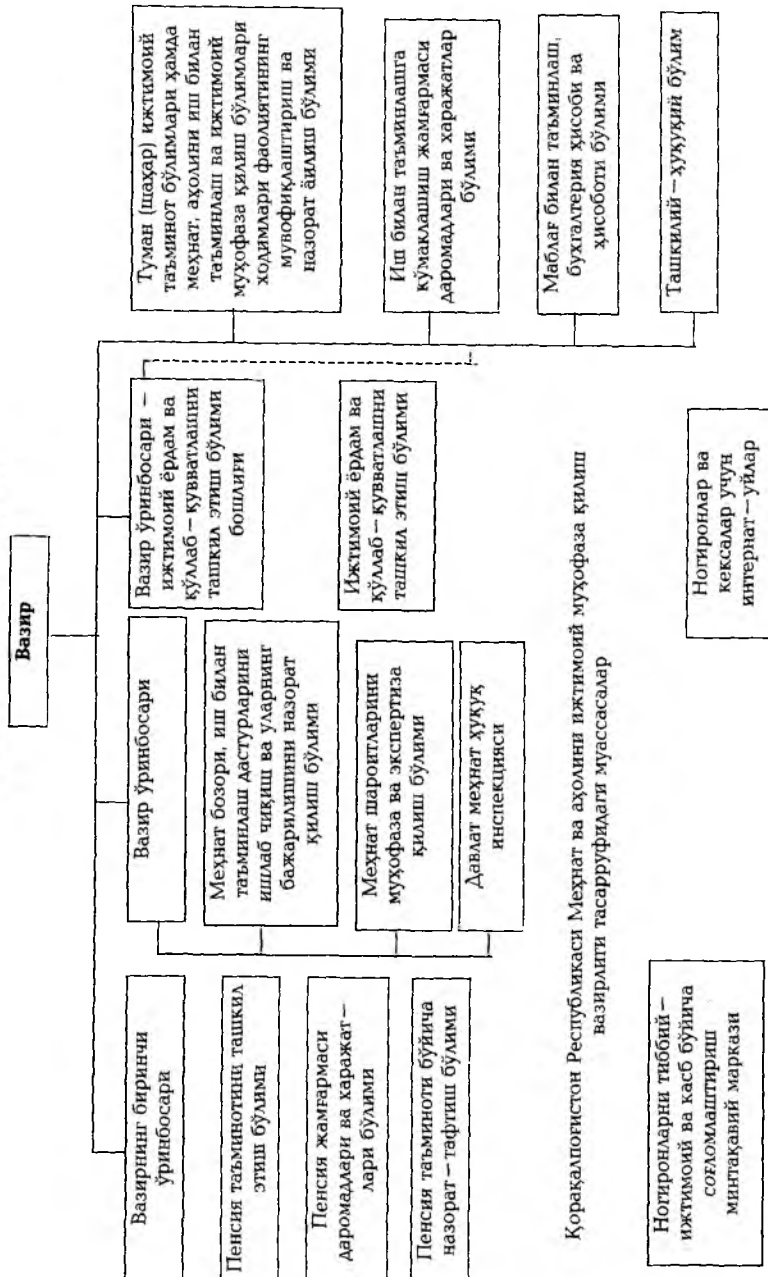
Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 31 декабрдаги қарори билан мулкчилик шаклидан қатъи назар, барча корхона ва ташкилотлар амалда реализация қилинган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг 0,7 фоизи миқдориди Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма ажратишлари белгилаб қўйилган.

Корхона, ташкилотлар, якка тартибдаги тадбиркорлар, деҳқон хўжалиги аъзолари, айрим фуқаролар томонидан суғурта бадалларини ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиблари, муддатлари «Йўриқнома»да ва бошқа тегишли меъёрий ҳужжатларда белгилаб қўйилган.

Пенсия жамғармаси маблағлари юзасидан кредит тақсимловчи (тасарруф этувчи) ваколатига Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари эга бўлади.

Пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, маблағларнинг ўз вақтида тушиши устидан жамоат назоратини амалга ошириш вазифаси «Нуроний»

Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тузилмаси

Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тасарруфидаги муассасалар

жамғармасининг «Назорат кенгаши» жамоатчилик комиссиясига юклатилган.

Мулкчилик шаклидан қатъи назар, барча корхона ва ташкилотлар йилнинг ҳар чорагида суғурта бадаллари ва бошқа тўловларнинг ҳисоблаб чиқарилиши ҳамда тўланиши ҳақида ўзлари жойлашган ердаги туман (шаҳар) давлат солиқ инспекцияларига ҳисобот тақдим этишлари лозим бўлади.

Ўз вақтида ҳисобот тақдим этмаганлик, бадал тўланадиган манбаларни яширганлик, бадал тўловларини кечикиб амалга оширганлик учун тўловчи саналадиган корхона ва ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси»да ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ҳажмда ҳамда тартибда молиявий жазога тортиладилар²⁶.

3-§. Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг субъекти сифатида

Мамлакатимизда бозор муносабатлари ривожланиб – чуқурлашиб боргани сари иқтисодий – ижтимоий ислохотлар жараёни билан мутаносиб равишда давлат ҳаётида ҳам туб ўзгаришлар амалга ошириб борилмоқда. Бу нарса, энг аввало, давлат фаолиятининг демократлашуви, кучли давлатчиликдан кучли жамиятга ўта борилаётганлиги, давлат органларига хос бўлган бир қатор функцияларни жамоат органларига топширилаётганлигида, нодавлат ташкилотларининг жамиятни идора қилишдаги мавқеи ва ваколати мунтазам равишда кучайиб бораётганлигида яққол кўзга ташланади. «Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, – деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов – нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ривожланган тизими жамиятда манфаатлар уйғунлигини қарор топтириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Бу тизим давлат тузилмалари фаолиятини муайян маънода тўлдириш, уларга нисбатан маълум бир мувозанатни таъминловчи восита вазифасини бажариши керак»²⁷.

²⁶ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Т., «Адолат», 1999 йил, 234-бет.

²⁷ Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000 йил, 7-8-бетлар.

Ижтимоий таъминот соҳасида ҳам давлат фаолиятининг йўналишларидан бири сифатида жамият ролини кучайтиришга қаратилган катта ишлар амалга оширила бошланди ва бу тадбирлар ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари ўрталаридан бошлаб авж олдирилган ялписига ижтимоий таъминлашдан аниқ йўналтирилган, аҳолининг ижтимоий заиф, кам таъминланган, бева — бечора қатламларига ёрдам беришга қаратилган ижтимоий таъминотга ўта борилиши тенденцияси бу масалада нодавлат ташкилотлари, турли ижтимоий жамғармалар аҳамиятини кескин оширишга олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб — қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилиниши билан 1997 йил 1 январдан бошлаб, болали оилаларга нафақалар фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тайинланиши ва тўланиши тартиби жорий этилди. Кейинчалик фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ролининг, айниқса, аҳолини ижтимоий ҳимоялашдаги аҳамияти янада ошира борилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини — ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармонига кўра ишламайдиган оналарга боласи икки ёшга етгунига қадар уни парваришlash нафақалари, ўзгалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ — овқат маҳсулотлари билан таъминлаш вазифалари ҳам фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига юклатилди. Уларга ёш оилаларга моддий мадад кўрсатиш вазифаси ҳам топширилди.

1999 йил 14 апрелда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши билан²⁸ уларнинг мавқеи янада оширилди. Ушбу қонуннинг 1 — моддасига кўра:

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши — фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз

²⁸ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон, 110-модда.

манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусият — ларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф — одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятidir.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қуйидагилар саналади:

шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларининг, шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) (бундан буён матнда фуқаролар йиғини деб юритилади);

фуқаролар йиғинининг кенгаши;

фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар;

фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссияси;

туман марказидан олисда жойлашган ва бориш қийин бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тузиладиган маъмурий комиссия (бундан буён матнда маъмурий комиссия деб юритилади).

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида рўйхатга олиниши керак.

Фуқаролар йиғини тўғрисидаги намунавий низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Фуқаролар йиғинининг ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тўғрисида»ги Қонунининг 10 — моддасида белгиланган ва бу ваколатлар қаторига, шунингдек, шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва кўп болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини ҳал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб — қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланишни таъминлайди.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинига ҳам ана шундай ваколатлар берилган.

Кейинги пайтларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатлари тобора кенгайтириб борилмоқда.

4-§. Ҳарбий органлар ижтимоий таъминот ҳуқуқининг субъекти сифатида. Корхона ва ташкилотлар, касаба уюшмаларининг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироклари

Ҳарбий хизматчиларга пенсиялар тайинлашда давлат ижтимоий таъминот органлари билан бир қаторда ҳарбий органлар ҳам иштирок этишлари назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни 5 — моддасига кўра: «ҳарбий хизматчиларни, шунингдек, ички ишлар органларининг бошлиқлар ва оддий ходимлар таркибидан бўлган шахсларни ҳамда уларнинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш шартлари, нормалари ва тартиблари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан белгиланади». ҳарбий хизматчиларга, шунингдек, умумий асосларда фуқаролик пенсияси олишни танлаш ҳуқуқи ҳам берилган.

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги 1990 йил 28 апрелдаги собиқ СССР Қонунига кўра (1991 йил 1 январдан амалга киритилган) муддатли ҳарбий хизматчи ва уларнинг оила аъзолари ўзлари яшаб турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимларига пенсия сўраб мурожаат қиладилар. Офицерлар, прапоршчиклар, мичманлар, муддатидан ташқари ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар, Миллий хавфсизлик хизмати, чегара қўшинлари давлат қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ҳарбий хизматчилари тегишли вазирлик ёки давлат қўмитасининг пенсия бўлимларига мурожаат қилишлари лозимлиги белгиланган. «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 52 — моддасига кўра, офицерлар, прапоршчиклар, мичманлар, муддатидан ташқари ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларга пенсия тайинлаш

органи Мудофаа вазирлиги ёки бошқа вазирлик ва давлат қўмитаси пенсия бўлимлари ҳисобланадилар.

Ушбу Қонун асосида ҳарбий хизматчи хизматни ўтайдиган тегишли вазирликлар (Мудофаа, Ички ишлар, Фавқулодда вазиятлар вазирликлари), давлат қўмиталари (Чегара қўшинлари, божхона, Миллий хавфсизлик хизмати) томонидан ўз идоралари ходимларига пенсиялар тайинлаш ва тўлаш масалаларини белгилаб берувчи норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади ва шу асосда ушбу идоралар ҳарбий хизматчиларига пенсиялар тайинланади ҳамда тўланади²⁹.

Ҳарбий органларнинг пенсия таъминоти бўлимларининг юридик мақоми, ваколатлари ва иш олиб бориш тартиби тегишли идоравий норматив ҳужжатларга биноан белгилаб қўйилади.

Мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхона, муассаса ва ташкилотлар ўз ходимларини ижтимоий таъминлашда иштирок этадилар. Бундай иштирок этиш шакллари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган бўлиб, улар қуйидаги икки гуруҳга ажратилиши мумкин:

1) Ижтимоий таъминот органларга фуқароларнинг ижтимоий таъминотини амалга оширилишида кўмаклашиш;

2) Ўз маблағлари ҳисобидан давлат ижтимоий таъминот тизимларида кўзда тутилганига қўшимча равишда ижтимоий ёрдам кўрсатиш.

Ижтимоий таъминот идораларига аҳолини ижтимоий таъминлашда кўмаклашиш турли шаклларда амалга оширилади ва улар:

а) пенсия ёшига етган ва пенсия тайинлашни сўраб мурожаат қилган ўз ходимларининг, уларнинг оила аъзоларининг ҳужжатларини тайёрлаш ва ижтимоий таъминот бўлимига тақдим этиш;

б) муддатидан аввал пенсия тайинланишига кўмаклашиш, бундай пенсияларни ўз маблағлари ҳисобидан қошлаб бориш;

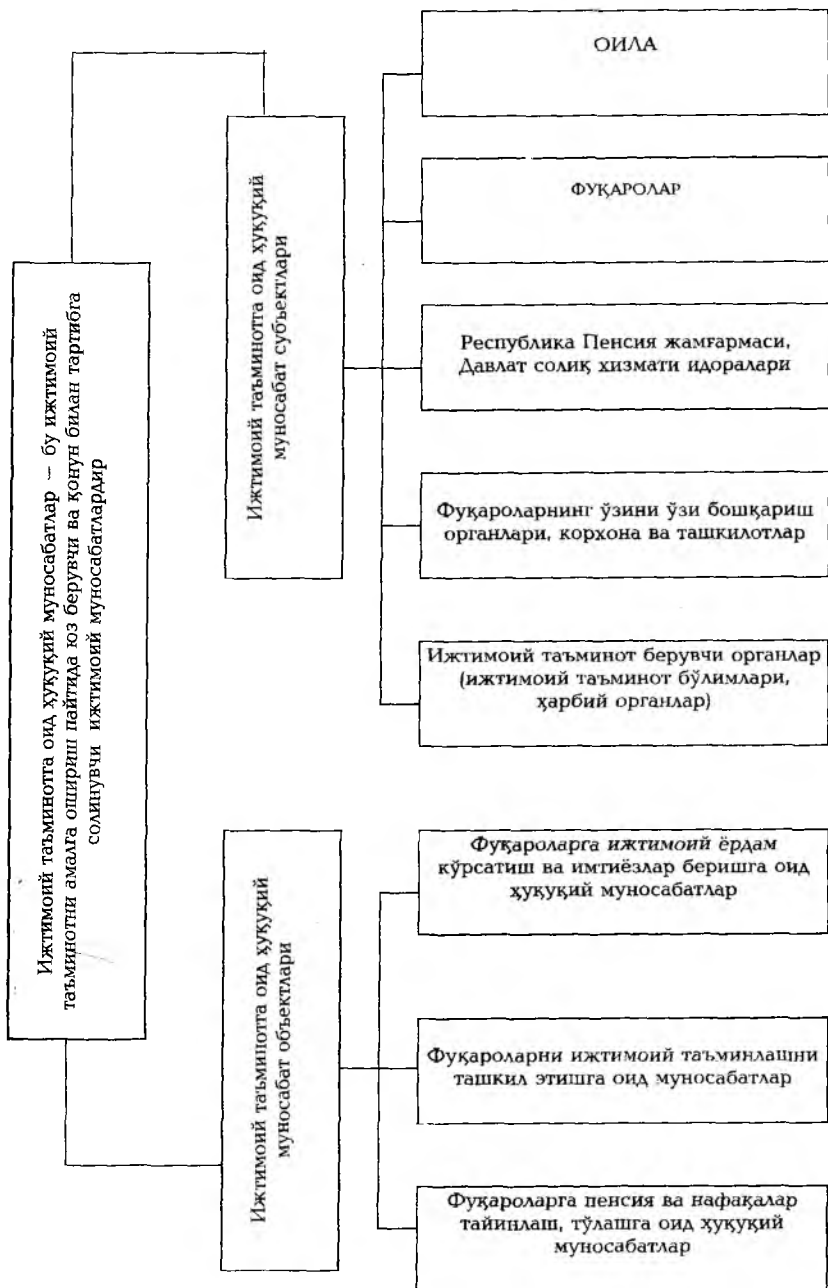
в) ишлаётган пенсионерларга ўз ҳисобидан пенсияларни тўлаш;

²⁹ қаранг: 1991 йил 3 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Ички қўшинлар ҳарбий хизматчиларини ҳамда Ички ишлар органлари бошлиқлари ва оддий ходимларини, уларнинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш ишларини ташкил этиш тўғрисида»ги йуриқнома. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 21 декабрда руйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги пенсионерларига пенсия тўлашнинг вақтинчалик тартиби».

г) ишлаётган болали аёлларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш кабилардан иборат бўлиши мумкин.

Корхона ва ташкилотлар ходимлар вакиллик органи (касаба уюшмалари) билан келишиб қабул қиладиган ички (локал) меъёрий ҳужжатларда (жамоа шартномаси, жамоа келишуви, бошқа локал ҳужжатлар) ўз ходимларини ҳамда уларнинг оила аъзоларини имтиёзлироқ шартларда, давлат ижтимоий таъминот тизимларида кўзда тутилганидан яхшироқ ёки бу тизимларда кўзда тутилмаган таъминот турлари билан таъмин этилишини назарда тутишлари мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 37 – моддасига кўра, жамоа шартномасида иш берувчи ва ходимларнинг ўзаро мажбуриятлари кўзда тутилиши мумкин ҳамда унда корхонанинг иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда бошқа шартлар, шу жумладан, қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган нормалар ва қоидаларда кўрсатилганига қара – ганда имтиёзлироқ меҳнат шартлари ва ижтимоий – иқти – содий шартлар (қўшимча таътилар, пенсияга устамалар, муддатидан олдин пенсияга чиқиш ва бошқалар) киритилиши мумкин.

Корхона ва ташкилотлар ногиронлар учун қўшимча иш жойлари яратиш, уларни иш билан таъминлаш орқали ҳамда бошқа кўплаб шаклларда ижтимоий таъминотни амалга ошириш фаолиятида иштирок этади.

III бобга тест синови саволлари

I. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ижтимоий таъминот ҳуқуқи субъекти бўла оладими?

- а) йўқ;
- б) бўла олади;
- в) вазир бўла олади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

II. Пенсиялар тайинлашга оид муносабатлар ижтимоий таъминот ҳуқуқининг:

- а) объекти саналади;
- б) субъекти саналади;
- в) объекти ҳам, субъекти ҳам бўла олмайди;
- г) ҳар учала жавоб ҳам тўғри.

III. Маҳалла қўмитаси ижтимоий таъминот ҳуқуқи субъекти бўладими?

- а) йўқ, у фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи;
- б) йўқ, у давлат органи эмас;
- в) йўқ, уларга ижтимоий таъминот бериш ҳуқуқи берилган эмас;
- г) тўғри жавоб йўқ.

IV. Ижтимоий таъминот ҳуқуқида юридик фактлар деганда:

- а) пенсия ёшига етганлик;
- б) маълум фактни юз бериши;
- в) ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий оқибат юз беришига оид ҳаракатлар ва ҳодисалар;
- г) ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқининг юзага келиши тушунилади.

V. Корхоналар Пенсия жамғармасига қанча бадал тўлайди?

- а) даромадининг 20 фоизи миқдорида;
- б) иш ҳақи фондининг 37,3 фонди миқдорида;
- в) Корхонанинг ўзи мустақил тарзда белгилаган миқдорда;
- г) тўғри жавоб йўқ.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар нима ва улар қандай асосларга кўра юз беради?
2. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат объектларини санаб беринг.
3. Ижтимоий таъминот муносабатларида қатнашувчи субъектларни бирма – бир санаб беринг.
4. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг ижтимоий таъминотга оид вазифаларини санаб беринг.
5. Туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари юридик мақоми қандай?
6. Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси қандай вазифаларни бажаради?
7. Корхона ва ташкилотлар томонидан Пенсия жамғармасига тўланадиган суғурта бадали ва бошқа мажбурий ажратмалар ҳақида сўзлаб беринг.
8. Фуқаролар йиғинларининг аҳолини ижтимоий таъминлашдаги ўрни қандай?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий юксалиш йўлида». Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси мажлисида сўзланган нутқ. 1996 йил 25 июль.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги 2001 йил 13 февралдаги Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги тўғрисидаги» Низомни тасдиқлаш ҳақидаги қарори.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида»ги Қонуни.

6. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъмино ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

IV БОБ. МЕҲНАТ СТАЖИ ВА УЗОҚ ЙИЛЛИК ХИЗМАТ ДАВРИ

1-§. Меҳнат стажи тушунчаси, турлари ва аҳамияти

Фуқароларни тўлақонли ижтимоий таъминлашда энг муҳим аҳамиятга эга бўлган шартлардан, омилардан бири — уларнинг ижтимоий фойдали фаолият билан машғул бўлганликлари фактининг мавжудлиги ҳисобланади.

Фуқаронинг меҳнат стажи бундай ижтимоий фойдали, яъни давлат ва жамият учун аҳамиятли фаолиятни ўлчаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат стажи деганда фуқаронинг корхона ва ташкилотларда ёлланиш (меҳнат шартномаси тузиш) ёки аъзолик (жамоа хўжалиги, кооператив ёхуд бошқа жамоат бирлашмаси аъзоси сифатида иш ҳақи олган ҳолда) асосида меҳнат фаолияти билан шуғулланган даври (бевосита ишлаган даври ҳам), таътилда, касал бўлгани, давлат ва жамоат ишларига жалб этилиши туфайли ёки бошқа узрли сабаблар билан ишламаган, аммо иш жойи (лавозими) сақлаб турилган вақт тушунилади. Меҳнат стажи йил, ой ва кунлар билан ўлчанади.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунининг 37 — моддасига кўра ходим бевосита меҳнат қилмаган бўлса — да, иш стажига ҳисобланадиган қуйидаги даврлар кўзда тутилган:

— ҳарбий хизмат ва партизан отрядлари ҳамда қўшилмаларида бўлиш, давлат хавфсизлиги органларида ва ички ишлар органларида хизмат қилиш;

— идоравий бўйсунувидан қатъи назар, ҳарбийлаштирилган соқчиликдаги махсус алоқа органлари ва тоғ — кон — қутқарув қисмларидаги хизмат;

— якка тартибдаги меҳнат фаолияти, шу жумладан якка (гуруҳли) ижара шароитидаги ёки шахсий ёрдамчи, деҳқон (фермер) хўжалигидаги фаолият — Ижтимоий суғурта жамғармасига суғурта бадаллари тўланган тақдирда;

— I — гуруҳ ногиронига ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болага, шунингдек, ўзгаларнинг парваришига муҳтож бўлган (даволаш муассасасининг хулосасига кўра) 80 ёшга тўлган қарияларга қараб турилган вақт;

– олий ва ўрта махсус ўқув юртларида, билим юртларида, кадрлар тайёрлаш, малака ошириш ва янги ихтисосни ўрганиш мактаблари ва курсларида, аспирантурада, докторантурада ва клиник ординатурада кундузги ўқиш, шу жумладан, чет элда ўқиш;

– онанинг (ўғай онанинг) болаларини (ўғай болаларини) гўдаклик ёшида парваришлаган вақти, лекин кўпи билан ҳар бир бола 3 ёшга тўлгунича, ҳаммасини жамлаганда 6 йилдан кўп бўлмаган вақт доирасида;

– офицерлар ва бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматчилар хотинларининг уларни ишга жойлашиши имкони бўлмаган жойларда (узоқ чўл, тоғлар ва бошиқа аҳоли яшамайдиган ерлар) эрлари билан яшаган вақт, лекин 10 йилдан ошмаган давр (бунда ҳарбий хизматчининг хотинида камида 5 йил ишлаганлик билан боғлиқ меҳнат стажи мавжуд бўлиши лозим);

– Ўзбекистон Республикаси муассасаси ва халқаро ташкилотлари ходимлари хотинларининг эри билан чет элда яшаган, ишга жойлашиш имкони бўлмаган вақти, башарти камида 5 йил меҳнат стажига эга бўлса, 10 йил доирасида;

– чўпонларнинг хотинлари, эри билан яйловларда юрган ва ишга жойлашиш имконига эга бўлмаган 10 йилгача давр, башарти аёл камида 5 йиллик ҳақиқий иш стажига эга бўлса.

Меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги туфайли ногиронликда бўлган давр ёшга доир ва боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинлаш пайтида иш стажига қўшиб ҳисобланади. Ёшга доир пенсия тайинланганидан кейинги ишлаган давр иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

1965 йилдан кейинги давр учун жамоа хўжалигидаги иш стажини ҳисоблаб чиқаришда, агар жамоа хўжалиги аъзоси узрсиз сабабларга кўра жамоа хўжалигида белгиланган меҳнатда иштирок этиш минимумини бажармаган бўлса, ишланган вақтнинг амалда давом этган даври ҳисобга олинади.

Ижодий фаолият билан машғул ходимларнинг иш стажини, башарти улар Ижтимоий суғурта жамғармасига суғурта бадаллари тўлаган бўлсалар, ижодий уюшмаларнинг бошқарувлари ана шу муаллифнинг асари эълон қилинган

ёки биринчи марта жамоат олдидан ижро ёки намоёиш этилган кундан эътиборан белгилайдилар.

Ишлаган даврни меҳнат стажига қўшиб ҳисоблашнинг асосий шarti ходим учун ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари тўлаб борилган бўлиши саналади. Аммо юридик шахс саналувчи корхонанинг айбли равишда ушбу бадалларни ўз ходимлари учун тўламаганлиги ёки тўлиқ тўламаганлиги ходим иш даврини иш стажига қўшиб ҳисобланишига ва унинг ижтимоий таъминот олишига монелик қилмайди. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси 283 – моддасининг иккинчи қисми билан белгиланган. Бироқ, юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик қилаётган шахслар, деҳқон хўжалиги аъзолари томонидан ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига бадаллар мунтазам тўланмаганлиги уларга ижтимоий таъминот берилишига тўсқинлик қилади.

Меҳнат стажи ходим учун пенсия, нафақа таъминотида, ижтимоий ёрдамнинг бошқа шаклларида фойдаланишда муайян ҳуқуқлар, ижтимоий таъминот органлари учун эса мажбуриятлар келтириб чиқарадиган юридик фактлар жумласига киради.

Меҳнат стажининг мавжудлигини аниқлаш, ҳисоблаб чиқариш, қўллаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонун ҳужжатлари қаторига қуйидагилар киритилиши мумкин:

1) Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонун (қонуннинг VI брби, 37 – 42 – моддалар);

2) Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси (142, 289 – моддалар);

3) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган «Пенсия тайинлаш учун меҳнат стажини тасдиқлаш тартиби тўғрисида»ги Низом³⁰;

4) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 майдаги «Имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи касблар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори;

³⁰ қаранг: Ўзбекистон Республикаси имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўламай. Т., «Меҳнат», 1994 йил, 61 – бет.

5) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган «Учувчилар ва синовчи учувчилар таркибига кирувчи ходимларга пенсия тайинлаш учун белгиланган хизмат муддатини ҳисоблаш тартиби»³¹;

6) Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган пенсияни ҳисоблаб чиқариш пайтида тўлиқ бир мавсум ишлаш бир йил меҳнат стажига қўшиладиган мавсумий ишлар ва саноатнинг мавсумий тармоқлари рўйхати³²;

7) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августидаги қарори билан тасдиқланган «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар ва деҳқон хўжаликлари аъзоларини давлат томонидан ижтимоий суғурталаш тўғрисида»ги қарори ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари.

Юридик аҳамиятига кўра меҳнат стажи қуйидаги икки турга бўлиниши мумкин:

а) *умумий меҳнат стажи*;

б) *махсус меҳнат стажи*.

Умумий меҳнат стажи, бу – шахснинг ижтимоий давлат суғуртаси билан суғурталанган ва суғурта бадаллари тўланган ҳар қандай меҳнат фаолияти ёки суғурта бадаллари тўланмаган бўлса – да, қонунда назарда тутилган бошқа фаолиятдан иборатдир. Умумий меҳнат стажи меҳнат фаолияти давридан ташқари ҳарбий хизмат, ўқиш ва бошқа даврларни ҳам ўз ичига қамраб олди.

Махсус меҳнат стажига эса муайян турдаги имтиёз ва афзалликларнинг берилишига сабаб бўладиган, алоҳида ноқулай, оғир ёки зарарли меҳнат шaroитларида амалга оширилган меҳнат фаолияти ёки ҳарбий хизмат муддати киритилади.

Шахснинг махсус меҳнат стажига эга бўлиши унга қуйидаги имтиёзлар берилишига сабаб бўлиши мумкин:

1. *Мавжуд меҳнат стажи вақтини карралаб (бир неча баробар ошириб) ҳисобга олинишига асос бўлиши*³³;

³¹ Уша манба, 39–бет.

³² Уша манба, 60–бет.

³³ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 38–моддасида иш стажини карралаб ҳисоблашни ҳоллари кўрсатиб қўйилган.

2. Ёшга доир пенсияни белгиланган умумий кўрсаткичдан пастроқ бўлишига, талаб этилган умумий кўрсаткичдан камроқ меҳнат стажи билан пенсия тайинланишига олиб келиши³⁴;

3. Пенсия миқдорини одатдагидан кўпроқ белгиланишига, устамаларнинг турларини қўшиб берилишига сабаб бўлиши³⁵;

4. Қонунда назарда тутилган бошқа имтиёз ва энгиликлардан фойдаланишга имкон бериши мумкин³⁶.

Фуқароларни ижтимоий таъминлаш чоғида меҳнат стажини тасдиқловчи энг асосий ҳужжат, бу меҳнат дафтарчаси ҳисобланиб унда шахснинг бутун умр давомидаги меҳнат фаолияти, иш даврлари, меҳнат қилган шароитлари бошқа муҳим ҳолатлар батафсил қайд этилади.

Меҳнат дафтарчасининг расмийлаштирилиши ва юритилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунининг 42 – моддасида айтилишича: «Меҳнат дафтарчаси иш стажини тасдиқловчи асосий ҳужжат ҳисобланади. Меҳнат дафтарчаси ёки унда тегишли ёзувлар бўлмаган тақдирда иш стажини тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади».

Меҳнат дафтарчасида иш стажига оид маълумотлар иш, ўқиш, хизмат жойидан ёки архив муассасалар томонидан берилган ҳужжатлар асосида белгиланади. Мабодо ана шундай маълумотларни топиш имкони бўлмаганда, белгилаб қўйилган ҳолларда ва тартибларда меҳнат стажи ижтимоий таъминот органлари томонидан камида икки гувоҳ кўрсатуви асосида тасдиқланиши мумкин.

Иш вақтини ҳисобга олиш мумкин бўлмаган ходимларнинг меҳнат стажи «Пенсия» жамғармаси органлари томонидан бериладиган маълумотномалар асосида аниқланади (масалан, деҳқон – фермер хўжалиги аъзолари асосида аниқланади (масалан, деҳқон – фермер

³⁴ Даралсин: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 майдаги қарори билан тасдиқланган «Имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи касблар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори ва унга №1, 2, 3 рўйхатлар иловалари.

³⁵ қаранг: «Давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 27 – моддаси.

³⁶ қаранг: «Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида»ги қонун, 1999 йил 14 апрел.

хўжалиги аъзолари, якка тартибдаги тадбиркорлар, ижодий эркин фаолият билан машғул шахслар ва бошқалар).

Бевосита корхона ва ташкилотлардаги меҳнат фаолиятдан ташқари меҳнат стажига қўшиб ҳисобланадиган ижтимоий фаолият турлари (ҳарбий хизмат, ўқиш даври ва бошқалар) қонун ҳужжатларида муфассал кўрсатиб қўйилган.

2-§. Меҳнат стажини ҳисоблаш ва тасдиқлаш тартиби

Меҳнат стажининг миқдори фуқарога ижтимоий таъминот масалаларида имтиёз берилишида муҳим аҳамиятга эга ва шу сабабли унинг тўғри ҳисобланиши фоят муҳим роль ўйнайди. Меҳнат стажини ҳисоблаш пайтида унинг мавжудлиги ва миқдорини тасдиқловчи ҳужжатлар доирасини тўғри белгилаб олиш лозим. Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатлар қаторига қуйидагилар киради:

а) белгиланган тартибда расмийлаштирилган меҳнат дафтарчаси;

б) ижтимоий суғурта органлари томонидан берилган ижтимоий суғурта жамғармасига (пенсия жамғармасига) бадаллар тўланганлигини тасдиқловчи маълумотнома;

в) меҳнат дафтарчаси бўлмаган ҳолларда, шунингдек, меҳнат дафтарчасида зарур ёзувлар бўлмагани ёки ноаниқ ва хато ёзувлар бўлса, бу ҳолда меҳнат стажининг мавжуд эканлиги факти ишлаганлик ҳақидаги маълумотномалар, буйруқлардан кўчирмалар, иш ҳақи бериш бўйича шахсий счетлар, тўлов ведомостлари, ишлар бажарилганлиги ҳақидаги ёзма меҳнат шартнома (контракт)лари, иш даври тўғрисидаги маълумотларни ўзида акс эттирувчи бошқа ёзма ҳужжатлар, башарти иш фаолияти ҳақида санаб ўтилган ҳужжатлар ҳам мавжуд бўлмаса, у ҳолда касаба уюшмаси билан (аъзолик бадаллари тўланганлиги ҳақида белги (марка ёпиштирилган бўлса), иш ҳақи тўланганлигини кўзда тутувчи ҳисоб – китоб дафтарчаси асосида ҳам меҳнат стажи аниқланиши мумкин;

г) иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган шахсларнинг иш даври (меҳнат стажи) Ўзбекистон Республикаси Пенсия жамғармасининг суғурта бадаллари тўланганлиги ҳақидаги маълумотномалари асосида аниқланади.

Иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган ходимларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги 249-сонли қарори, 8-иловасида кўзда тутилган бўлиб, улар қаторига:

1) юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахслар;

2) деҳқон (фермер) хўжалиги аъзолари;

3) меҳнат шартномаси бўйича хусусий шахсларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи фуқаролар фаолияти киритилган.

Ижодий уюшмалар аъзолари (ёзувчилар, шоирлар, рассомлар ва бошқа ижодий уюшмалар аъзолари)нинг ҳамда ижодий уюшмаларга аъзо бўлмаган ижодий ходимларнинг ижодий фаолияти Пенсия жамғармаси томонидан берилган ижтимоий суғурта бадаллари тўланганлиги тўғрисида берилган маълумотномалар асосида меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади. Ушбу шахсларнинг 1991 йил 1 январга қадар бўлган даврдаги, яъни ижтимоий суғурта бадаллари тўланиши қайд этилиши тартиби жорий этилгунига қадар бўлган даврдаги ижодий фаолияти ижодий уюшмалар томонидан берилган маълумотномага кўра (дастлабки асари эълон қилинган, омма олдига ижро этилган пайтдан бошлаб) меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаро ҳарбий хизматни ўтаган (миллий хавфсизлик, ички ишлар ва бошқа ҳарбий органлар таркибида ҳарбий хизмат қилган) вақтлар ҳарбий билетлар, қизил аскар дафтарчаси, ҳарбий штаблар ва муассасалар, ҳарбий архивлар, ҳарбий-даволаш муассасалари берган ёзма маълумотномалар ёки ушбу маълумотномалар асосида меҳнат дафтарчасига киритилган ёзувларга кўра меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади.

Олий, ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юртларининг кундузги бўлимларида, кундузги аспирантура ва докторантура ҳамда клиник ординатура, кадрлар тайёрлаш марказларида ўқиган давр диплом, шаҳодатнома, гувоҳнома, маълумотнома, архив маълумотномалари, ўқиш даври тўғрисидаги бошқа ёзма ҳужжатлар билан тасдиқлангани ҳолда меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаронинг I гуруҳ ногирони, 16 ёшгача бўлган ногирон болани, 80 ёшдан ошган кекса кишиларни парваришlash билан банд бўлган даври парваришlash

ҳақиқатда амалга оширилганлиги ҳақида тузилган далолатнома; парвариш қилинган шахс I гуруҳ ногирони ёки 16 ёшга етмаган ногирон бола эканлигини ёхуд 80 ёшга кирган шахс эканлигини тасдиқловчи ёзма ҳужжатлар, ўзгалар парваришига муҳтож эканликни тасдиқлаб, даволаш муассасаси берган хулоса (кексалар учун) асосида меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаронинг тиббий – меҳнат эксперт комиссиясидан ўтганлиги ҳақидаги далолатномадан кўчирма, тиббий хулоса, пенсия гувоҳномаси (ногиронлик пенсияси), ногиронлик нафақаси иш ҳақидаги гувоҳномаси, ижтимоий таъминот бўлимларининг гувоҳномаси шахснинг ўзгалар парваришига муҳтож I гуруҳ ногирони эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар сифатида қабул қилиниши мумкин.

80 ёшдан ошган шахс ёшини тасдиқловчи ҳужжат сифатида паспорт ёки туғилганлик гувоҳномасидан кўчирма эътиборга олинishi мумкин.

Ўғай она томонидан ўғай гўдак болаларни (8 ёшгача, ногирон бола – 16 ёшгача) тарбиялаш амалга оширилган давр боланинг туғилганлик гувоҳномаси, унинг онаси вафот этгани ҳақидаги ўлим гувоҳномаси, паспортдан кўчирма, қишлоқ (овул, маҳалла) фуқаролар йиғини берган маълумотнома асосида меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Қамоқда, озодликдан маҳрум қилиш жойларида, сургунда бўлган вақтлар ахлоқ тузатиш (жазони ижро қилиш) органлари, дастлабки тергов органлари, ички ишлар органлари берган ёзма маълумотномага кўра ҳамда шахсни оқланган (реабилитация қилинган)лиги тўғрисидаги ҳужжатга мувофиқ (суд ҳукми ёки ажрими) жиноят ишини ҳаракатдан ётқизиш ҳақидаги дастлабки тергов, прокуратура органининг қарори мавжуд бўлган тақдирда меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Офицерлар ва бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматчиларнинг хотинлари, чўпонларнинг хотинлари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий ваколатхоналарида, халқаро муассасаларда ишловчи шахсларнинг хотинлари эрлари билан бирга бўлган ҳамда ишлаш имконига эга бўлмаган даврлар тегишлилигича юқори ҳарбий қисмларнинг белгиланган тартибда ва намунада берган маълумотномасига, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар

вазирлигининг тегишли муассасаси берган маълумотномага, чўпон ишлаган хўжалик (колхоз ёки совхоз, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги ва бошқалар) томонидан берилган маълумотномага кўра 10 йилдан ортиқ бўлмаган ҳажмда меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Айрим тоифадаги ходимлар меҳнат стажини имтиёзли тартибда ҳисобга олишнинг махсус қоидалари тегишли қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган³⁷.

Меҳнат стажини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан тасдиқлашга мавжуд иш стажи тўғрисидаги маълумотлар ҳарбий ҳаракат, табиий офат, ҳалокат, фалокат ва бошқа фавқулодда вазиятлар муносабати билан йўқ бўлиб кетганда уларни олиш мумкин бўлмасагина йўл қўйилади. Бунда меҳнат стажи гувоҳлар кўрсатуви асосида тасдиқланиши учун манфаатдор шахс ёки унинг вакили томонидан ижтимоий таъминот бўлимига берган ёзма аризаси асосида, ариза берувчи билан бир корхонада бирга ишлаган ва уни шахсан билган камида икки гувоҳ кўрсатмасига мувофиқ белгиланиши мумкин.

Гувоҳлар кўрсатуви асосида фақат пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажининг ярмигача бўлган қисмигина тасдиқланиши ва белгиланиши мумкин.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик билан шуғулланилган давр, деҳқон хўжалиги аъзоси сифатида, диний ташкилотларда ишланган вақтлар фақат Пенсия жамғармасига тегишли бадаллар тўланганлиги тўғрисидаги маълумотномаларга мувофиқ тасдиқланади ва бу даврларни гувоҳларнинг кўрсатмалари билан белгиланишига йўл қўйилмайди.

Меҳнат стажини тасдиқлаш қоидалари юқорида эслатиб ўтилган Меҳнат стажини тасдиқлаш ҳақидаги Низомнинг 25 —, 31 — бандларида белгилаб қўйилган.

Иш стажини тасдиқлаш ҳақида тақдим этилган ҳужжатлар ваколатли шахслар имзоси билан тасдиқланган ва корхона муҳри билан гувоҳлантирилган бўлиши лозим.

Меҳнат дафтарчаларидаги ёзувлар улар ёзилган пайтда амалда бўлган меҳнат дафтарчаларини юритиш тўғрисидаги йўриқнома талабларига тўла мос бўлиши, мансабдор шахс имзоси ҳамда корхона муҳри билан тасдиқланган бўлиши

³⁷ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори, 12-иловаси (Меҳнат стажини тасдиқлаш ҳақидаги Низом)нинг 16–21–бандлари.

лозим. Меҳнат стажи ҳақидаги ҳужжатлар, шу жумладан меҳнат дафтарчаси белгиланган ҳодаларга хилоф тарзда расмийлаштирилган ҳолларда бу ҳужжатлар асосида иш стажини аниқлаш ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тегишли тартибда ҳал этилади.

Иш даврлари гувоҳлар кўрсатувлари асосида ижтимоий таъминот органлари томонидан аниқланади. Бунда камида икки гувоҳ шахсан чақирилиб, сўроқ қилиниши ва тегишли баённома тузилиши йўли билан ёки уларнинг нотариал тартибда гувоҳлантирилган ёзма кўрсатмалари кўриб чиқилиши орқали меҳнат стажи тасдиқланиши мумкин. Гувоҳлар иш стажи белгиланаётган шахс меҳнат фаолияти даври тўғрисида турлича (бири кўпроқ, бошқаси эса озроқ давр ҳақида гувоҳлик берганида) кўрсатма берганида ҳар иккаласининг кўрсатмалари эътиборга олинади.

Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатларда кўрсатилган исм – шариф ёки фамилия паспорт ёхуд туғилганлик гувоҳномасидаги исм – шариф, фамилиядан бошқача бўлса (фарқ қилса), ушбу ҳужжатларнинг мазкур шахсга тегишлилиги факти уларни биринчи бўлиб берган ташкилот томонидан бирламчи ҳужжатлар (паспорт, туғилганлик гувоҳномаси) асосида белгиланиши мумкин. Бунинг иложи бўлмаса ва бошқа барча чалкашликлар аниқланган ҳолларда ҳужжатнинг муайян шахсга тегишли эканлиги суд тартибида тасдиқланиши мумкин³⁸.

Меҳнат стажи тўғрисидаги ҳужжатларда фақат уларнинг йилигина кўрсатилган ҳолларда иш стажи тегишли йилнинг 1 июлидан бошлаб ҳисобга олинади. Башарти ой кўрсатилиб, число кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда тегишли ойнинг 15 числосидан бошлаб стаж ҳисобга олинади.

Меҳнат стажини ҳисоблаб чиқариш, гувоҳлар кўрсатуви асосида белгилаш юзасидан келиб чиққан низолар Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилигига мувофиқ суд тартибида кўриб ҳал этилади.

Меҳнат стажини имтиёзли (карралаб) ҳисобга олиш асослари ва ҳодалари Ўзбекистон Республикаси

³⁸ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 301-, 302-моддалари; шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Тақдим этувчида деб берилган ҳужжатлар йўқолишида уларга бўлган ҳуқуқларни тиклаш ҳақидаги аризаларнинг судлар томонидан кўрилиши тўғрисида»ги 1992 йил 13 ноябрдаги қарори.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасида белгиланган, унга кўра стажга қуйидагилар имтиёзли тарзда қўшиб ҳисобланади:

а) ҳаракатдаги армия таркибига кирувчи ҳарбий қисм, штаб ва муассасалардаги, жанговар ҳаракатлар даврида партизан отрядлари ва қўшилмаларидаги хизмат ва эркин ёлланганлар таркибидаги иш, байналмилал бурчни бажаришда жанговар ҳаракатларда иштирок этиш — уч ҳисса баробарида;

б) Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1941 йил 22 июндан 1945 йил 9 майга қадар) мамлакат ичкарисида ишлаш, шу жумладан, ҳарбий қисмлардаги эркин ёлланганлар таркибидаги иш ва ушбу модданинг «а» бандида назарда тутилган хизматдан ташқари ҳарбий хизмат — икки ҳисса баробарида;

в) ушбу Қонун 10-моддасининг «а» ва «б» бандларига ҳамда 11-моддасининг «а» бандига мувофиқ, имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган — эркакларда 10 йилдан ортиқ ва аёлларда 7 йилу 6 ойдан ортиқ ишланган ҳар бир тўлиқ йил — икки ҳисса баробарида;

г) моховхоналарда, вабога қарши муассасаларда, иммунодефицит вируси билан касалланган шахслар даволанадиган юқумли касалликлар муассасаларида ишлаш — икки ҳисса баробарида;

д) патологоанатомия муассасалари ва суд-тиббий экспертиза муассасаларининг тиббий ходимларидан айрим тоифаларининг иши — бир ярим ҳисса баробарида;

е) асоссиз равишда жиноий жавобгарликка тортилган, асоссиз равишда қатағон қилинган, кейинчалик оқланган фуқароларнинг қамоқда бўлиш ва ҳибсда сақлаш жойларида турган вақти — бир ярим ҳисса баробарида.

Мавсумий ишларда банд бўлган ходимларнинг иш стажини ҳисобга олиш тартиби «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 39-моддасида белгиланган, унга кўра:

Саноатнинг мавсумий тармоқларига оид корхоналар ва ташкилотларда банд бўлган ходимларнинг тўлиқ мавсум мобайнидаги иши бир йил ишлаган деб, тўлиқ мавсум давомида ишламаган бўлса, ҳақиқий ишлаган даври ҳисобга олинади.

Тўлиқ бир мавсум ишлаш пенсия тайинлаш учун бир йил меҳнат стажига ўтадиган мавсумий ишлар ва саноатнинг мавсумий тармоқлари рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори 11–иловасида белгилаб қўйилган бўлиб, улар жумласига:

1. Пахта тозалаш саноати корхоналаридаги мавсумий ишлар:

а) пахтани қуритиш;

б) пахтани тозалаш;

в) пахтани юклаш, тушириш;

г) пахтани пневмотранспортга ортиш;

д) қуритиш – тозалаш цехини йиғиштириш ва иситиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини чиқариб ташлаш.

2. Саноатнинг қанд – шакар ва консерва ишлаб чиқариш тармоқлари корхоналаридаги ишлар киритилган.

Чет элда ишлаган вақтни меҳнат стажига қўшиш тартиби «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 40 – моддасида белгиланган бўлиб, чет элда ишланган даврлар Ижтимоий суғурта жамғармасига белгиланган суғурта бадаллари тўланган тақдирда, агар давлатлараро битимларда ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ёлланма асосда (битим) чет элда ишлаганлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар меҳнат дафтарчасига киритган қайдномаларга қараб аниқланади.

Чет эл фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга чет элдаги иши Ўзбекистон Республикасида ишлаганига тўғри келадиган стажнинг 1/3 ҳиссасидан ошмаган миқдорда, агар давлатлараро битимларда (шартномаларда) ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, стажга қўшилади.

Ёшга доир пенсияга чиқишда имтиёз берадиган ишлар, касблар, корхоналарнинг 1, 2 ва 3 – рўйхатларида кўрсатилган ишларда ишлаган вақтлар белгиланган тартибда ўзаро ҳисобга олинади.

3-§. Узоқ йиллик хизмат даври ва уни ҳисобга олишнинг хусусиятлари

Узоқ йиллик хизмат даври шахснинг муайян имтиёзлар берилишига асос бўладиган мансаб, вазифа, корхоналар, касблардаги узлуксиз меҳнат ёки хизмат фаолиятидан иборат бўлади.

Узоқ йиллик хизмат даври меҳнат ҳуқуқида мансаб маоши, ойлик иш ҳақига устамалар қўшиб берилишига, меҳнат таътили муддатининг узайтирилишига, махсус унвонларининг узоқ йиллик хизмат даврига мутаносиб равишда кўтарилишига ва бошқа имтиёзлар берилишига асос бўлса³⁹, ижтимоий таъминот ҳуқуқида узоқ йиллик хизмат даври имтиёзли шартларда, одатдагидан эртaroқ пенсия тайинланишига ва ижтимоий таъминотга оид бошқа айрим имтиёзлар берилишига сабаб бўлиши мумкин.

Узоқ йиллик хизмат даври энг кўп аҳамият касб этадиган соҳалардан бири — ҳарбий хизматдир. «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 1—моддасига кўра, қонунда белгиланган узоқ йиллик хизмат муддатига эга бўлган ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Чегара қўшинлари давлат қўмиталари, Фавқулодда вазиятлар вазирлигида хизмат қилган бошлиқ ва оддий ҳарбий хизматчилар умрбод тайинланадиган узоқ йиллик хизмат пенсиясини олишга ҳақли бўладилар.

Ҳарбий хизматчиларнинг узоқ йиллик хизмат даврини ҳисоблаш тартиби қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади⁴⁰.

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 13—моддасига мувофиқ, хизматдан бўшатилган пайтида камида 20 йил Мудофаа вазирлиги, ички ишлар вазирлиги ва бошқа тегишли идоралар таркибида офицер ёки бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматни ўтаган шахслар ёшидан қатъи назар, узоқ йиллик хизмат пенсиясига чиқишлари мумкинлиги кўзда тутилган.

³⁹ Масалан, қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 50—моддаси.

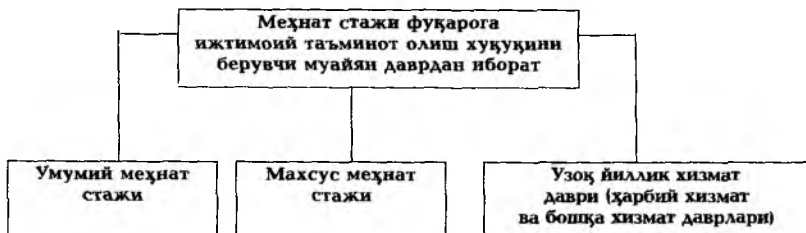
⁴⁰ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуни; тегишли вазирлик ва идораларнинг ҳарбий хизматни ўташга оид шодоровий меъёрий ҳужжатлари.

Узоқ йиллик хизмат даври муносабати билан суд, прокуратура ва бошқа айрим давлат хизматчиларининг ҳам имтиёзли шартларда ижтимоий җимояланишлари назарда тутиб қўйилган.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги, айниқса, пенсияга чиқиш соҳасидаги имтиёзлар маориф, соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалиги, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, театр – концерт ташкилотлари ҳамда бошқа соҳа ходимлари учун ҳам белгиланган бўлиб, ушбу имтиёзларнинг берилиши мазкур шахсларни тегишли тармоқлардаги касб ва лавозимлардаги узоқ йиллик хизмат даври билан боғлиқ қилиб қўйилган.

Узоқ йиллик хизмат даврини ҳисобга олиш, бир турдаги узоқ йиллик хизмат даврининг иккинчи турдаги хизмат даврини ҳисоблашда эътиборга олиниши шартлари ҳамда тартиблари қонун ҳужжатларига биноан белгилаб қўйилган.

4 – чизма

IV – бобга тест синови саволари

I. Меҳнат стажи деганда:

- а) корхоналарда ёланиб ишланган давр тушунилади;
- б) ҳарбий хизмат даври тушунилади;
- в) пенсия жамғармасига бадаллар туланган давр тушунилади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

II. Махсус меҳнат стажи деганда:

- а) зарарли иш шароитларида меҳнат қилинган давр тушунилади;
- б) алоҳида тусга эга бўлган ишларда ишланган давр тушунилади;
- в) ижтимоий таъминот олишда имтиёз берадиган ҳар қандай меҳнат стажи тушунилади.
- г) тўғри жавоб йўқ.

III. Қатағон туфайли қамоқда бўлган давр меҳнат стажига:

- а) уч ҳисса миқдорида қўшилади;
- б) икки ҳисса миқдорида қўшилади;
- в) бир ярим ҳисса миқдорида қўшилади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

IV. Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжат, бу:

- а) меҳнат дафтарчаси;
- б) меҳнат фаолиятига оид бошқа ёзма ҳужжатлар;
- в) белгиланган тартибдаги гувоҳлар кўрсатмаси;
- г) юқоридагиларнинг барчаси.

Билимларингизни синаб кўринг

1. Меҳнат стажи нима ва ижтимоий таъминотда унинг аҳамияти қандай?

2. Меҳнат стажининг қандай турлари бор?

3. Махсус меҳнат стажи нима?

4. Меҳнат стажини ҳисоблаб чиқариш тартиби қандай?

5. Якка тартибдаги тадбиркорлар, деҳқон хўжалиги аъзолари иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган бошқа ишларда меҳнат стажини ҳисоблаш тартиби қандай?

6. Иш вақтини имтиёзли тарзда ҳисобга олиш асослари қандай?

7. Иш стажини тасдиқлаш тартибини айтиб беринг.

8. Узоқ йиллик хизмат стажи нима ва у қандай ҳисобга олинади?

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори (12 – илова: «Пенсия тайинлаш учун меҳнат стажини тасдиқлаш тартиби тўғрисида»ги Низом; 11 – илова: мавсумий ишлар рўйхати);

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августдаги «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар ва деҳқон хўжалиги аъзоларини давлат томонидан ижтимоий суғурталаш тўғрисида»ги қарори.

5. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунига шарҳлар. Т., 1996 йил. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлиги нашри.

МАҲСУС ҚИСМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ПЕНСИЯ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ

V БОБ. ФУҚАРОЛАРГА ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯЛАР ТАЙИНЛАШ

1-§. Ёшга доир пенсиялар тушунчаси ва уларнинг фуқаролар ижтимоий таъминотида тутган ўрни

«Биз туб иқтисодий ислохотларни амалга оширишга киришар эканмиз, — деган эди Ўзбекистон Республикаси — нинг Президенти И.А.Каримов, — бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш қуруқ мақсад эмас, деган аниқ хулосага келдик. Барча ислохотларнинг — иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат»⁴¹.

Мамлакатимиздаги ўзгаришларнинг бош мақсадини акс эттирувчи ушбу тамойилга изчиллик билан амал қилиб келинмоқда ва аҳолининг заиф қатламларини, шу жумладан, кекса ёшдаги фуқароларни ижтимоий ғимоялашнинг зарур чора — тадбирлари кўрилмоқда.

Республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг ташаббуси билан 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилиниши⁴² жамиятимизнинг файзи бўлган кекса ёшдаги отахонлар ва онахонларимизга нисбатан ғамхўрлик ва эътиборнинг янада кучайишига сабаб бўлди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 6 декабрдаги «Аҳолини ижтимоий ғимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб — қувватлашнинг 2002 — 2003 йилларга мўлжалланган дастури тўғрисида»ги қарори билан ушбу соҳага оид давлат дастури тасдиқланди⁴³ ва бу дастурни рўёбга чиқаришга қаратилган ҳукуматнинг бир қатор қарорлари қабул

⁴¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995 йил, 119-бет.

⁴² қаранг: И. Каримов. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9 йиллигига бағишлаб «Туркистон» саройида сузланган нутқ. «Халқ сўзи», 2001 йил 8 декабрь.

⁴³ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, 22-24-сон, 152-модда.

қилинди⁴⁴. Мазкур давлат дастури ва унинг ижроси юзасидан қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатларида кекса авлодни қўллаб—қувватлашга оид чора—тадбирлар марказий ўринни эгаллайди.

Кекса ёшдаги фуқароларни ижтимоий таъминлашнинг асосий шаклидан бири — ёшга доир пенсиялар саналади. Шунинг айтиб ўтиш кифояки, 2002 йил 1 январга келиб Ўзбекистонда 2718 минг пенсионер бўлган ва уларнинг 2 миллиондан ортиғини ёшга доир пенсия олувчи шахслар ташкил этган. ҳар ойда республика бўйича 28 миллиард сўм, бир йилда эса 340 миллиард сўмга яқин маблағ фуқароларга пенсия сифатида тўланган⁴⁵. Бу кўрсаткич халқаро кўрсаткичларга бирмунча яқин келади. Жумладан, Европадаги оилалар умумий даромадида давлат томонидан бериладиган ижтимоий тўловлар 25,7 фоизни, унинг 2/3 қисмини эса пенсия шаклидаги тўловлар ташкил этади. Европа Иттифоқи аъзоси бўлган давлатларда эса 30 фоиздан ортиқ оилалар қариллик нафақалари олиб келганлар. Бу кўрсаткич турли давлатларда турлича бўлса — да, аммо харид қилиш қуввати стандартлари (Standart de Pouvoir d'Achat)га умуман олганда мос келади⁴⁶.

Бизнинг республикамызда ҳам ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида ушбу халқаро стандартларга мослашиш мақсади илгари сурилган.

«Ёшга доир пенсия» тушунчаси қонунчилигимизда нисбатан янги бўлиб, даставвал Ўзбекистон Республикаси — нинг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган Қонунида муомалага киритилди. Бунга сабаб қариллик ва ёшга доир пенсия тайинлаш тушунчалари ўртасида жиддий тафовут борлиги бўлди. Қонунчилик 50 ёш, 45 ёш ва ҳатто 40 ёшдан пенсияга чиқиш мумкинлигини назарда тутди. Ваҳоланки 40 ёшли, 50 ёшли ва ҳатто 60 ёшли шахсни қария деб аташ кўпчилик ҳолларда ғайриоддий туюлади.

Э. Ҳозиевнинг 1994 йилги тадқиқотларига қараганда 61 ёшдан 74 ёшгача бўлган шахслар кексайиш даврини

⁴⁴ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўнаштирилган тарзда қўллаб—қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «қарияларни қадрлаш йили» давлат дастури тўғрисида»ги қарори.

⁴⁵ қаранг: «Саховат» газетаси, 2001 йил 23 декабрь.

⁴⁶ қаранг: «Банковские ведомости» ҳафтаномаси, 2001 йил, 3—сон.

бошдан кечираётган шахслар деб, 75—99 ёшдаги шахслар кекса шахслар деб эътироф этилмоғи лозим⁴⁷. Турмуш кечириш даражасининг яхшиланиб бориши, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар сифатининг ортиб бориши туфайли ўртача умр кечириш ёшининг узайиши, кексалик чегарасининг янада ортиши кузатилади. Ёшга доир пенсия фуқаронинг меҳнат қобилияти йўқолиши ёки пасайиши билан боғланган бўлиб, муайян ёшга етиши ва қонунда назарда тутилган ҳажмдаги иш стажи мавжудлиги асосида бутун умрга тайин этиладиган давлат таъминоти турларидан бири ҳисобланади. Ёшга доир пенсия аслида фуқаронинг ўтган даврлардаги меҳнат фаолияти, жамият бойликлари кўпайишига қўшган ҳиссаси учун жамият унга берадиган моддий таъминот, мамлакат миллий даромадининг тақсимланишидан иборатдир.

Ҳозирги пайтда амалда бўлган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги ҳамда «ҳарбий хизматчи — ларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунларга мувофиқ, ёшга доир пенсияларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

- 1) умумий асослардаги ёшга доир пенсия;
- 2) имтиёзли шартлар билан тайинланадиган ёшга доир пенсия;
- 3) тўлиқсиз иш стажи билан тайинланадиган ёшга доир пенсия;
- 4) муддатидан олдин тайинланадиган ёшга доир пенсия;
- 5) ҳарбий хизматчиларнинг узоқ йиллик хизмат учун пенсиялари.

Ушбу пенсиялар умумий жиҳатлар билан бир қаторда бирмунча ўзига хос жиҳатларга ҳам эга бўлиб, пенсияга оид қонунчилик амалиётда қўлланилаётганида ушбу жиҳатлар эътиборга олинмоғи лозим бўлади.

⁴⁷ қараг: «Саховат» газетаси, 2001 йил.

2-§. Умумий асосларга кўра ёшга доир пенсия тайинлаш ва унинг шартлари

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунининг 1 — моддасига кўра: «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ушбу Қонунда назарда тутилган тартибда давлат томонидан пенсия билан таъминланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Республика ҳудудидан ташқарида яшаб турган Ўзбекистон Республикасининг фуқароларини пенсия билан таъминлаш давлатлараро битимлар (шартномалар) асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти давлатлараро битимлар (шартномалар)да ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Иш стажига эга бўлмаган фуқаролар ва уларнинг оилалари Қонунга биноан давлат пенсиялари олиш ҳуқуқига эга эмаслар. Уларнинг ижтимоий таъминланиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаб қўяди».

Демак, корхона ва ташкилотларда ёлланиб (меҳнат шартномаси тузиб) ишлаган ёки бўлмаса бошқача тарзда ижтимоий фойдали фаолият (жамоа хўжалиги, ширкат хўжалиги, фермер — деҳқон хўжалиги, кооперативлар аъзоси сифатида, якка тартибдаги тадбиркор сифатида, эркин ижодкор тарзида ва ҳоказо) билан шуғулланган шахслар, башарти улар учун иш берувчилар томонидан (кооперативлар томонидан, якка тартибдаги тадбиркорларнинг ўзи томонидан) бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига давлат ижтимоий суғурта бадаллари тўлаб келинган бўлса ёшга доир пенсия олишга ҳақли бўладилар. Башарти иш берувчининг айби билан (бўйин товлаши ёки тўловга қобилиятсизлиги сабабли) суғурта бадаллари тўланмаган бўлса — да, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 283 — моддасида ходимларнинг ёшга доир пенсияларни ва бошқа пенсияларни олиш ҳуқуқлари кафолатланавериши кўрсатиб қуйилган.

Фаолиятнинг муайян турлари билан машғул бўлган шахсларнинг (масалан, ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органи ходимлари, бошқа баъзи давлат хизматчилари) улар учун бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари тўланган тўланмаганлигидан қатъи назар, умумий асосларда ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эга эканликлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида яшаётган фуқароларнинг пенсия таъминоти масалалари умумий қоидага кўра улар яшаётган мамлакатнинг миллий қонунчилиги билан тартибга солинади.

Фуқароларни пенсия таъминоти соҳасидаги икки томонлама ва кўп томонлама давлатлараро ёки ҳукуматлараро халқаро шартномалар тузилиши йўли билан ўзаро ҳамкорлик амалга оширилади, ушбу асосда бир давлат фуқароларини бошқа бир давлатда ижтимоий ҳимоялаш, шу жумладан, ёшга доир пенсиялар билан таъминлаш амалга оширилади. Бугунги кунда ана шундай ўзаро ёрдам кўрсатиш масаласи юзасидан Ўзбекистон Республикасининг бир қатор давлатлар билан икки томонлама ва кўп томонлама аҳдлашувлари мавжуд бўлиб, амал қилиб келмоқда⁴⁸.

Фуқароларга пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлганида (муайян ёшга етган ва иш стажига эга бўлганда) пенсия сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқи берилган ёки бу ҳуқуқдан воз кечганлари ҳолда ўзлари хоҳлаган вақтгача меҳнат фаолиятларини давом эттиришлари мумкин.

Фуқаро қонунга кўра бир неча пенсия турини олишга айна пайтда ҳақли бўлиб қолган тақдирда (масалан, ногиронлик пенсияси ёки узоқ йиллик хизмат пенсиясини олиб келган шахс қариллик пенсияси олиш ёшига етса), бу пенсиялардан фақат биттасини олишга ҳақли бўлади ва пенсия турини танлаш ҳуқуқи фуқарога берилган.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 7—моддасига кўра: ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига:

эркаклар — 60 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 25 йил бўлган тақдирда;

⁴⁸ қаранг: Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасида 1992 йил 13 январдаги ҳукуматлараро битим ва бошқалар.

аёллар — 55 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 20 йил бўлган тақдирда эга бўладилар.

Ёшга доир пенсия тайинлаш пайтида Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунининг 37 — моддасида санаб кўрсатилган барча фаолият турлари меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади. Аммо бунда ҳақиқий ишлаган даврга кўра ҳисобланадиган меҳнат стажига билан шартли равишда эътиборга олинмайдиган меҳнат стажига (болалар парвариши билан машғул бўлган давр, амалда ишламаган бўлса — да, қонун ҳужжатларига кўра иш стажига қўшиб ҳисобланадиган бошқа даврлар) ўртасидаги ўзаро нисбат назарда тутилган.

Хуллас фуқароларга умумий асосларда ёшга доир пенсия тайинланишининг асосий шартлари:

- а) фуқаронинг белгиланган ёшга етганлиги;
- б) муайян ҳажмдаги иш стажига эга эканлиги;
- в) фуқаронинг ёшга доир пенсия тайинлашликни сўраб ариза билан муружаат қилиши саналади.

3-§. Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш асослари

Фуқароларга уларнинг касби, меҳнат шароитларининг хусусиятлари ва бошқа омиллар эътиборга олингани ҳолда одатдагидан афзалроқ шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш назарда тутилган. Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинланиши аслида шахс ноқулай, зарарли ёки руҳий — физиологик жиҳатдан танг шароитларда ишлаганлиги, шу орқали ўз соғлиғи ва ҳаётини хавф остида қолдиргани ҳолда жамиятга кўпроқ фойда келтирувчи фаолият тури билан шуғулланганлиги учун жамият томонидан товон тўланишидан иборатдир.

Имтиёзли шартларда пенсия тайинланиши натижасида фуқаро ёшга доир пенсияга чиқиш пайтида қуйидаги имтиёزلарни қўлга киритиши мумкин:

1) пенсияга чиқиш учун белгиланган ёшнинг одатдагидан камроқ бўлиши;

2) талаб этиладиганидан камроқ меҳнат стажига эга бўлган ҳолларда ҳам пенсия тайинланиши;

3) пенсия миқдорини ҳисоблаш пайтида афзаллик берилиши;

4) пенсионер ишни давом эттиргани тақдирда ҳам афзаллик берилиши ва бошқалар.

Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлашнинг умумий асослари «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 9 – моддасида назарда тутилган. Унга кўра:

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган рўйхатларга мувофиқ, фуқароларнинг айрим тоифалари имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар, чунончи:

ёшдан қатъи назар пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар ва лавозимларнинг 1 – рўйхати;

умумий белгиланган ёшни 10 йилга қисқартирган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 2 – рўйхати;

умумий белгиланган ёшни 5 йилга қисқартирган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, вазифалар ва кўрсаткичларнинг 3 – рўйхати.

Шунингдек, уруш ногиронлари, болаликдан ногирон болаларнинг оналари, лилипутлар, паканалар ва экология фалокати минтақасида ишлаган фуқаролар имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 майдаги қарорига кўра «Имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 1, 2 ва 3 – рўйхатлари» тасдиқланган⁴⁹.

Ушбу рўйхатлар Ўзбекистон Республикасида қўлланиладиган ва мулкчилик шакли, хўжалик юритиш усулларида қатъи назар, барча корхона, муассаса, ташкилотлар учун мажбурий бўлган имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқини берувчи ишлар, касбларни ўзида мужассамлантирган. Уларда фан ва техниканинг бугунги кунда эришган ютуқлари, технологияларнинг хусусиятлари,

⁴⁹ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. I, «Меҳнат», 1994 йил, 202-бет.

меҳнатни ташкил қилиш даражаси, корхоналардаги ноқулай ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини тўлиқ бартараф этиб бўлмаслиги, мутлақ хавфсиз ва қулай меҳнат шароитлари яратиш имкони йўқлиги ҳисобга олингани ҳолда имтиёзлар ҳажми белгилаб қўйилган. Бунда пенсия соҳасида бериладиган имтиёзларнинг ҳажми ва мазмуни меҳнат қилиш шароитларининг оғирлиги, зарарли омилларнинг таъсир кучи каби ҳолатларга мутаносиб равишда белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва Ижтимоий таъминот вазирликларининг 1994 йил 26 июндаги қарори билан «Ёшга доир имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 1, 2 ва 3—рўйхатларини қўллаш тартиби тўғрисида»ги тушунтириш тасдиқланган бўлиб⁵⁰, унда рўйхатлардаги имтиёзларни турли шароитларда татбиқ этишнинг алоҳида жиҳатлари ҳамда ўзига хос қоидалари белгилаб берилган. Унда айтилишича, шахснинг асоссиз қатағон қилинган, нотўғри ишдан бўшатирилганлиги туфайли мажбуран ишламай юрган вақтлар, икки ёшгача боласи бор аёлнинг бошқа енгилроқ ишга ўтказилган вақти ва қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган бошқа даврлар шартли равишда имтиёз берадиган ишларда ишлаган вақтларга тенглаштирилади ҳамда тегишли имтиёзнинг тўла ҳажмда берилишига сабаб бўлади.

Кўрсатиб ўтилган рўйхатларнинг биринчисида кўзда тутилган вазифаларда ишлаган шахсларга ёшга доир пенсияга чиқиш соҳасида бериладиган имтиёзлар «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 10—моддасида белгилаб қўйилган. Унга кўра:

«Ёшидан қатъи назар, қуйидагилар имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) кон саноатидаги етакчи касб эгалари бўлган ходимлар — башарти, улар ана шу ишларда камида 20 йил ишлаган бўлсалар (1—рўйхат, I қисм);

б) бевосита ер ости ва очик кон ишларида (шу жумладан, кон—қутқарув қисмларининг шахсий таркиби) кўмир, маъданлар ва бошқа фойдали қазилмаларни қазиб

⁵⁰ қараш: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига шарҳлар. Т., 1996 йил, 20—бет.

олишда, шахталар ва конлар қурилишида тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар – башарти, улар ана шу ишларда камида 25 йил ишлаган бўлсалар (1 – рўйхат, II қисм);

в) учувчилар ва учувчи – синовчилар таркибига кирувчи ходимлар, улар хизмат қилган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг идоравий бўйсунувидан қатъи назар, белгиланган хизмат муддатини ана шу лавозимларда эркаклар камида 25 йил ва аёллар камида 20 йил адо этганлари тақдирда (1 – рўйхат, III қисм). Юқорида қайд этиб ўтилган ходимлар саломатлигига (касаллигига) кўра учиш ишларидан бўшатиш тақдирда, белгиланган хизмат муддатини эркаклар камида 20 йил ва аёллар камида 15 йил адо этган бўлсалар;

г) театрлар ва бошқа театр – томоша корхоналари артистларининг айрим тоифалари:

ижодий иш стажи камида 20 йил бўлганда (1 – рўйхат, IV қисм);

ижодий иш стажи камида 25 йил бўлганда (1 – рўйхат, V қисм);

ижодий иш стажи камида 30 йил бўлганда (1 – рўйхат, VI қисм);

д) спортчиларнинг айрим тоифалари иш стажи камида 20 йил бўлганда (1 – рўйхат, VII қисм)».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 1 – иловасида «Учувчилар ва синовчи учувчилар таркибига кирувчи ходимларга пенсия тайинлаш учун белгиланган хизмат муддатларини ҳисоблаш Тартиби» тасдиқлаб қўйилган бўлиб, унда ушбу тоифадаги ходимлар хизмат муддатларини ҳисобга олиш учун асос бўладиган мезонлар ҳамда бирликлар, бундай хизмат муддатларини имтиёзли (карралаб кўпайтирган ҳолда) ҳисобга олиш шартлари баён этиб берилган⁵¹.

Учувчилар ва синовчи – учувчилар таркибидан бўлган ходимлар саломатлигига кўра учиш ишидан бўшаган тақдирда белгиланган хизмат муддатининг муайян қисмини ўтаган бўлсалар, хусусан, эркаклар камида 20 йиллик, аёллар камида 15 йиллик ана шундай махсус иш стажига

⁵¹ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. Т., «Мехнат», 1994 йил, 39 – бет.

эга бўлганлари тақдирда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Театрлар ва бошқа театр – томоша корхоналари артистларининг айрим тоифалари махсус меҳнат стажига эга бўлганларида имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Биринчи сонли рўйхатнинг IV қисмида кўзда тутилган қуйидаги артистлар ушбу вазифаларда камида 20 йиллик махсус иш стажига эга бўлсалар, ёшларидан қатъи назар, ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкин бўлади:

- балет артистлари;
- профессионал бадий жамоаларда рақс номерларини бажарувчи артистлар;
- мимика ва имо – ишора театрларининг артистлари;
- травестлар (болалар, ўсмирлар ва қизларнинг ролини бажарувчилар);
- опера ва балет театрлари, мусиқали ва мусиқали драма театрларининг, концерт ташкилотлари, телевидение ва радиоэшиттиришнинг ашулачи – артистлари.

Биринчи сонли рўйхатнинг V ва VI қисмларида эса камида 25 йиллик махсус ижодий иш стажига эга бўлганда ёшидан қатъи назар ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган артистлар тоифалари санаб кўрсатиб қўйилган. Улар (V қисм):

- опера ва балет театрлари, мусиқали ва мусиқали – драма театрларининг, концерт ташкилотлари, телевидение ва радио эшиттиришнинг ашулачи – артистлари (солистлари);
- эпчиллик номерларини (каскадёрлар) бажарувчи артистлар;
- якка партияларни бажарувчи профессионал хор жамоаларининг артистлари;
- бадий жамоаларда пуфлаб чалинадиган асбобда чалувчи артистлар.

Қўғирчоқ театрларининг қўғирчоқбозлари, болалар ва ёш томошабинлар театрларининг артистлари:

цирklar ва концерт ташкилотларининг ҳуққабозлари ҳамда (VI қисм):

- профессионал бадий жамоаларнинг хор артистлари;

– оркестр артистлари (пугфлаб чалинадиган ва торли асбоб артистларидан ташқари);

– мимика ансамбли артистлари;

– вокал – драматик қисм артистлари;

– концертмейстер – пианиночилардан иборат.

Шунингдек, 1 – сонли рўйхатнинг VII қисмига кўра спортчиларнинг айрим тоифалари ҳам муайян махсус меҳнат стажига эга бўлганларида ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкинлиги айтилади.

Хусусан: «Улар мастерлар командаси штатида 10 йил турганда, жумладан, Ўзбекистон Республикаси терма командаларида ёки Ўзбекистон Республикаси терма командаси таркибида камида 6 йил турганда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг хизмат кўрсатган мастери, халқаро классдаги спорт мастерлари ҳам шундай пенсия ҳуқуқига эгадирлар», деб кўрсатиб қўйилган.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 11 – моддасида умумий белгиланган ёшни 10 йилга қисқартирилган ҳолда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқи ҳақида кўрсатилган бўлиб, у Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 12 майда тасдиқланган 2 – рўйхатга мос келади. Мазкур моддада қайд этилишича:

«Охирги иш жойидан қатъи назар, қуйидагилар ушбу Қонуннинг 7 – моддасида белгиланган ёшни 10 йилга (яъни, эркаклар – 50 ёшдан, аёллар – 45 ёшдан) қисқартирилган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) ер ости ишларида, меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар (2 – рўйхат, I – қисм);

“ эркаклар – иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 10 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар – иш стажи камида 15 йил бўлиб, бундан камида 7 йилу 6 ойи кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда.

Ер ости ишларидаги меҳнат стажи эркакларда 10 йилдан кам ва аёлларда 7 йилу 6 ойдан кам бўлган ҳолларда ходимларга бу ишларидаги ҳар бир тўлиқ йил учун ушбу

Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши 1 йилга қисқартирилади.

Меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда — эркаклар камида 5 йил, аёллар камида 3 йилу 9 ой — ишлаган ходимларга пенсия ушбу Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши шундай ишда банд бўлинган ҳар бир тўлиқ йил учун 1 йилга қисқартирилган ҳолда тайинланади;

б) цирклар ва концерт ташкилотлари артистларининг айрим тоифалари ижодий ишдаги стажи камида 20 йил бўлган тақдирда (2-рўйхат, II қисм)».

2-рўйхат икки қисмдан иборат бўлиб, I қисмида халқ хўжалигининг барча тармоқларида (ер ости, тоғ-кон, металлургия, кимё, нефтни қайта ишлаш, соғлиқни сақлаш, транспорт, умумий касблар, атом энергетикаси ва бошқа соҳаларга оид ишлар) қўлланиладиган зарарли ва оғир ишлар санаб кўрсатилган.

II қисмида эса цирк ва бошқа концерт ташкилотларининг артистлари, чунончи:

- акробатлар;
- кураш тушувчилар;
- гимнастлар;
- ёввойи ҳайвон ўргатувчилар;
- масхарабозлар;
- мотовело фигурачилар;
- чавандозлар;
- куч жонглерлари;
- эквилибристлар;

– барча номдаги лилипут артистлар шулар қаторига киритилган.

3-рўйхатда умумий белгиланган ёшни 5 йилга камайтирилгани ҳолда, яъни эркаклар учун 55 ёшдан, аёллар учун эса 50 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берадиган ишлар, касблар, лавозимлар назарда тутилган. Ушбу рўйхат ҳажм жиҳатдан энг салмоқлиси бўлиб ҳисобланади ва халқ хўжалиги, иқтисодиёт тармоқларининг турли соҳаларига оид бир неча юзлаб турли касб ва вазифалар кўзда тутилган. Ушбу рўйхат

таркибий жиҳатдан тўққиз қисмдан иборат ва биринчи қисмининг ўзида 35 бўлим мавжуд.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасига кўра: охириги иш жойидан қатъи назар, қуйидагилар белгиланганидан 5 йил аввал, яъни эркаклар — 55 ёшдан, аёллар эса 50 ёшдан бошлаб ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар;

б) меҳнат шароити зарарли ва оғир ишларда тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар (3-рўйхат, I қисм):

эркаклар — иш стажи камида 25 йил бўлиб, бундан камида 12 йилу 6 ойи кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар — иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 10 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда.

Меҳнат шароити зарарли ва оғир ишларда — эркаклар камида 6 йилу 3 ой, аёллар камида 5 йил — ишлаган ходимларга пенсия ушбу Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши эркакларнинг бундай ишдаги ҳар 2 йилу 6 ойи учун ва аёлларнинг бундай ишдаги ҳар 2 йили учун 1 йилга қисқартирилган ҳолда тайинланади;

в) қишлоқ хўжалиги ходимларининг айрим тоифалари (3-рўйхат, II қисм);

эркаклар — умумий иш стажи камида 25 йил бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар — умумий иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

г) тракторчи — машинист, тракторлар ва экскаваторлар негизида йиғилган қурилиш, йўлсозлик ва юк ортиш — тушириш машиналарининг машинисти бўлиб ишлаган аёллар — умумий иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда (3-рўйхат, III қисм);

д) авиация муҳандис — техниклари таркибининг ходимлари (3-рўйхат, IV қисм);

эркаклар — авиациядаги умумий иш стажи камида 25 йил бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган вазифаларга тўғри келган тақдирда:

аёллар — авиациядаги умумий иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган вазифаларга тўғри келган тақдирда:

е) тўқимачилик ишлаб чиқариш дастгоҳлари ва машиналарида ишлаган аёллар — кўрсатиб ўтилган ишдаги стажи камида 20 йил бўлган тақдирда (3 — рўйхат, V қисм);

ж) шаҳар йўловчилар ташиш транспорти ҳайдовчилари (3 — рўйхат, VI қисм);

эркаклар — камида 25 йил иш стажига эга бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган ишга тўғри келган тақдирда;

аёллар — камида 20 йил иш стажига эга бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишга тўғри келган тақдирда;

а) беш ва ундан ортиқ фарзанд туққан ва уларни саккиз ёшгача тарбиялаган аёллар ҳамда болаликдан ногирон фарзандларнинг оналари уларни шу ёшгача тарбиялаган бўлсалар — болани парваришlash учун кетган вақтни қўшиб ҳисоблаганда (37 — модданинг «д» ва «ж» бандлари) иш стажи камида 20 йил бўлса ёки болани парваришlash учун кетган вақт қўшилмаганда иш стажи камида 15 йил бўлган тақдирда.

Башарти аёл ўғил ва ўғай қизни улар 8 ёшга тўлгунча камида 5 йил тарбиялаган бўлса, пенсия тайинlashда улар ҳақиқий фарзандлар билан тенг равишда ҳисобга олинадилар;

и) экология фалокати минтақасида ишлаган фуқаролар: эркаклар — умумий иш стажи камида 25 йил бўлиб бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган минтақага тўғри келган тақдирда;

аёллар — умумий иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган минтақага тўғри келган тақдирда;

к) ўқитувчилар ва бошқа маориф ходимлари — махсус иш стажи камида 25 йил бўлган тақдирда (3 — рўйхат, VII қисм);

л) шифокорлар ва бошқа тиббий ходимлар — махсус иш стажи қишлоқ жойида камида 25 йил ва шаҳарларда камида 30 йил бўлган тақдирда (3 — рўйхат, VIII қисм);

м) ижтимоий таъминот тизимининг қариялар, ногиронлар ва ёлғиз фуқароларга хизмат кўрсатишда бевосита банд бўлган ходимлари (3 — рўйхат, IX қисм);

эркаклар — махсус иш стажи камида 25 йил бўлган тақдирда;

аёллар — махсус иш стажи камида 20 йил бўлган тақдирда.

Уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 2-иловасида назарда тутилган. Бунда имтиёзли шартларда пенсияга чиқиш ҳуқуқи кўрсатиб қўйилган сабаблар билан ногирон деб топилган ҳар учала гуруҳ (I, II, III гуруҳ ногиронлиги) ногиронларида ҳам пайдо бўлади.

12 — модданинг «б» бандига биноан имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқи рўйхатнинг I қисми, барча 35 бўлимида назарда тутиб қўйилган касб ва вазифаларда белгиланган муддат давомида меҳнат қилган барча фуқароларда юзага келади. Бунда уларнинг ушбу ишларда қачон ишлаганлигининг, олдин ёки кейинлигининг аҳамияти йўқ.

Ушбу асосдаги имтиёзли шартларда ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берадиган қишлоқ хўжалиги ишларининг рўйхати, бошқа қўшимча шартлар Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 5-иловасида назарда тутилган.

Ҳозирги пайтда фуқароларнинг жуда катта қисми, мазкур 3 — рўйхатда назарда тутилган имтиёзли ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқидан фойдаланмоқдалар.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунда бошқа асосларга кўра имтиёзли шартларда ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи ҳолатлар ҳам кўзда тутиб қўйилган. Жумладан, мазкур Қонуннинг 13 — моддасига мувофиқ гипофизар миттилик (нанизм) касалига чалинганлар (лилипутлар) ва гавда тузилишида мутаносиблик бузилган пакана (карлик) шахслар: эркаклар камида 25 йиллик иш стажи билан 45 ёшдан, аёллар эса камида 20 йиллик иш стажи билан 40 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқишга ҳақли бўладилар.

Фуқаронинг гипофизар митти (лилипут)лиги ёки пакана (кар) эканлиги тиббий мезонларга кўра ва тиббий хулосаларга мувофиқ равишда белгиланади.

1999 йилни Республикамиз Президенти И. А. Каримов ташаббусига кўра «Аёллар йили» деб эълон қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1999 йил 14 апрелда «Хотин—қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида» Қонун қабул қилинди⁵². Ушбу Қонунда назарда тутилган имтиёзлардан бири — мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналарда меҳнат қилиш, ҳарбий хизмат даври (мудофаа, ички ишлар, миллий хавфсизлик хизматлари ва бошқалар), ҳарбийлаштирилган соқчиликдаги махсус алоқа органлари ва тоғ—кон қутқарув қисмларидаги хизмат; ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига тегишли бадаллар тўлангани ҳолдаги якка тартибдаги (юридик шахс бўлмасдан) меҳнат фаолияти туфайли камида 20 йиллик меҳнат стажига эга бўлган аёллар 54 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкин бўлди. Ушбу қонун қабул қилиниши муносабати билан «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонун янги, 121 — модда билан тўлдирилди.

Бошқача асосларга кўра 20 йиллик иш стажига эга бўлган аёллар (болаларни парваришлаш, I гуруҳ ногирони ёки 80 ёшдан ошган қарияга қараб турилган вақт, олий ёки бошқа кундузги ўқув юртларида ўқиш даври ва бошқалар) бундай имтиёздан фойдалана олмайдилар. Масалан, фуқаро Бозорова жами 30 йиллик иш стажига билан 54 ёшдан пенсия тайинлашликни сўраб мурожаат қилди. У 25 йил қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводда бухгалтер бўлиб ишлаган ва 5 йил уч ёшга етмаган болалари парвариши билан банд бўлган. Бозорова 54 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга, чунки унинг бевосита меҳнат стажига 20 йилдан кўп. Фуқаро Исматова 54 ёшдан пенсия тайинлашни сўраб мурожаат қилди. Унинг умумий иш стажига 26 йил бўлиб, шундан 6 йили гўдак болаларни парваришлаш давридан, 5 йили эса олий ўқув юртида ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолдаги ўқиш давридан иборат. Яъни, Исматованинг бевосита ишлаган давридаги меҳнат стажига 15 йилни ташкил қилади. Унинг бевосита меҳнат стажига 20 йилдан кам бўлганлиги туфайли 54 ёшдан пенсияга чиқиш ҳуқуқидан фойдаланишга ҳақли эмас.

⁵² қараг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5 сон, 112—модда.

4-§. Тўлиқсиз меҳнат стажи билан ҳамда муддатидан олдинёшга доир пенсия тайинлаш ва уларнинг хусусиятлари

Фуқароларга ёшга доир пенсиялар белгиланган ёшга етган ва талаб этиладиган энг кам иш стажидан кам бўлмаган меҳнат стажига эга бўлганларида тўлиқ миқдорда тайинланади.

Бироқ пенсия ёшига етган фуқаро белгилаб қўйилганидан (эркаклар — камида 25 йил, аёллар — камида 20 йил) кам меҳнат стажига эга бўлгани тақдирда ҳам (масалан, 5 йил ёки 10 йиллик иш стажи билан) пенсия тайинлашларини сўраб мурожаат қилишга ҳақли бўлади. Бундай ҳолда фуқарога мавжуд меҳнат стажига мутаносиб равишда ва тўлиқ пенсиянинг тақдим этилган мавжуд меҳнат стажига мос келувчи ҳажмда тўлиқ бўлмаган ёшга доир пенсия тайинланиши мумкин. Бундай пенсияни ҳисоблаб чиқариш қоидалари, пенсиянинг энг кам миқдори ва бошқа масалалар амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда ҳисобланади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 14 — моддасида айтилишича:

Ходимларнинг сони қисқартирилиши ёки корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар тугатилиши муносабати билан бўшатиш ва ишсиз мақомига эга бўлган шахслар:

эркаклар — 58 ёшга тўлганда ва иш стажи камида 25 йил бўлган тақдирда;

аёллар — 53 ёшга тўлганда ва иш стажи камида 20 йил бўлган тақдирда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майда қабул қилинган «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунининг 25 — моддаси, ўн биринчи қисмига кўра: «Технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишдаги ўзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятининг ўзгаришига олиб келган ишлар ҳажмининг қисқарганлиги ёхуд корхонанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан озод этилган ва ишсиз деб эътироф этилган, пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ пенсияга чиқиш учун талаб этиладиган умумий меҳнат стажига эга бўлган шахсларга муддатидан олдин (қонун ҳужжатларида белгиланган

умумий асосларга кўра пенсия тайинлаш муддатидан икки йил олдин) пенсияга чиқиш ҳуқуқи берилади».

Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот ва Меҳнат вазирликлари томонидан 1998 йил 30 ноябрда тасдиқланган ва 1999 йил 7 январь куни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган «Алоҳида асосларга кўра меҳнат шартномаси бекор қилинганда ишдан бўшатилган ходимларга муддатидан олдин пенсия тайинлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома»га кўра Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100—моддаси иккинчи қисмининг 1—бандида кўрсатилган сабабларга кўра меҳнат шартномаси бекор қилинганда умумий асосларда белгиланган пенсия ёши арафасида бўлган ходимларга муддатидан олдин ёшга доир пенсия тайинлаш ва тўлаш тартиблари белгилаб қўйилган⁵³.

Ушбу йўриқномага кўра:

Ишдан озод этилган шахслар меҳнат шартномаси бекор қилинган кундан сўнг ўн календарь кун ичида ўзларининг яшаш жойидаги меҳнат бўлимига иш қидирувчи шахс сифатида мурожаат қилсалар, меҳнат бўлими ходимлари бундай шахсларга уч ой муддат ичида, агарда улар ўн календарь кундан кейин мурожаат қилсалар — ўн кун муддат ичида мақбул келадиган ишни топишда ёрдам беришлари керак.

Агар иш қидирувчи шахсга меҳнат бўлими томонидан белгилаб қўйилган муддатлар ичида икки марта мақбул келадиган иш таклиф қилинмаса, бундай ҳолда улар меҳнат бўлимида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатга олинган кундан бошлаб ишсиз деб эътироф этиладилар.

Меҳнат бўлими ишсиз деб эътироф этилган ва муддатидан олдин ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларга белгиланган шаклдаги тақдимномани тайёрлайди ва 5 кун ичида шахс яшаб турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига топширади.

Муддатидан олдин пенсия тайинлангандан сўнг фуқаролар ишга кириб, сўнгра белгиланган умумий пенсия ёшига етгунларига қадар ишдан бўшасалар, меҳнат шартномасининг бекор қилиниш сабабига боғлиқ равишда қуйидаги тартиб қўлланилади:

⁵³ қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 1999 йил, 1—сон.

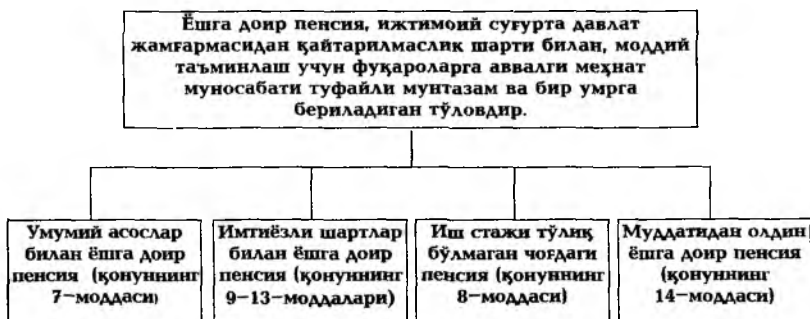
агар меҳнат шартномаси Меҳнат кодекси 100–моддасининг иккинчи қисми 1–бандида кўрсатилган сабабларга кўра бекор қилинса – муддатидан олдин пенсия мазкур Йўриқномада белгиланган шартлар ва тартиб асосида қайта тайинланади;

агарда меҳнат шартномаси бошқа сабабларга кўра бекор қилинса – муддатидан олдин пенсия қайта тайинланмайди ва аввал тайинланган пенсия тўлови ҳам тикланмайди.

Муддатидан олдин пенсия олаётган фуқаро умумий асосларда пенсия олиш ёшига етганда, пенсия тўлови белгиланган тартибда Пенсия жамғармасининг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Муддатидан олдин тайинланган пенсияларни тўлаш учун сарфланган маблағлар меҳнат бўлимларининг маблағлари ҳисобидан қопланади ва уни Пенсия жамғармасига қоплаб берилиш тартиблари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

5 – чизма

Мавзу юзасидан тест синов саволлари

№1. Ёшга доир пенсия тайинлаш учун талаб қилинадиган ёш ва меҳнат стажини аниқланг:

- а) эркаклар – 60 ёшдан, 20 йиллик иш стажи билан;
- б) эркаклар – 50 ёшдан, 30 йиллик иш стажи билан;

в) эркаклар — камида 25 йиллик иш стажи билан 58 ёшдан;

г) тўғри жавоб йўқ.

№2. Ёшга доир пенсияга чиқиш пайтида имтиёз берилишига асос бўладиган касблар ва ишларнинг рўйхатлари:

а) иккита;

б) учта;

в) бешта;

г) тўғри жавоб йўқ.

№3. Талаб этиладиган 20 йиллик меҳнат стажи мавжуд бўлмагани тақдирда 55 ёшга кирган аёлга:

а) ёшга доир пенсия тайинланаверади;

б) тайинланмайди;

в) мавжуд иш стажига мутаносиб равишда тайинланади;

г) тўғри жавоб йўқ.

№4. Ёшга доир пенсияларнинг энг кам миқдорини аниқланг:

а) энг кам ойлик иш ҳақи миқдориди;

б) ўртача иш ҳақининг 55 фоизи миқдориди;

в) 6500 сўм;

г) тўғри жавоб йўқ.

Билимларингизни синаб кўринг

1. Ёшга доир пенсия тушунчасига таъриф беринг.

2. Ёшга доир пенсияларнинг қайси турларини биласиз?

3. Умумий асосларда ва имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш асослари қандай?

4. Имтиёзли пенсия тайинлашга асос бўладиган 1, 2 ва 3 – рўйхатлар ҳақида сўзлаб беринг.

5. Қачон муддатидан аввал ёшга доир пенсия тайинлаш мумкин?

6. Тўлиқ бўлмаган меҳнат стажи билан ёшга доир пенсия тайинлаш тартиби қандай?

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 3—325—бетлар.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб—қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 24 январдаги «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастури тўғрисида»ги қарори.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунига шарҳлар. Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги нашри.

7. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

VI БОБ. НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ

1-§. Ногиронлик пенсиялари тушунчаси, турлари ва фуқаролар пенсия таъминотида тутган ўрни

Майиб – мажруҳ ва ожизу нотавон фуқароларига меҳр – мурувват кўрсатиш, уларга ғамхўрлик ҳамда ҳомийлик қилиш демократик, ҳуқуқий давлатнинг асосий хусусиятларидан саналади.

Шарқ халқларида, жумладан, Ўзбекистонда бева – бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, уларга ёрдам кўрсатиш халқнинг миллий хусусиятларидан бўлиб, минг йиллар давомида таркиб топган ва ривожланиб келаётган тарихий анъаналар жумласига киради.

Бугунги кунда Ўзбекистонда аҳолининг ночор, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлами сифатида ногиронлар давлатнинг алоҳида муҳофазасига олинган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 7 декабрдаги «2000–2005 йилларда ёлғиз кексаларни, пенсионерлар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора – тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши ва шунга оид давлат дастурининг тасдиқланиши ҳамда рўёбга чиқарилиши, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2001 йил 6 декабрда «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашнинг 2002–2003 йилларга мўлжалланган дастури тўғрисида»ги қарорнинг қабул қилиниши ва ана шу мақсадга қаратилган дастурнинг маъқулланиши, қолаверса, ушбу дастурни рўёбга чиқарилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январда «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашнинг 2002–2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори ва бошқа қонун ҳужжатлари қабул қилиниши давлатимиз томонидан аҳолининг заиф қатламларини, хусусан, ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш масалаларига қай

даражада катта аҳамият берилаётганлигини яққол кўрсатади.

Шуни айтиш кифояки, давлат бюджети харажатларининг 45—50 фоизга яқини аҳолини ижтимоий ҳимоялаш учун ажратилади. Қонун ҳужжатларида аҳолининг 14 тоифаси учун 136 турдаги нафақалар ва имтиёзлар бериш назарда тутилган.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ярим миллионга яқин фуқаролар ногиронлик пенсияси оладилар ва уларга ана шу мақсадда ўнлаб миллиард сўм маблағ сарфланади.

Фуқароларни ногиронлик пенсияси билан таъминлашнинг ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (39—моддаси), Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни (III боб, 15—18—моддалари) «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари саналади.

«Ногирон» шахс атамасининг расмий таърифи «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 1—моддасида баён этилган. Унга кўра:

«Жисмоний ёки ақлий нуқсонлари борлиги туфайли турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бўлган шахс ногирон ҳисобланади.»

Шахснинг турмуш фаолияти чекланганлиги унинг ўз—ўзига хизмат қилиш, юриш, йўлни топа билиш, мулоқот қилиш, ўз хагги—ҳаракатларини назорат қилиш, шунингдек, меҳнат фаолияти билан шуғулланиш қобилияти ёки имкониятини тўла ёки қисман йўқотганлигида ифодаланади».

Ногиронларга тегишли асослар мавжуд бўлганида ногиронлик пенсиялари, бошқа ҳолларда эса ногиронлик нафақалари тайинланади.

Ногиронлик пенсияси меҳнатда майиб бўлиш ёки касб касаллигига чалиниш туфайли ногирон бўлган шахсларга иш стажи миқдоридан қатъи назар, турмушда жароҳатланиш ёки умумий касалликлардан ногирон бўлиб қолган шахсларга эса ёшга мутаносиб келувчи меҳнат стажига эга бўлганларида тайинланади. Белгиланганидан кам меҳнат стажига эга бўлган умумий касаллик ёки турмушдаги

жароҳатланиш (маиший жароҳат) оқибатида ногирон бўлиб қолган шахсларга тўлиқ бўлмаган миқдордаги ногиронлик пенсияси тайинланади.

Демак, ногиронлик пенсиялари ногиронлик сабабларига кўра икки турга бўлинади:

1) Меҳнатда майибланган ёки касб касаллигига дучор бўлган шахсларга тайинладиган ногиронлик пенсиялари;

2) Умумий касаллик ва турмушдаги жароҳатланиш оқибатидаги ногиронлик пенсиялари.

Пенсия ҳажмига кўра:

1) Тўлиқ миқдордаги ногиронлик пенсиялари;

2) Иш стажи тўлиқ бўлмаган чоғда тайинладиган ногиронлик пенсиялари.

Ногиронлик сабаблари таснифига мувофиқ ҳам ногиронлик пенсияларини яна бир қатор турларга бўлиш ҳоллари учраб туради (масалан, ҳарбий хизматчиларнинг ногиронлик пенсиялари, Чернобил атом электр станцияси ҳалокати оқибатларини бартараф этишда қатнашган шахсларга тайинладиган ногиронлик пенсиялари ва ҳоказолар).

Ногиронлик юз берганлиги факти ва унинг юз бериш сабаблари ҳамда муддати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Вояга етмаган болалар, болалиқдан ногирон бўлган шахслар ва меҳнат стажига эга бўлмаган шахсларга белгиланган тартибда ва миқдорда ногиронлик нафақалари тайинланиши кўзда тутилган.

2-§. Ногиронликни белгилаш тартиби. Ногиронлик гуруҳлари ва ногиронлик сабаблари

Ногиронлик пенсиялари тайинлаш пайтида қонунчилик ва ижтимоий адолатни таъминлаш шартларидан бири — ўз вақтида, тўғри, ҳолисона ёндашган ҳолда ногиронлик юз берганлиги фактининг белгиланишидир.

Ногиронлик пенсиялари тайинлаш учун ногиронликни, унинг сабаблари, юз берган муддатини белгилаш ваколати махсус орган — тиббий меҳнат экспертизаси комиссияси (ТМЭК)га берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 апрелдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тўғрисида»ги Низомнинг 9.6-бандига кўра, тиббий меҳнат экспертизаси ва ногиронларни соғломлаштириш ишларига раҳбарлик қилиш ушбу вазирлик зиммасига юклатилган.

Ана шу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузурида қуйидагилар ташкил этилган:

1) Ногиронларни экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш масалалари бўйича республика инспекцияси;

2) Ногиронларни тиббий-ижтимоий ва касб бўйича соғломлаштириш Республика Маркази;

3) Таянч-ҳаракат қилиш тизими бузилган ногиронларни соғломлаштириш Республика Маркази;

4) Уруш ва меҳнат фахрийлари учун Республика пансионати ва санаторийси;

5) Ижтимоий таъминот касб-ҳунар коллежи.

Ушбу муассасаларнинг барчаси у ёки бу даражада ногиронлик масалалари билан шуғулланади.

Юқорида қайд этилганидек, ногиронлик юз берганлиги факти, унинг юз берган вақти, сабаблари ҳамда ногиронлик гуруҳларини белгилаш Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг мустақил таркибий бўлими саналувчи тиббий меҳнат экспертизаси комиссияси томонидан амалга оширилади. Унинг ушбу масаладаги вазифалари, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 июндаги қарори билан тасдиқланган «Тиббий меҳнат эксперт комиссиялари тўғрисида»ги Низоми билан белгилаб қўйилган.

Мазкур низомнинг 2-бандига кўра, ТМЭК тизими таркибига:

1) Ногиронларни экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш масалалари бўйича Республика инспекцияси — Олий бўғин;

2) Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Марказий тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари — ўрта бўғин;

3) туман, туманлараро, шаҳар (умумий ихтисос бўйича) ва ихтисослаштирилган тиббий – меҳнат экспертиза комиссиялари – бошланғич бўғин киради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги қошидаги Ўзбекистон экспертиза ва ногиронлар меҳнат қобилиятини тиклаш илмий – текшириш институти – маслаҳат берувчи бўғин бўлиб, унинг фаолияти ўзи тўғрисидаги низомга биноан тартибга солинади.

(Ҳар бир тиббий меҳнат – экспертиза комиссияси таркиби – Марказий (вилоят) ТМЭКлари 4 врачдан (терапевт, хирург, невропатолог ҳамда минтақавий хусусият эътиборига олингани ҳолда бошқа тиббиёт мутахассиси), туман (шаҳар) ТМЭКлари эса 3 врачдан (терапевт, хирург, невропатолог) иборат бўлади.)

Тиббий – меҳнат эксперт комиссияларида фуқароларни тиббий текширишдан ўтказиш яшаш жойидаги ёки бириктирилган даволаш – касалликнинг олдини олиш муассасасида, мазкур ТМЭКга бириктирилган тегишли даволаш муассасасининг йўлланмасига биноан ўтказилади.

Тиббий текширишдан ўтказиш сифати, беморларни ТМЭКга ўз вақтида юборилганлиги ва унинг асосланганлиги учун жавобгарлик даволаш – касалликнинг олдини олиш муассасаси раҳбари зиммасига юкланади.

ТМЭКлар тиббий текширишга 16 ва ундан катта ёшдаги фуқароларни уларда паспорт ёки уларнинг шахсини тасдиқловчи бошқа ҳужжат, даволаш муассасасининг йўлланмаси (88у – шакл), касаллик тарихидан кўчирма, меҳнат туси ва шароитлари ҳақидаги маълумотнома бўлган тақдирда қабул қилади.

Меҳнатга лаёқатини қанча фоиз йўқотганлик даражасини аниқлаш учун комиссияга биринчи марта юборилган шахслар бахтсиз ҳодиса ёки меҳнат вазифасини бажариш билан боғлиқ ҳолда саломатликка бошқа хилда путур етиши тўғрисидаги далолатномани (Н – I шакл) ҳам тақдим этадилар.

Баъзи ҳолларда ТМЭКлар, ижтимоий таъминот органларининг мақсади кўрсатилган ҳолдаги йўлланмаси бўйича, 16 ёшдан кичик шахсларни текширишдан ўтказишлари мумкин.

Меҳнатга лаёқатни йўқотганлик даражасига кўра ногиронлик 3 гуруҳга бўлинади.

Қуйидагилар ногиронлик сабаблари ҳисобланади:
умумий касалланиш;
меҳнатда шикастланиш;
касб касаллиги:

ҳарбий хизмат вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлган жароҳатланиш, контузия, шикастланиш, касалланиш;

ҳарбий хизматни ўташ даврида дучор бўлинган касаллик;

ҳарбий хизматни бажариш билан боғлиқ бўлмаган бахтсиз ҳодиса натижасида олинган майиблик, шикастланиш, контузия;

фуқаролик бурчини бажариш билан боғлиқ бўлган ҳолда олинган контузия, шикастланиш;

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан ногиронликнинг бошқа сабаблари ҳам белгиланиши мумкин.

Тиббий – меҳнат экспертизаси комиссияси мажлислари фақат тўлиқ таркибда ўтказилади. Комиссия хулосаси комиссия раиси томонидан шу заҳоти текширилувчи ёки унинг қонуний вакилига маълум қилинади. Агар текширилувчига ногиронлик гуруҳи тайинланса, бу ҳақда касаллик варақасига ёзилади ҳамда текширилганда шу куниёқ раис томонидан имзоланган ва муҳр билан тасдиқланган меҳнатга лаёқатнинг йўқотганлик даражаси тўғрисидаги маълумотнома берилади.

Ҳужжатлар ТМЭКга топширилган ва рўйхатдан ўтказилган кун ногиронлик белгиланган сана ҳисобланади. Агар ногиронлик меҳнатда шикастланганлик ёки касб касаллиги билан боғлиқ бўлса, текширилувчига меҳнатга лаёқатни йўқотганлик фоизлари ва қўшимча ёрдам турлари тўғрисида тиббий текшириш далолатномасидан кўчирма берилади. ТМЭКга юборилган беморларни даволашни давом эттириш зарур бўлганда комиссия касаллик варақаси мuddатини узайтиришни тавсия қилиш ҳуқуқига эгадир.

Комиссия хулосаси беморни юборган соғлиқни сақлаш муассасасига жўнатилади. Бемор комиссияга етарли асосланмаган клиник диагноз билан юборилган ҳолларда комиссия уни ЎзМЭНИИТИга ёки бошқа даволаш муассасаларига юборади. ТМЭК томонидан юборилган беморлар даволаш муассасаларига навбатдан ташқари қабул қилинадилар.

Ногиронларни, шу жумладан, касб бўйича меҳнатга лаёқатни йўқотганликнинг фоизлар бўйича даражасини аниқлаш учун қайта тиббий текшириш 6 ой ёки йилда бир марта ўтказилади. Ногиронлик навбатдаги қайта тиббий текшириш тайинланган ойнинг биринчи кунигача белгиланади. Қайта тиббий текширишни белгиланган муддатлардан олдин ўтказиш саломатлик ва меҳнатга лаёқат даражаси ўзгарган ёки ТМЭК қарорининг асосланмаганлиги ҳоллари аниқланган тақдирда амалга оширилади. Муддатсиз ногирон деб ҳисобланган шахслар ҳам кўрсатиб ўтилган муддатларда қайта тиббий текширишдан ўтказилиши мумкин.

Эркакларнинг 60, аёлларнинг 55 ёшга тўлганлиги муддатсиз ногиронлик гуруҳини белгилаш учун асос бўлиб ҳисобланади. 60 ёшдан катта эркак ва 55 ёшдан катта аёл ногиронларни қайта тиббий текширишдан ўтказиш фақат уларнинг аризасига биноан ёки ТМЭК қарори қалбаки ҳужжатлар асосида чиқарилган тақдирда амалга оширилади. Касб бўйича меҳнатга лаёқатни йўқотганликнинг фоизлар бўйича муддатсиз даражаси меҳнатда жароҳатланиш ёки саломатликка бошқача турда путур етиши оқибатида муддатсиз ногирон деб эътироф этилган шахсларга, шунингдек, 60 ёшга тўлган эркакларга ва 55 ёшга тўлган аёлларга белгиланади.

Текширилувчи бошланғич (туман, туманлараро, шаҳар), ихтисослашган ТМЭК қароридан норози бўлган тақдирда, у бир ой мобайнида марказий ТМЭКга мурожаат қилиши мумкин. Бошланғич ТМЭК ариза тушгандан кейин 3 кун мобайнида текшириш далолатномасини марказий ТМЭКга беради, марказий ТМЭК шундан кейин 15 кун мобайнида аризачини қайта тиббий текширишдан ўтказади ва ўз хулосасини чиқаради. Фуқаро юқори ТМЭК хулосасидан норози бўлган тақдирда у минтақанинг бош экспертига ёки Ижтимоий таъминот вазирлигининг ТМЭК бўйича инспекциясига мурожаат қилишга ҳақлидир.

Мазкур қарорга мувофиқ, ногиронлик гуруҳини аниқлаш умумий соҳадаги бирламчи (туман, туманлараро шаҳар) ва мазкур ҳудуддаги касаллик таркиби ва ногиронлик даражасига қараб ташкил қилинадиган ихтисослаштирилган тиббий — меҳнат экспертиза комиссиялари томонидан амалга оширилади. Тиббий —

меҳнат экспертиза комиссияларининг фаолияти коллегиял асосида амалга оширилади, уларнинг хулосалари ижтимоий таъминот органларининг пенсия масалаларини ҳал қилишда, шунингдек, ногиронларнинг меҳнат шароити ва характери тўғрисидаги масалани ҳал қилишда корхона, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарлари учун ҳам шарт саналади. Ногирон бирламчи ТМЭКнинг хулосасидан норози бўлса, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ёки Тошкент шаҳар Марказий ТМЭКга шикоят қилиши мумкин. Бу Марказий ТМЭКга ногиронларнинг шикоят ва аризаларига кўра уларни кўриқдан ўтказиш, бирламчи ТМЭК хулосасига ўзгартиш киритиш ёки бу қарорларни бекор қилиш ҳуқуқи берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Ногиронларнинг ижтимоий ҳимояланиши тўғрисида»ги 1991 йил 18 ноябрдаги Қонуни 4-моддасига мувофиқ, ногирон, ТМЭК қароридан норози бўлганда судга ҳам шикоят қилиш ҳуқуқига эга.

3-§. Ногиронлик пенсияси тайинлаш асослари ва шартлари

Ногиронлик пенсияларига чиқиш ҳуқуқига икки хил сабабга кўра ногирон бўлиб қолган ва белгиланган тартибда ногирон эканлиги тасдиқланган фуқаролар эга бўладилар.

Булар: *биринчидан*, меҳнатда майибланиш ёки касб касаллигига чалиниш, ушбу сабабларга тенглаштирилган ҳолдаги (уруш ногиронлари, ҳарбий хизмат бурчини бажариш пайтида юз берган ва бошқа сабабларга кўра содир бўлган ногиронликлар бўлса; *иккинчидан*, турмушда олинган жароҳатлар (маиший сабабларга кўра майибланиш) ёки умумий касалликлар (иш билан боғлиқ бўлмаган) оқибатидаги ногиронликлардан иборатдир. ↓ Ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш ёки касб касалликлари туфайли ногиронлик юз берганида ногирон шахснинг меҳнат стажи ва унинг миқдоридан қатъи назар, пенсия тўлиқ миқдорда гайинланаверади. ↓ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 7-иловасида ногиронлик меҳнатда майибланиш оқибатида

келиб чиққан деб ҳисобланадиган ногиронлик сабаблари рўйхати кўзда тутилган.

Агар ногиронлик келтириб чиқарувчи жароҳатланиш, заҳарланиш, иссиқ уриши, куйиш, совуқ уриши, чўкиш ёки авариялар туфайли саломатликнинг бошқача шикастланиши қўйидаги ҳолларда содир бўлса (электр токи ёки яшин уриши, шунингдек, табиий офатлар (ғайриқонуний хатти – ҳаракатлардан ташқари), ногиронлик меҳнатда майибланиш туфайли содир бўлган деб ҳисобланади:

а) меҳнат вазифаларини бажаришда (шу жумладан, хизмат сафари вақтида), шунингдек, корхона ёки ташкилот манфаатлари йўлида ҳатто махсус топшириқсиз бирон иш бажарганда;

б) корхона, ташкилот ҳудудида ёки бошқа иш жойида иш вақти давомида (белгиланган танаффус вақти ҳам шунга киради), шунингдек, иш бошланиши ёки тугаши олдидан ишлаб чиқариш қуролларини, кийим – бош ва бошқаларни тартибга келтириш учун зарур бўлган вақт давомида;

в) иш вақти давомида (белгиланган танаффуслар ҳам шунга киради) корхона, ташкилот ёки бошқа иш жойи яқинида, агар у ерларда бўлиш ички меҳнат тартиби қоидаларига зид бўлмаса;

г) ишга бораётганда ёки ишдан қайтаётганда;

д) вахтали шаҳарча ҳудудида вахта – экспедиция усули билан ва табиий офат вақтида сменали дам олишда бўлган ходим билан юз берганда;

е) давлат ёки жамоат вазифаларини бажаришда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган тартибда рўйхатга олинган жамоат ташкилотларининг топшириқларини (гарчи бу топшириқлар асосий иш билан боғлиқ бўлмаса ҳам) бажаришда;

ж) инсон ҳаётини сақлаб қолиш, Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамоат мулкни, фуқаролар мулкни, ҳуқуқ – тартиботни қўриқлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси фуқароси бурчини бажариш вақтида;

з) иш куни давомида маъмуриятнинг (бўлим, бўлинма, цех, участка раҳбарларининг ва шу кабиларнинг) ходимнинг вазифасига кирмайдиган топшириқларини бажариш вақтида;

и) донорлик вазифасини бажариш муносабати билан.

Ногиронликнинг юз бериш сабаблари ишлаб чиқаришда юз берган воқеа — ҳодисалар билан қай даражада боғлиқлигини аниқлаш пайтида юқорида келтирилган рўйхатдан ташқари, Вазирликлар Маҳкамасининг 1994 йил 1 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатлигининг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўлаш қоидалари»га⁵⁴ ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг 1997 йил 6 июндаги қарори билан тасдиқланган «Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида»ги Низом талабларига⁵⁵ амал қилинмоғи лозим бўлади.

Ногиронлик касб касалиги оқибатида юз берган деб ҳисобланиши учун ходимга ишлаб чиқаришнинг зарарли таъсир кўрсатувчи омиллари (шовқин, радиация, кимёвий, физик, биологик ва бошқа таъсирлар) оқибатида касаллик келиб чиққан, вақт ўтиши билан кучайган бўлиши лозим. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 6 — иловасида касб касалликлари рўйхати келтирилган бўлиб, унда 7 қисмдан иборат бўлган 126 хил касаллик турлари санаб кўрсатиб қўйилган⁵⁶.

Пенсия таъминоти соҳасида уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар ҳам ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ёки касб касалиги юз бериши оқибатида ногирон бўлган шахслар билан тенг ҳуқуқларга эгадирлар. Уруш ногиронлари тушунчаси таърифи ва уруш ногиронларига тенглаштирилган шахслар доираси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 сентябрдаги қарори 2 — иловасида баён этилган⁵⁷.

Иккинчи жаҳон уруши ва бошқа урушларда ҳаракатдаги армия таркибида ҳарбий хизматни ўтаган, Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилишда яраланган, контузия бўлиб қолган, майибланиш ёки касалланиш натижасида ногирон бўлиб қолган ҳарбий хизматчилар

⁵⁴ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тузлами, 1994 йил, 2-сон, 7-модда.

⁵⁵ қаранг: Уша манбаа, 1997 йил, 6-сон, 21-модда.

⁵⁶ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг ямғирли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари тўзлами. 1., «Меҳнат», 1994 йил, 49-53-бетлар.

⁵⁷ Уша манбаа. 43-44-бетлар.

уруш ногиронлари ҳисобланадилар. Уруш ногирони саналмасалар — да, аммо ногирон бўлиб қолиш ҳолатлари ва сабабларига кўра уларга тенглаштирилган шахсларнинг рўйхати таркибига 9 та сабабга кўра ногирон бўлиб қолган ҳарбийлар ва ҳарбий хизматчи саналмайдиган бошқа шахслар киритилган.

Давлат ва жамоат вазифаларини, маҳаллий ҳокимият органларининг касбий ёки жамоат ташкилотларининг махсус топшириқларини бажаришда бу топшириқлар асосий иш билан боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигидан қатъи назар меҳнатда майибланиш ҳисобланади. Суд жараёнида халқ маслаҳатчиси, эксперт ёки гувоҳ бўлиб иштирок этиш, касаба уюшмаси конференциясида қатнашиш, махсус топшириқларни бажариш, аҳоли рўйхатини ўтказишга ёрдам бериш ва ҳоказолар давлат ёки жамоат топшириқларини бажаришга мисол бўлади.

Республика фуқароси бурчини бажариш деб инсон ҳаётини сақлаб қолишда, давлат ва жамоат мулкани, фуқаролар мулкани асрашда, ҳуқуқ — тартиботни ҳимоя қилишда содир бўлган ногиронлик меҳнатда майибланиш ҳисобланади. Республика фуқароси бурчини бажаришда, инсон ҳаётини сақлаб қолишда, табиий офатлар оқибатларини тугатишда, мулкни қўриқлашда, қонунбузарларни ушлашга ёрдам кўрсатишда қатнашиши тушунилади. Ходимнинг донорлик вазифасини бажариши натижасида юзага келган ногиронлиги меҳнатда майибланишдан бошланган ҳисобланади.

Сафарда бахтсиз ҳодиса натижасида юзага келган ногиронлик, агар бахтсиз ҳодиса меҳнат вазифасини бажариш даврида ёки сафарга жўнатилган ерга бораётган вақтда ёки қайтиб келаётганда, шунингдек, сафар вақтида хизмат қатновларида юз берган бўлса, меҳнатда майибланиш ҳисобланади⁵⁸ / «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 16 — моддасига кўра: «Соғлиғи ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлик даражасига қараб, ногиронликнинг уч гуруҳи аниқланади. »

Ногиронлик сабаблари ва гуруҳлари, шунингдек, ногиронлик бошланган вақт ва ногиронликнинг қанча муддатга белгиланиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

⁵⁸қаранг: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига шарҳлар». Т., 1996 йил, 90-бет.

Маҳкамаси тасдиқлайдиган Низом асосида ишловчи тиббий — меҳнат эксперт комиссиялари (ТМЭК) томонидан аниқланади». Тиббий меҳнат эксперт комиссиялари ногиронлик гуруҳини белгилаш пайтида объектив мезонларга асосланади ва I гуруҳ ногирони деб топиш учун тана функцияси жиддий бузилган ва бемор ўзига ўзи хизмат қила олмаслиги, бошқа шахсларнинг доимий парвариши ва кўмагига муҳтож бўлиши лозим бўлади.

Шахс II гуруҳ ногирони деб эътироф этилиши учун киши организми, унинг аъзолари функцияси бирмунча бузилган бўлиши, меҳнат қилиш қобилияти барқарор тарзда доимийга ёки узоқ муддатга йўқолган, жиддий равишда пасайган бўлиши лозим. II гуруҳ ногирони деб топилган шахслар махсус яратилган меҳнат шароитида меҳнат қилишлари мумкин бўлади. III гуруҳ ногиронлиги узлуксиз касаллик ёки инсон танаси аъзоларидаги туғма ёхуд орттирилган нуқсон туфайли белгиланади. III гуруҳ ногиронлари меҳнат қобилияти бирмунча пасайган бўлса — да, сақланиб қолади ва шу сабабли ушбу ногиронлик «ярим ногиронлик» деб ҳам юритилади.

Турмушдаги жароҳатланиш (маиший майибланиш) ёки умумий касаллик туфайли ногиронлик юз берганида ногиронлик пенсияси муайян шартлар мавжуд бўлгани ҳолда тайинланиши мумкин. Бундай шартлардан энг биринчиси — ногирон шахс ёшига мутаносиб равишдаги меҳнат стажига эга бўлиши лозимлигидир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 17 — моддасига мувофиқ: Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиялари иш стажидан қатъи назар тайинланади. Умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиялари ногиронлик бошланган пайтга қадар қуйидагича иш стажига эга бўлган тақдирда тайинланади:

Ёши	Иш стажи (йил ҳисобида)
23 ёшга қадар	2
23 ёшдан 26 ёшга қадар	3
26 ёшдан 31 ёшга қадар	5
31 ёшдан 36 ёшга қадар	7
36 ёшдан 41 ёшга қадар	9
41 ёшдан 46 ёшгача	11
46 ёшдан 51 ёшгача	14
51 ёшдан 56 ёшгача	17
56 ёш ва ундан ошганда	20

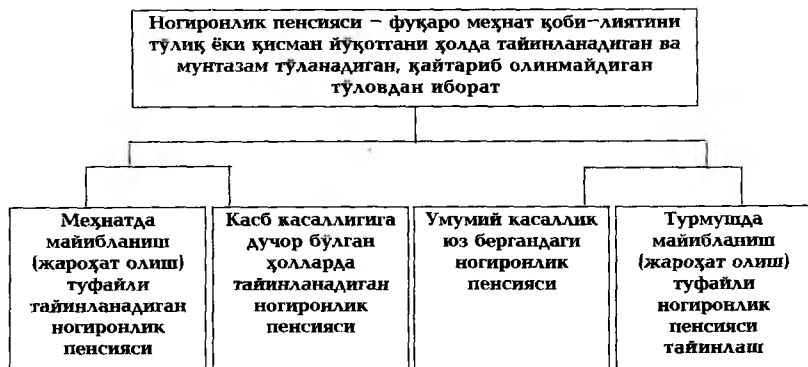
20 ёшга тўлгунга қадар умумий касаллик туфайли иш даврида ёки ишлаш тўхтатилгандан кейин ногирон бўлиб қолган шахсларга пенсиялар иш стажидан қатъи назар тайинланади. Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиясидан умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиясига ўтказилганда зарур стаж ногиронлик дастлаб белгиланган вақтдаги ёшга қараб аниқланади.

20 ёшга киргунга қадар ногирон бўлиб қолган фуқароларга умумий касаллик туфайли ногирон бўлиб қолганларида ногиронлик пенсияси тайинланиши пайтида меҳнат стажи талаб этилмайди. Бироқ бу шахслар ишга кирганларидан кейин ёки муайян муддат ишлаб, сўнгра ишдан бўшагач, ногирон бўлиб қолган бўлсаларгина, ногиронлик пенсияси тайин этилиши мумкин. Умумий касаллик (маиший жароҳатланиш) туфайли ногирон бўлиб қолган ва ёшига мос равишда талаб қилинадиган иш стажига тўлиқ эга бўлмаган фуқароларга (масалан, 25 ёшда ногирон бўлиб қолган шахс 3 йиллик меҳнат стажи ўрнига бор – йўғи 1 йиллик стажга эга бўлса) ногиронлик пенсияси уларнинг мавжуд меҳнат стажига мутаносиб равишда тайинланади.

Бунда ногиронлик пенсияси фақат I ва II гуруҳ ногирони деб топилган шахсларгагина тайинланади ва III гуруҳ ногиронларига тўлиқсиз меҳнат стажи билан пенсия тайинлаш назарда тутилган эмас. Иш стажи тўлиқ бўлмаганда ногиронлик пенсияси тўланиши чоғида ҳар

қандай меҳнат стажи ҳам (болаларни парваришлаш даври, ўқиш даври ва ҳоказо) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобга олинаверади.

6 – чизма

Мавзу юзасидан тест синов саволлари

№1. Ногиронлик, унинг сабаблари ва гуруҳларини ким белгилашлигини аниқланг:

- а) тиббий маслаҳат комиссияси;
- б) фуқаро истиқомат жойидаги поликлиника;
- в) корхона тиббий – санитария қисми;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№2. Меҳнатдаги жароҳат туфайли ногирон бўлган шахсларга ногиронлик пенсияси тайинлаш учун иш стажи:

- а) ёшига мутаносиб равишда талаб қилинади;
- б) камида 5 йил талаб қилинади;
- в) талаб қилинмайди;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№3. III гуруҳ ногирони пенсиясининг таянч миқдорини топинг:

- а) энг кам ойлик иш ҳақининг 30 фоизи;
- б) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи;
- в) энг кам пенсия миқдорининг 30 фоизи;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№4. II гуруҳ ногирони энг кам пенсиясининг миқдори:

а) энг кам ойлик иш ҳақи миқдорида;

б) 7800 сўм миқдорида;

в) 3945 сўм миқдорида;

г) тўғри жавоб йўқ.

Билимларингизни синаб кўринг

1. Ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш давлат сиёсати моҳиятини айтиб беринг.

2. Ногиронлик гуруҳлари ва сабаблари ҳақида нималарни биласиз?

3. Ногиронлик қайси орган томонидан белгиланади?

4. Меҳнатда майибланиш ва касб касалликлари ҳақида сўзлаб беринг.

5. Ногиронлик пенсияси тайинлаш асослари ва шартлари қандай?

6. Тўлиқсиз меҳнат стажи билан ногиронлик пенсияси тайинлаш тартиби қандай?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан устун. — Т., «Ўзбекистон», 1998 йил.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни. «Ўзбекистоннинг янги қонунлари», 9 – сон, Т., «Адолат», 1994 йил.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Ногиронларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш тўғрисида»ги Қонуни. «Ўзбекистоннинг янги қонунлари», 5 – сон, Т., «Адолат», 1993 йил.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори.

6. «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастури тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 24 январдаги қарори.

7. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

VII БОБ. БОҚУВЧИСИНИ ЙЎҚОТГАНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ

1-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсияларининг тушунчаси, аҳамияти ва ижтимоий таъминот тизимидаги ўрни

Ўзбекистонда турли сабаблар билан ота — онаси парваришидан маҳрум бўлиб қолган етим болалар, моддий мададсиз бошқа тоифадаги фуқароларга давлат ғамхўрлиги кўрсатилиши, улар моддий таъминотига кўмаклашиш — давлат ижтимоий сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бўлиб, бозор муносабатлари қарор топиши шарофатида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш тамойилига мос келади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 19 — моддасида айтилишича, вафот этган боқувчининг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланиши мумкин. Аммо марҳум боқувчининг фарзандларига ҳамда ёшидан ва меҳнат қобилиятидан қатъи назар, ота ва онадан бири ёки эр (хотин) ёхуд бува, буви, ака — ука ёки опа — сингил, агар у вафот этган боқувчининг болалари, укалари, сингиллари ёки набираларини улар уч ёшга етгунларига қадар боқиш (парваришлаш) билан машғул бўлсалар, марҳум билан бирга яшаган — яшамаганликларидан қатъи назар, боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланавериши назарда тутилган.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси фуқароларни ижтимоий таъминлаш, пенсия таъминотини амалга ошириш шаклларида бири бўлиб, унга кўра моддий таъминот бериб келган, турмуш кечиришнинг асосий манбаи бўлиб келган шахсни вафот этиши муносабати билан унинг қарамоғида бўлиб келган шахсларга қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда, шартларда ва миқдорларда улар вояга етгунларига қадар, меҳнат қилиш қобилиятлари қайта тиклангунича ёки бўлмаса тегишли ҳолларда бутун умрга давлат ижтимоий таъминот маблағлари ҳисобидан тайин этиладиган, қайтариб олинмайдиган, ҳақ олинмайдиган, мунтазам равишда тўлаб бориладиган пул тўловларидан иборат.

1) Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисалар, ишда олинган жароҳатлар ёки касб касаллигига чалиниш оқибатида вафот этган шахсларнинг қарамоғидагиларга тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси;

2) Ишлаб чиқаришдаги сабабларга кўра вафот этган шахсларга тенглаштирилган ҳолатларда (уруш ҳаракатлари, ҳарбий бурчини бажариш, фуқаролик бурчини бажариш пайтларида ва ҳоказо) вафот этганларнинг оила аъзоларига тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсиялари;

3) Умумий касалликдан (турмушдаги жароҳатларнинг оқибатида) вафот этган шахсларнинг оила аъзоларига тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси кабилар ўзаро фарқланади.

4) Юқорида кўрсатиб ўтилган дастлабки икки ҳолат туфайли вафот этган марҳумларнинг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга яроқсиз оила аъзоларига марҳум меҳнат стажи миқдоридан қатъий назар пенсия тайинланаверилади.

Учинчи сабабга кўра, яъни умумий касаллик (турмушдаги жароҳатланиш) туфайли вафот этган марҳумларнинг оила аъзоларига эса марҳум боқувчи шахс вафот этган пайтдаги ёшига мос келувчи муайян ҳажмдаги меҳнат стажига эга бўлган бўлса, тўлиқ миқдорда, белгиланганидан кам иш стажига эга бўлса, тўлиқ бўлмаган миқдорда боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланади. Масалан, «Шарқ» мебел корхонасининг муҳандиси Идрисов умумий касаллик туфайли 35 ёшида вафот этди. Унинг мавжуд меҳнат стажи 10 йилни ташкил этди. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 17-моддасида 30 ёшгача бўлган шахслардан 7 йиллик меҳнат стажи талаб қилиниши белгиланган. Демак, марҳум Идрисовнинг оила аъзоларига тўлиқ миқдордаги боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланиши мумкин.

Бошқа бир мисол, Аграр касб-ҳунар коллежининг бухгалтери Муҳаммаджонов 54 ёшида уйда таъмирлаш ишларини бажариш пайтида юз берган бахтсиз ҳодиса (томнинг ўпирилиб тушиши) туфайли вафот этди. Муҳаммаджоновнинг меҳнат стажи 10 йилдан иборатлиги маълум бўлди. Яъни Муҳаммаджонов талаб қилинадиган 17 йиллик меҳнат стажига эга эмас. Демак, унинг қарамоғидаги меҳнатга яроқсиз оила аъзоларига тўлиқсиз

пенсия тайинланиши лозим. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 21 – моддасига мувофиқ, меҳнатда майибланганлик ёки касб касаллигига чалинганлик оқибатида вафот этган боқувчининг оиласига, шунингдек, марҳум пенсионернинг оиласига пенсия боқувчининг иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Башарти, боқувчи вафот этган кунга қадар унга ногиронлик пенсияси тайинланиши учун зарур иш стажига эга бўлган (17 – модда) бўлса, умумий касаллик ёки иш билан боғлиқ бўлмаган майибланиш оқибатида вафот этган боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланади.

Бошқа мамлакатлардан кўчиб келган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг оилаларига, Ўзбекистон Республикасида ишламаган бўлса, пенсиялар қуйидаги ҳолларда, яъни:

а) бошқа мамлакатларда боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олган оилаларга – боқувчисининг иш стажидан қатъи назар;

б) пенсия олмаган оилаларга – боқувчи ишлаш тўхтатилган кунга қадар тегишли стажга эга бўлган (17 – модда) бўлса, меҳнатда майибланганлик ёки касб касаллигига чалинганлик оқибатида вафот этган тақдирда эса боқувчининг иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Ушбу Қонуннинг 22 – моддасига кўра эса, умумий касаллик оқибатида вафот этган ҳамда ногиронлик пенсиясини тўлиқ тайинлаш учун етарлича иш стажига эга бўлмаган (17 – модда) боқувчисини йўқотган оила аъзоларига пенсия боқувчининг бор стажига мутаносиб равишдаги миқдорда (29 – модда) тайинланади. Эр (хотин) вафот этганлиги сабабли унинг хотини (эри)га тайинланган боқувчисини йўқотганлик пенсияси пенсия олувчи хотин (эр) турмуш қургани (янги никоҳга киргани) тақдирда ҳам сақланиб қолиши кўзда тутилган.

2-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлган шахслар қарамоғида бўлиш

Боқувчисини йўқотганлик пенсияларини тайинлашда ушбу пенсия турини олишга ҳақли бўлган шахслар доирасининг тўғри белгиланиши муҳим аҳамиятга эга, чунки унинг нотўғри белгиланиши фуқароларнинг асоссиз

равишда пенсия олишларига ёки бўлмаса пенсия олишга ҳақли бўлган шахсларнинг конституциявий ҳуқуқларининг гайриқонуний тарзда чеклаб қўйилишига сабаб бўлиши мумкин.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доирасига кириш учун қуйидаги талаблар қўйилади:

а) меҳнатга яроқсизлик ёки меҳнатга яроқли бўлса – да, марҳумнинг 3 ёшга етмаган фарзандлари парвариши билан банд бўлишлик;

б) марҳум боқувчи билан қариндошлик алоқасида бўлишлик;

в) Марҳум боқувчи қарамоғида бўлганлик;

г) Марҳум боқувчи билан бир оила аъзоси бўлиб яшаганлик.

Меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари тушунчаси ва меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари таркибига кирувчи шахслар "Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида"ги Қонуннинг 3–қисмида белгиланган бўлиб, уларнинг жумласига қуйидагилар киради:

а) болалар, ака – укалар, опа – сингиллар ва набиралар 16 ёшга тўлмаган бўлса ёки 16 ёшдан катта бўлса ҳам 16 ёшга тўлмасдан ногирон бўлиб қолган бўлсалар. Бунда ака – укалар, опа – сингиллар ва набираларнинг меҳнатга қобилиятли ота – онаси бўлмаса;

б) ота, она, ўғай ота, ўғай она, хотин, эр; башарти, улар 7 – моддада назарда тутилган пенсия ёшига тўлган ёки ногирон бўлсалар;

в) ёшидан ва меҳнат қобилиятидан қатъи назар, ота ва онадан бири ёки эр (хотин) ёхуд бува, буви, ака – ука ёки опа – сингил, агар у вафот этган боқувчининг болалари, ака – укалари, опа – сингиллари, ёки набираларини, ишловчиларга болага қараш учун иш ҳақи сақланмаган таътилда бўлиш ҳуқуқини берадиган ёшга тўлгунга қадар боқиш билан машғул бўлса ва ишламаса;

г) бува ва буви агар қонунга мувофиқ уларни боқиши шарт бўлган кишилар бўлмаса;

ўқувчилар 18 ёшга тўлгунга қадар боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлган вояга етмаган фарзандлар, улар фарзандликка

олинганларида ҳам бу ҳуқуқни сақлаб қоладилар. Ўғай ўғил ёки ўғай қиз, агар улар ота — оналаридан алимент олмаган бўлсалар, ҳақиқий фарзандлар сингари пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўғай ота ва ўғай она, агар вафот этган ўғай ўғилни (қизни) 18 ёшга тўлгунга қадар камида 5 йил тарбиялаган ёки боққан бўлсалар, ҳақиқий ота ва она сингари пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олиш ҳуқуқи вафот этган шахслар билан бир қаторда белгиланган тартибда бедарак кетган ёки ўлган деб эълон қилинган шахсларнинг⁵⁹ оила аъзоларида ҳам пайдо бўлади.

Марҳум боқувчи билан қариндошлик алоқалари Ўзбекистон Республикаси «Оила кодекси» қоидалари билан белгиланади⁶⁰. Жумладан, ушбу кодекснинг 57 — моддасига мувофиқ, бир умумий учинчи шахсдан (аждоддан) келиб чиққан шахслар қариндошлар ҳисобланади. Икки шахс ўртасидаги тўғри шажара бўйича қариндошликнинг яқинлиги қариндошлик даражаси, яъни туғилиш сони билан белгиланади.

Болалар ота — онасига нисбатан тўғри шажарадаги биринчи, невара бобосига, бувисига нисбатан иккинчи, эвара катта бобосига, катта бувисига нисбатан учинчи даражадаги қариндош ҳисобланади ва ҳоказо. Ака — ука, опа — сингил, уларнинг болалари, ота — онанинг ака — укаси ва опа — сингилли ҳамда уларнинг болалари, бобо ва бувиларнинг ака — ука ҳамда опа — сингиллари ва уларнинг болалари ва шунга ўхшашлар ён шажара бўйича қариндошлар ҳисобланади ва ҳоказо. Тўғри шажара бўйича қариндошлар ён шажара бўйича қариндошларга нисбатан яқинроқдир. Икки шахс ўртасида қариндошликнинг узоқ — яқинлигини аниқлашда, даражаларнинг сони ёки шу шахслардан бирининг ўзини ҳисобга қўшмай туриб, ундан келиб чиққан авлодлар сони ҳисобга олинади.

Ҳисоб аждодлар томон тўғри шажара бўйича улар учун умумий бўлган шахсга (аждодга) қараб ва ундан эса авлодлар томон улардан бошқасига қараб олиб борилади.

⁵⁹ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 33, 34, 36 — моддалари; Фуқаролик процессуал кодексининг 286 — 290 — моддалари.

⁶⁰ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига шарҳлар. Т., «Адолат», 2000 йил.

Туғишган ака—ука ва опа—сингил қариндошликнинг иккинчи даражасида, тоға ва амаки, амма ва хола ўз жиянлари билан қариндошликнинг учинчи, тоғавачча, амакивачча, аммавачча ва холаваччалар эса тўртинчи даражасида турадилар. «Оила кодексининг» 58—моддасига кўра эса, ака—ука ва опа—сингиллар ёт аралашмаган ва ёт аралашган қариндош бўлиши мумкин. Ака—ука ва опа—сингиллар бир ота—онадан келиб чиққан бўлса, ёт аралашмаган, ота бир она бошқа ёки аксинча, она бир ота бошқа бўлса, ёт аралашган қариндош ҳисобланади. Ёт аралашмаган қариндошликда ака—ука ва опа—сингиллар туғишган, ёт аралашган қариндошликда эса, ака—ука ва опа—сингиллар ўтай ҳисобланади. Эр—хотиннинг илгариги никоҳларидан бўлган болалари ўзаро қариндош ҳисобланмайди. Эр (хотин) ва унинг яқин қариндошлари билан хотин (эр) қариндошларининг бир—бирига нисбатан муносабатлари (қайинбўйинчилик ва қуда—андачилик) ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқармайди.

Боланинг насл—насабини белгилаш асослари Оила кодексининг 60—моддасида белгилаб қўйилган ва боланинг шу онадан туғилганлиги (оналик) фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи томонидан тиббий муассасанинг ҳужжатларига кўра, бола тиббий муассасада туғилмаган ҳолларда эса, бошқа далилларга асосан белгиланади.

Аёлнинг никоҳ тузилгандан кейин ёки эрининг ўлими, никоҳдан ажратилганлиги ёхуд никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганлиги туфайли никоҳ тугаганидан сўнг уч юз кун ичида туғилган боласи никоҳда туғилган бола ҳисобланади. Агар никоҳ тугаганидан кейин уч юз кун ичида бола туғилса ва бу даврда аёл янги никоҳга кирган бўлса, бола янги никоҳда туғилган ҳисобланади. Бундай ҳолларда собиқ эр ёки унинг ота—онаси боланинг насл—насаби хусусида имзолашиш ҳуқуқига эга эканликлари белгиланган.

Ота—она расмий қайд этилмаган никоҳ муносабатларида (фуқаролик никоҳида) бўлганлари ҳолда туғилган фарзандларнинг насл—насаби (онаси ҳам, отаси ҳам, эр—хотиннинг ихтиёрий тарзда биргаликда берган аризасига кўра, бундай ариза мавжуд бўлмаган ва оталикни ихтиёрий тан олишдан бўйин товланаётган ҳолларда оталик белгиланган тартибда суд йўли билан аниқланиши

мумкин⁶¹. Марҳум боқувчи фуқаронинг қарамоғида бўлганлик тушунчаси таърифи «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 20 – моддасида баён этиб берилган.

Ушбу моддада кўрсатилишича, қонунда назарда тутиб қўйилган оила аъзолари юқоридаги қонуннинг 19 – моддаси) агар улар марҳумнинг тўлиқ боқувида бўлган ёки ундан ёрдам олиб турган бўлсалар, бу ёрдам улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса, марҳумнинг қарамоғида турган деб ҳисобланадилар.

Марҳумнинг бирон турдаги пенсия олаётган оила аъзолари, агар марҳумнинг ёрдами улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса, боқувчисини йўқотганлик пенсиясига ўтиш ҳуқуқига эгадирлар. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланишини сўраб мурожаат қилаётган ва ҳеч қандай даромадга эга бўлмаган оила аъзоларини (ёш болалар, пенсия олмайдиган ногиронлар ва бошқалар) марҳум боқувчи шахс қарамоғида бўлиб келганлиги фактини аниқлаш ҳоллари қийинчилик туғдирмайди ва осонликча ҳал этилиши мумкин.

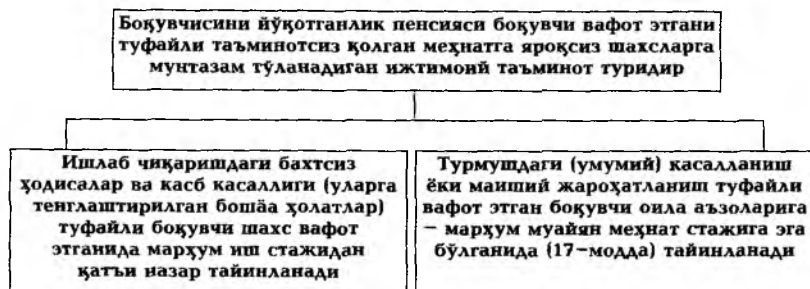
Бироқ марҳум боқувчи ҳаётлик пайтида бир оила бўлиб яшаган, умумий даромадга эга бўлган бўлса – да, аммо мустақил иш ҳақи (пенсия, нафақа) ёки бошқа даромадга эга бўлган шахсларнинг марҳум қарамоғида бўлиб келганлигини аниқлаш муайян мураккабликлар туғдиради. Бунда марҳумнинг иш ҳақи, стипендия ёки пенсия олувчи оила аъзолари унинг қарамоғида турган – турмаганлиги масаласини ҳал қилишда кўрсатиладиган моддий ёрдам доимий характерга ва бошқа даромадларга қараганда қандай ҳажмда эканлигини аниқлаш лозим бўлади.

Оила аъзосининг иш ҳақи, стипендия ёки пенсия олиши уни оиланинг қарамоғида деб тан олишга монелик қилмаслиги керак, бунинг учун санаб ўтилган оила аъзоларининг даромади эмас, вафот этган шахснинг ёрдами яшаш учун асосий ва доимий маблағ манбаи бўлиши керак.

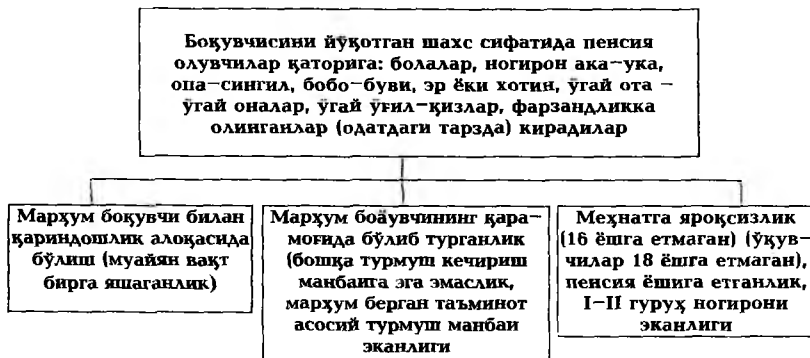
⁶¹ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 61–62–моддалари; Ўзбекистон Республикаси Олий Суд Пленумининг 2001 йил 1 майдаги «Оталики белгилаш ҳақидаги ишларни кўришда судлар томонидан қонуларнинг татбиқ этилиши тўғрисида»ги қарори. «қонун номи билан», 2001 йил, 3–4 сон, 31–бет.

Болалар ота — оналарининг иш ҳақлари миқдори қанча бўлишидан қатъи назар, ҳар иккаласининг қарамоғида деб ҳисобланадилар. Уй хўжаликлари билан шуғуланувчи ишламайдиган оналарнинг болалари унинг қарамоғида деб тан олинади. Ота ўлгандан кейин туғилган ёки туғиш пайтида онаси ўлган бола қарамоқда деб ҳисобланади. Марҳум боқувчининг қарамоғида бўлганлик масаласида низо келиб чиққани тақдирда ушбу масала қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суд йўли билан кўриб, ҳал этилади⁶².

7 — чизма

8 — чизма

⁶² қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик-процессуал кодексининг 31-боби; 283-модданинг 2-банди; Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 1991 йил 20 декабрдаги (1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрдаги қўшимча ва ўзгартиришлари билан) «Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

Мавзу юзасидан тест синов саволлари:

№1. Иш стажи тўлиқ бўлмаса боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайин этиладими:

- а) йўқ;
- б) ҳа;
- в) ижтимоий таъминот органи хоҳишига боғлиқ;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№2. ҳар бир оила аъзосига боқувчисини йўқотганлик пенсияси таянч миқдори қанча:

- а) иш ҳақининг 30 фоизи;
- б) энг кам иш ҳақининг 30 фоизи;
- в) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№3. Марҳум боқувчини болалигида (18 ёшга етгунча) таъминлаган ўғай ота боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақлими:

- а) ҳақли;
- б) агар марҳумни камида 5 йил таъминлаб келган бўлса, ҳақли;
- в) ҳақли эмас;
- г) ижтимоий таъминот бўлими ходими хоҳишига боғлиқ.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланиш асослари ва шартлари қандай?

2. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлган оила аъзолари кимлар эканлигини айтиб беринг.

3. Қарамоғида бўлганлик тушунчасига таъриф беринг.

4. Тўлиқсиз меҳнат стажи билан боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинлаш қандай амалга оширилади?

5. Чин етимларга пенсия тайинлаш хусусиятларини айтиб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон келажаги буюк давлат». Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1 – том, Т., «Ўзбекистон», 1996 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни.

4. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига шарҳлар. Т., 1996 йил.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 26 мартдаги «Иш ҳақи, пенсиялар, нафақалар ва стипендиялар миқдорини ошириш тўғрисида»ги Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аёллар ва ўсиб келаётган авлод соғлиғини мустаҳкамлашга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида»ги қарори.

8. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

VIII БОБ. ПЕНСИЯЛАРНИ ТАЙИНЛАШ ВА ТЎЛАШ

1-§. Пенсияларни тайинлашнинг умумий тартиби ва асосий қоидалари

Пенсияларни тайинлаш пенсия тайинлаш ваколатига эга бўлган органлар томонидан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ва муддатларда амалга оширилади.

Пенсия тайинлаш ҳуқуқига ҳозирги пайтда қуйидаги органлар ҳақлидирлар:

- 1) туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари;
- 2) Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар, Чегара қўшинлари давлат қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирликлари, Миллий хавфсизлик хизмати давлат қўмитаси, пенсия тайинлаш ҳамда тўлаш органлари.

Барча фуқароларга, шу жумладан, муддатли ҳарбий хизматдаги ҳарбий хизматчиларга пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади. Офицерлар таркибидан бўлган шахслар, прапоршиклар, мичманлар ва бошқа муддатидан ташқари хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчилар, ички ишлар, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Чегара қўшинлари давлат қўмитасининг бошлиқлар ҳамда оддий аскарлар таркибидан бўлган ҳарбий хизматчиларига Мудофаа вазирлиги ёки бошқа вазирлик, идоранинг пенсия бўлимлари томонидан белгиланган тартибда тайинланади.

Фуқароларга пенсия тайинлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунининг 43 – моддасида белгилаб қўйилгандир. Унга кўра, ходимларга ва уларнинг оила аъзоларига (боқувчисини йўқотган тақдирда) пенсия тайинлаш тўғрисидаги ариза охириги иш жойидаги корхона, муассаса, ташкилот маъмурияти орқали берилади. Жамоа хўжаликлари ва бошқа кооперативларнинг аъзолари ва уларнинг оилаларига пенсия тайинлаш тўғрисидаги ариза жамоа хўжалиги (кооператив) бошқаруви орқали берилади.

Маъмурият (бошқарув) ариза тушган кундан эътиборан 10 кунлик муддат ичида стаж ва иш ҳақи тўғрисидаги зарур ҳужжатларни расмийлаштиради ҳамда уларни берилган ариза ва ўз тақдимномаси билан бирга

аризачи истиқомат қиладиган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига юборади. Башарти, пенсия тайинлашни сўраб мурожаат этган ходимга пенсия тайинлашга тавсия этиш рад қилинса, унга рад этиш сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма хабар қилинади.

Пенсия тайинлашни сўраб мурожаат этган шахс маъмуриятнинг (бошқарувнинг) пенсия тайинлашга тавсия этишни рад этган қарорига рози бўлмаган ҳолларда, у пенсия тайинланишини сўраб бевосита туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига ариза бериши мумкин. Дехқон (фермер) хўжаликлари аъзоларига, якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахсларга, бошқа фуқароларга ва уларнинг оила аъзоларига пенсия тайинлаш тўғрисидаги аризалар бевосита аризачиларнинг истиқомат жойидаги туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига берилади.

Ижтимоий таъминот бўлимлари пенсиялар тайинлаш масалалари юзасидан тушунтириш ва маълумотлар бериши, шунингдек, аризачига зарур ҳужжатларни олишида кўмаклашишлари шарт. Ижтимоий таъминот бўлимлари корхоналар, ташкилотлар ва айрим шахслардан тегишли ҳужжатларни талаб қилиш, зарур ҳолларда эса уларнинг берилиши асослилигини текшириш ҳуқуқига эгадирлар.

Корхоналар ва ташкилотлар пенсия учун (пенсия қайта ҳисобланиши учун) ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этмаслик ёки ишончсиз маълумотлари бўлган ҳужжатларни тақдим этиш оқибатида пенсионерга етказилган зарар учун унинг олдида қонун ҳужжатларида белгиланганидек жавобгар бўладилар. Корхона ёки пенсионер томонидан маълумотлари ишончсиз ҳужжатлар тақдим этилиши оқибатида давлатга зарар етказилган тақдирда, етказилган зарар Ижтимоий суғурта жамғармасига тўланади. Бунда корхона томонидан етказилган зарар ижтимоий таъминот бўлиmidан тегишли хабарнома олинган кундан бошлаб, бир ой ичида пенсионер томонидан етказилган зарар эса белгиланган тартибда пенсиядан чегириб қолиш орқали қопланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан «Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этиш ва расмийлаштириш тартиби тўғрисида» Низом тасдиқланган

бўлиб⁶³, унга кўра пенсия тайинлаш ҳақидаги аризага қўшиб тақдим этиладиган ҳужжатлар рўйхати, ҳужжатларни кўриб чиқиш, тайёрлаш муддатлари ва тартиблари белгилаб қўйилган.

Мазкур Низомда ҳар хил пенсия учун талаб этиладиган ҳужжатлар назарда тутилган. Жумладан, Низомнинг 5 — бандига биноан, ёшга доир пенсия тайинлаш тўғрисидаги аризага:

а) меҳнат стажини (умумий ва махсус) тасдиқлайдиган ҳужжатлар;

б) иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома, зарур ҳолларда қўйидагилар тақдим этилади:

в) бола туғилганлиги ва у саккиз ёшгача тарбия қилинганлиги ҳақидаги ҳужжат;

г) аризачининг фарзанди болаликдан ногирон ёки ногирон бола эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;

д) аризачи уруш иштирокчиси эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;

е) даволаш муассасасининг аризачи гипофизлар миттилик касалига чалинган (лилипут)лиги ва гавда тузилишида мутаносиблик бузилган пакана эканлиги тўғрисидаги ҳужжат.

Уруш ногиронларига «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни 12 — моддасининг «а» бандига мувофиқ, пенсия тайинланганда ва уларнинг пенсияларига Қонуннинг 28 — моддаси «а», «б», «в» бандларига мувофиқ устамалар ҳисобланганда ижтимоий таъминот бўлими аризага тиббий — меҳнат эксперт комиссиясидан (ТМЭК) олинган текширув далолатномасидан кўчирма илова қилади. Меҳнатда майибланганлик ёки касб касалиги оқибатида I ва II гуруҳ ногирони бўлган вақт иш стажига қўшилаётган ҳолларда аризага ТМЭК текшириш далолатномаларидан кўчирмалар илова қилинади. Низомнинг 6 — бандида ногиронлик пенсияси тайин этилиши сўраб ариза берилаётганида қўйидаги ҳужжатлар тақдим этилиши лозимлиги кўрсатиб қўйилган:

Ногиронлик пенсиясини тайинлаш тўғрисидаги аризага қўйидагилар илова қилиниши керак:

⁶³ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари туплами. Т. «Меҳнат», 1994 йил, 80 — бет.

а) меҳнат стажини (умумий ва махсус) тасдиқловчи ҳужжатлар;

б) иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома.

Агар ногиронлик меҳнатда майибланиш оқибатида содир этилган бўлса, унда бахтсиз ҳодиса ҳақидаги далолатнома (ёки бошқа расмий ҳужжат) тақдим этилади. Бундан ташқари, зарур ҳолларда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

в) аризачининг ёлғиз ва ўзгалар ёрдамига муҳтож деб тан олинганлиги тўғрисидаги ҳужжат;

г) аризачининг уруш иштирокчиси эканлигини тасдиқловчи ҳужжат.

Ижтимоий таъминот бўлими аризага тиббий – меҳнат эксперт комиссияси (ТМЭК)дан олинган текширув далолатномасидан кўчирмани илова қилади. Низомнинг 7 – моддасида боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинлашдан олдин ариза билан бирга қуйидаги ҳужжатлар ҳам топширилиши кўзда тутиб қўйилган:

а) пенсия тайинланаётган шахснинг ёшини тасдиқловчи туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома ёки паспорт;

б) оила аъзосининг вафот этган боқувчига қариндошлиги муносабатларини тасдиқловчи ҳужжатлар;

в) фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш бўлимининг боқувчининг вафот этганлиги тўғрисидаги гувоҳномаси ёки унинг бедарак йўқолганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

г) оила боқувчисининг ёши тўғрисидаги ҳужжат (агар вафот этганлик ҳақидаги гувоҳномада ёши кўрсатилмаган бўлса);

д) боқувчининг меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатлар;

е) боқувчининг иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома.

Бундан ташқари, зарур ҳолларда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

ж) боқувчининг қарамоғида бўлган унинг оила аъзолари таркиби тўғрисида маҳалла, қишлоқ (шаҳарча), овул (уй – жой органлари) фуқаролари йиғинининг маълумотномаси ёки бошқа ҳужжатлар;

з) умумтаълим мактаблари, касб – ҳунар коллежлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг оиланинг 16 ёшдан

18 ёшгача бўлган аъзолари ўқувчилар эканлигини тасдиқловчи маълумотномалари;

и) маҳалла, қишлоқ (шаҳарча), овул (уй — жой органлари) фуқаролари йиғинининг вафот этганнинг ота — онаси турмуш ўртоғи, буваси, бувиси, акаси (укаси) ёки опаси (синглиси), вафот этганнинг 3 ёшга тўлмаган болалари, ака — укалари, опа — сингиллари ёки набираларига қараш билан бандлигини ва ишламаётганлигини тасдиқловчи маълумотномаси.

Агар боқувчининг ўлими меҳнатда майибланиш оқибатида содир бўлган бўлса, бахтсиз ҳодиса ҳақидаги далолатнома (ёки бошқа расмий ҳужжат) ҳам тақдим этилади. Бунда ижтимоий таъминот бўлими томонидан бошқа ҳужжатлар ҳам талаб қилиниши мумкин. Пенсия тайинлаш учун зарур ҳужжатларнинг асл нусхаси ҳам ёки уларнинг нотариал тартибда ёхуд корхона, ташкилотлар, ижтимоий таъминот бўлимининг бевосита ўзи томонидан тасдиқланган нусхалари ҳам топширилиши мумкин.

Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжат (меҳнат дафтарчаси, маълумотнома ва бошқалар)нинг фақат асл нусхаси топширилиши талаб қилинади. Низомга кўра, мулкчилик ва тадбиркорлик шаклидан қатъи назар, барча корхона ва ташкилотларнинг иш берувчилари ҳар йилнинг бошида келаётган йилда пенсия ёшига етадиган барча ходимлар, ширкат, деҳқон (фермер) хўжалиги аъзолари рўйхатини тузиб чиқиши, пенсияга чиқиш ёшига етадиган кундан кечикмасдан ходимга бу ҳақда хабар бериши, ходим пенсияга чиқиш истагини билдирса, унинг аризаси асосида зарур ҳужжатларни тайёрлаш ва 10 кун ичида ўз тавсияномаси билан бирга ижтимоий таъминот бўлимига тақдим этиши лозим бўлади.

Ижтимоий таъминот бўлими тақдим этилган ҳужжатларни қабул қилиб олади. Агар улар нотўғри расмийлаштирилган бўлса, у ҳолда камчиликларини кўрсатиб аризага қайтариб беради. Башарти, камчиликлар 5 кун ичида бартараф этилиб қайта тақдим этилса, у дастлаб ариза берилган кундан бошлаб қабул қилиб олинган ҳисобланади ва ариза 10 кун ичида кўриб, ҳал этилмоғи лозим.

2-§. Пенсия тайинлашда ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаб чиқиш тартиби

Тайинланадиган пенсиялар миқдорини белгиловчи асосий омил — ўртача ойлик иш ҳақидан иборат. Шу сабабли ўртача ойлик иш ҳақи тўғри аниқланиши ва тўғри ҳисобланиши муҳим аҳамиятга эгадир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 31-моддасида ўртача ойлик иш ҳақини аниқлашнинг умумий қоидалари белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра, пенсияни ҳисоблаб чиқиш учун, ишдаги танаффуслар мавжудлигидан қатъи назар, бутун меҳнат фаолияти давомидаги исталган кетма-кет келган беш йилликдаги (пенсия сўраб мурожаат этган кишининг танлови бўйича) ҳақиқий ўртача ойлик иш ҳақи олинади. Ўртача ойлик иш ҳақи кетма-кет ишланган олтмиш календарь ойдаги иш ҳақининг умумий миқдорини олтмишга бўлиш йўли билан аниқланади. Бунда пенсия сўраб мурожаат этган кишининг хоҳишига қараб, ишга кириш ёки ишдан бўшаш муносабати билан иш кунлари сони тўлиқ бўлмаган ойлар ишланган тўлиқ календарь ойлар сифатида ҳисобга олинади.

Пенсия сўраб мурожаат этган киши беш йилдан оз вақт ишлаган ҳолларда ўртача ойлик иш ҳақи ишланган календарь ойларидаги иш ҳақининг умумий миқдорини шу ойлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади. Мавсумий ишларда банд бўлган ходимларга пенсия тайинлашда амалдаги ўртача ойлик иш ҳақи исталган кетма-кет беш мавсумдаги иш ҳақини олтмишга бўлиш йўли билан аниқланади. Пенсияни ҳисоб-китоб қилиш учун энг кам иш ҳақининг етти ҳиссасидан ортиқ бўлмаган иш ҳақи олинади. Пенсияни ҳисоблаб чиқиш учун олинadиган ўртача ойлик иш ҳақи энг кам ойлик иш ҳақи миқдоридан оз бўлган ёки иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар умуман бўлмаган ҳолларда иш стажи учун пенсия энг кам ойлик иш ҳақига қараб ҳисоблаб чиқарилади.

Пенсияларни ҳисоблаб чиқиш учун иш ҳақига амалдаги қоидаларга кўра суғурта бадаллари олинadиган меҳнат ҳақининг барча турлари қўшилади, амалдаги иш ҳақи тўлаш тизимида назарда тутилмаган бир марталик хусусиятга эга бўлган тўловлар бундан мустаснодир. Давлат

томонидан ижтимоий суғурталанмайдиган шахсларнинг пенсиясини ҳисоблаб чиқариш учун иш ҳақига суғурта бадаллари олинадиган меҳнат ҳақи турларига ўхшаш пул таъминотининг барча турлари қўшилади.

Пенсия сўраб мурожаат этган кишининг хоҳишига биноан ўқув даврида тўланган стипендия иш ҳақига тенглаштирилади. Иш вақтини ҳисоб — китоб қилиш мумкин бўлмаган ходимларнинг (фермерлар, якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахслар, айрим фуқароларнинг юмушларини бажарувчилар ва ҳоказолар) пенсияларини ҳисоблаб чиқариш учун иш ҳақи миқдори Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўланган суғурта бадаллари миқдорига қараб аниқланади.

Натура ҳолида берилган иш ҳақи Пенсия жамғармасига тўланган ижтимоий суғурта бадаллари миқдорига кўра ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан суғурта бадаллари қўшилмайдиган ва пенсияни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинмайдиган иш ҳақи ва бошқа тўловлар рўйхати тасдиқланган (қарорнинг 9 — иловаси). Унга кўра қуйидагилар ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаб чиқиш пайтида ҳисобга олинмаслиги лозим:

1. Фойдаланилмаган таътил учун компенсация.
2. Ишдан бўшаётганда тўланадиган ёрдам пули.
3. Моддий ёрдам сифатида бериладиган ҳар хил пул нафақалари миқдори.
4. Компенсация тўловлари (хизмат сафарлари бўйича суткаликлар ва суткаликлар ўрнига берилган тўловлар, меҳнаткашларга майиб бўлиш ёхуд уларнинг иши билан боғлиқ ҳолда саломатликка етказилган бошқа шикастланишнинг ўрнини қоплаш учун бериладиган тўловлар).
5. Ходимларнинг айрим тоифаларига текин берилган квартира, коммунал хизмат, ёқилғи, йўл ҳақи қиймати ёки унинг ўрнини қоплаш қиймати.
6. Берилган махсус кийим — бош, махсус пойабзал ва бошқа якка тартибда ҳимояланиш воситалари, совун, ёғдан тозаловчи воситалар, сут ҳамда даволаш ва касалликни олдини олиш учун овқатлантириш қиймати.
7. Бепул овқат қиймати.

8. Тушлик овқатга бериладиган пул, санаторий – курортларга, дам олиш уйларига бериладиган йўлланмалар қиймати, стационар ва амбулаторияда даволаниш учун тўланадиган ҳақ.

9. Бошқа жойга ишга ўтказилганда ёки ишга ўтганда кўчиб ўтиш, мол – мулкни ташиш ва тураржойни ижарага олиш бўйича харажатларнинг ўрнини қоплаш.

10. Доимий иш йўлда ўтадиган ёки кўчиб юриш тусига эга бўлган ҳолларда ёхуд хизмат сафарлари муносабати билан суткалик пул ўрнига иш ҳақига қўшимчалар ва устамалар.

11. Меҳнат учун тақдирланмасдан ишлаган кунлар (шанбаликлар, якшанбаликлар ва бошқалар) учун ҳамда тегишли бюджетга ва хайрия жамғармаларига ўтказиладиган иш ҳақи.

12. Юбилей саналари, туғилган кунлар, узоқ йиллик ва нуқсонсиз меҳнат фаолияти, фаол ижтимоий иши ҳамда бошқа шунга ўхшаш ҳоллар муносабати билан иш ҳақи фонди (меҳнатга ҳақ тўлаш фонди) ҳисобидан бериладиган рағбатлантирувчи тўловлар (мукофотлар ҳам шу жумлага киради).

13. Мусобақалар, кўриклар, танловлар ва бошқаларда мукофотли ўринларни эгаллаганлик учун бериладиган пул мукофотлари.

14. Ишлаб чиқаришдан бўшаган ҳолда ўқишга юборилган ўқувчиларга корхона ва ташкилотлар томонидан тўланадиган стипендиялар.

15. Олий ва ўрта махсус ўқув юртини тамомлагандан кейин таътил вақтида ёш мутахассисларга корхона, муассаса ва ташкилот томонидан тўланадиган нафақалар.

16. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар, ишсизлик нафақалари, ижтимоий нафақалар ва пенсиялар.

Ишловчиларнинг иш ҳақига минтақавий коэффициент белгиланган ҳудудларда яшовчи шахслар ва оилаларга пенсия тайинлашда минтақавий коэффициент эътиборга олинган ҳолда ҳисоблаб чиқилган амалдаги иш ҳақи ҳисобга олинади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитларида юз берган инфляция (пул қадрсизланиши) жараёнлари ва шу туфайли аҳоли даромадларини вақти – вақти билан индексацияланиши оқибатида турли йиллардаги иш

ҳақининг номинал кўрсаткичлари ҳар хил бўлиб қолди ҳамда бу ҳол пенсия тайинлашда ноқулайликларни юзага келтирди. Ушбу ноқулайликларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўзининг 1992 йил 4 сентябрдаги қарорига кўра турли йиллардаги ўртача иш ҳақини ҳисоблаб чиқариш тартибига тузатиш коэффициентини жорий қилди ва шу йўл билан турли йиллардаги иш ҳақларининг реал миқдорини ўзаро баробарлаштиришга уриниб кўрилди.

Ушбу тузатиш коэффициентлари 1995 йил 1 сентябргача амал қилди ва 1995 йил 1 сентябрдан қайта кўриб чиқилиб, тузатиш киритилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 26 мартдаги «2002 йил 1 апрелдан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида»ги Фармони асосида эски тузатиш коэффициентлари ўрнига янги, 1 апрелдан бошлаб қўлланилиши лозим бўлган тузатиш коэффициентлари жорий этилди.

Унга кўра тузатиш коэффициентлари қуйидагича бўлади:

№	Даврлар	Қўлланиладиган коэффициентлар	№	Даврлар	Қўлланиладиган коэффициентлар
1.	1971 йилгача	139.2075	28.	1993 й. 1 июн	0.7705
2.	1971 йил	135.6655	29.	1993 й. 1 июл	0.4945
3.	1972 йил	132.296	30.	1993 й. 1 сент.	0.3795
4.	1973 йил	128.064	31.	1993 й. 1 нояб.	0.23
5.	1974 йил	119.4735	32.	1994 й. 1 январ	0.1725
6.	1975 йил	116.8515	33.	1994 й. 1 март	0.1035
7.	1976 йил	114.3445	34.	1994 й. 1 июн	0.069
8.	1977 йил	111.1705	35.	1994 й. 1 июл	68.402
9.	1978 йил	107.433	36.	1994 й. 1 авг.	56.074
10.	1979 йил	105.317	37.	1994 й. 1 сент.	48.7485
11.	1980 йил	102.6145	38.	1994 й. 1 нояб.	37.8235
12.	1981 йил	100.6825	39.	1995 й. 1 январ	37.8235
13.	1982 йил	100.671	40.	1995 й. 1 март	10.1475
14.	1983 йил	98.8195	41.	1995 й. 1 сент.	14.743
15.	1984 йил	98.808	42.	1996 й. 1 январ	14.743
16.	1985 йил	97.616	43.	1996 й. 1 апрел	10.9595
17.	1986 йил	96.439	44.	1996 й. 1 сент.	7.6475
18.	1987 йил	94.162	45.	1997 й. 1 январ	7.6475
19.	1988 йил	87.9635	46.	1997 й. 1 июн	5.3245
20.	1989 йил	82.5125	47.	1998 й. 1 январ	5.3245
21.	1990 йил	74.4625	48.	1998 й. 1 июл	3.8755
22.	1991 йил	51.382	49.	1999 й. 1 январ	3.174
23.	1992 й. 1 январгача	15.1915	50.	999 й. 1 август	2.4725
24.	1992 й. 1 июлгача	7.107	51.	2000 й. 1 январ	2.4725
25.	1992 й. 1 октябр	3.4155	52.	2000 й. 1 август	1.61
26.	1993 й. 1 январ	2.5185	53.	2001 й. 1 август	1.115
27.	1993 й. 1 апрел	1.800	54.	2002 й. 1 апрел	1.0

3-§. Пенсияларни ҳисоблаб чиқариш

Пенсиялар миқдорини ҳисоблаб чиқариш пайтида иш ҳақи миқдори ва меҳнат стажи ҳажми муҳим ўрин тутади. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 25-моддасига кўра пенсияларнинг қатъий миқдори уч таркибий қисм:

- а) пенсиянинг таянч миқдори;
- б) иш стажи учун пенсиянинг оширилиши;
- в) пенсияга қўшиладиган устама ҳақлардан ташкил

топади.

Ушбу уч таркибий қисмнинг аниқланиши турли пенсия турларида бирмунча ўзига хос хусусиятларга эга бўлса — да, уларни ҳисоблаб чиқарилишида улар асос қилиб олинади.

Пенсиянинг таянч миқдори.

Ёшга доир пенсия тайинлашда — пенсия ҳисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача йиллик иш ҳақининг (энг кам ойлик иш ҳақининг етти баробаридан ортиқ бўлмаган доирада) 55 фоизи, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизидан кам бўлмаган миқдорда таянч миқдори белгиланади. Масалан, ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақи 39000 сўм бўлса, унинг бир қисми — 7 баробар энг кам ойлик иш ҳақи миқдорига қисми (3945x7қ27615) олинади ва унинг 55 фоизи (27615x0,55қ15188) олинади. Ушбу 15188 сўм ёшга доир пенсиянинг таянч миқдорини ташкил этади. Бошқа мисол: ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақи 6500 сўмдан иборат. Ушбу сумма энг кам ойлик иш ҳақининг 7 баробаридан кам бўлгани сабабли унинг ҳаммаси олинади ва унинг 55 фоизи аниқланади (6500x0,55қ3575). Аммо бу сумма энг кам ойлик иш ҳақи (3945 сўм)дан кам бўлганлиги учун пенсиянинг таянч миқдори энг кам ойлик иш ҳақи миқдоригача кўпайтириб қўйилади.

Ногиронлик пенсиясининг таянч миқдори. I—II гуруҳ ногиронлари учун ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақининг (энг кам ойлик иш ҳақининг 7 баробаридан кўп бўлмаган миқдорда) 55 фоизи; III гуруҳ ногиронлари учун эса ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи, аммо энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорда белгиланади. Боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг таянч миқдори оиланинг ҳар бир меҳнатга яроқсиз аъзосига ўртача

ойлик иш ҳақининг 30 фоизи, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорда. Чин етим (ҳам отаси ва ҳам онасидан айрилган) болалар учун пенсия ҳисоблашда унинг ота — онаси ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи миқдорида, аммо энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида белгиланади.

Иш стажи учун пенсиянинг оширилиши. Тўлиқ пенсия тайинлашда талаб этиладиганидан ортиқча иш стажининг ҳар бир тўлиқ йили учун пенсиянинг таянч миқдори:

а) ёшга доир пенсия тайинлашда — ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақининг 1 фоизи миқдорида;

б) I—II гуруҳ ногиронлик пенсияси тайинлаш пайтида ўртача ойлик иш ҳақининг 1 фоизи миқдорида;

в) III гуруҳ ногиронларига — ўртача ойлик иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида;

г) боқувчисини йўқотганлик пенсиялари оиланинг меҳнатга қобилиятсиз ҳар бир аъзоси учун ўртача ойлик иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида, чин етимлар учун эса ота ва онанинг умумий (бирга қўшилган меҳнат стажи миқдorigа кўра (энг кам ойлик иш ҳақининг 7 баробари доирасида) стажидан келиб чиқилгани ҳолда оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб — қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармонида кўра иш стажининг тўлиқ пенсия тайинлаш учун талаб этиладиган миқдордан ортиқ қисмини ҳисоблаб чиқишдаги чеклаш (ўртача ойлик иш ҳақининг 75 фоизидан ортиб кетишига йўл қўйилмаслиги тўғрисидаги чеклаш) 2002 йил 1 январдан бошлаб бекор қилинди.

Пенсия миқдорини ҳисоблашдаги учинчи таркибий қисм — пенсияларга қўшиладиган устама ҳақлардир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 28 — моддасига кўра пенсияларга қуйидаги миқдордаги устама ҳақлар қўшиб берилади:

а) I гуруҳ уруш ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 150 фоизи;

б) II гуруҳ уруш ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 125 фоизи;

в) III гуруҳ ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

г) кўзи ожиз I гуруҳ ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи;

д) I гуруҳ ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

е) II гуруҳ ёлғиз ногиронларига — энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи;

ж) уруш қатнашчилари ва уларга тенглаштирилган шахсларга — энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи;

з) Иккинчи жаҳон уруши йилларида мамлакат ичкарасида ишлаган ва ҳарбий мажбуриятни бажарган шахсларга — энг кам ойлик иш ҳақининг — 30 фоизи;

и) вафоти ҳарбий хизмат бурчларини бажариш билан боғлиқ ҳарбий хизматчиларнинг ота—оналари ва хотинларига (янги никоҳдан ўтмаганларга) — энг кам ойлик иш ҳақининг 30 фоизи;

к) Ўзбекистон Республикаси олдида алоҳида хизматлари бўлган шахсларга хизматларига қараб энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизидан 150 фоизигача;

л) ёшидан қатъи назар имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган артистлар — энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

м) театр—концерт ташкилотлари артистлари ва бадий ходимларига, театр ва мусиқа санъати ижодий ходимлари тайёрловчи ўқув муассасаларининг профессор—ўқитувчилари ва концертмейстрларига, Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган рўйхатга кўра — энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи».

Одатда устама ҳақларнинг пенсионер танлаши бўйича фақат биттаси берилиши мумкин. Аммо қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган ҳолларда бир нечта устама ҳақ берилишига ҳам йўл қўйилиши мумкин. Тайинланган пенсиялар кейинчалик қайта ҳисобланиши мумкин. Пенсияни қайта ҳисоблашга асос бўладиган ана шундай ҳолатлар «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 49—моддасида кўрсатиб қўйилган бўлиб, улар қуйидаги ҳолларда қайта ҳисобланади:

— пенсионер пенсия миқдорига таъсир кўрсатувчи (пенсия тайинланишигача бўлган иш стажи ва иш ҳақи тўғрисидаги ҳамда бошқа) қўшимча ҳужжатларни тақдим этган тақдирда;

- ногиронлик гуруҳи ўзгарганда;
- боқувчисини йўқотганлик пенсияси оладиган оила аъзолари сони ўзгарганда;
- энг кам ойлик иш ҳақи миқдорлари ўзгарган тақдирда;
- минтақавий коэффициент белгиланган (бекор қилинган) ёки унинг миқдори ўзгарган тақдирда;
- даромадлар индексация қилинган тақдирда амалга оширилади.

Пенсионерлар пенсияни қайта ҳисоблаш учун ана шундай ҳуқуқ пайдо бўлганидан кейин исталган вақтда мурожаат этишлари мумкин. Пенсияни ошириш ҳуқуқи пайдо бўлганида тайинланган пенсияни қайта ҳисоблаш пенсионер пенсияни қайта ҳисоблаш учун мурожаат этган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан амалга оширилади.

Пенсия миқдорини камайтиришга сабаб бўладиган ҳолатлар вужудга келган тақдирда қайта ҳисоблаш ана шу ҳолатлар пайдо бўлган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан бошлаб амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2002 йил 26 мартдаги «2002 йилнинг 1 апрелдан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида»ги Фармониға мувофиқ, пенсияларнинг энг кам миқдори белгиланди ва у 7800 сўмдан иборат бўлди.

4–§. Пенсияларни тўлаш

Пенсиялар тайинланган кундан бошлаб, яъни ёшга доир пенсия — пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган, ногиронлик белгиланган кундан бошлаб, уч ой ичида мурожаат қилинган бўлса, боқувчисини йўқотганлик пенсияси эса марҳум вафот қилган (пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган) кундан бошлаб, олти ой ичида пенсия тайинлашни сўраб мурожаат қилган бўлса, — пенсия олиш ҳуқуқи юзага келган кундан, бошқа ҳолларда — ариза берилган кундан бошлаб тайинланади ҳамда ишламайдиган пенсионерларға улар доимий истиқомат қилиб турган жойдаги ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тўланади.

Пенсияга чиққанидан кейин ҳам иш фаолиятини давом эттираётган пенсионерларга эса пенсия улар меҳнат муносабатида бўлиб турган корхона, ташкилот кассаси орқали тўланади. Ишламаётган пенсионерларга пенсия тўлаш Алоқа вазирлиги корхоналари (алоқа бўлими) ёки пенсионерга шахсий счет очиб орқали халқ банки муассасалари орқали амалга оширилади. Ишламаётган пенсионерларга пенсияларни алоқа корхоналари (алоқа бўлимлари) орқали тўлашга оид бўлган барча масалалар Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ва Алоқа вазирликлари томонидан биргаликда тасдиқланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1995 йил 30 августда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги корхоналари томонидан пенсия ва нафақаларни тўлашга доир қўлланма»да белгилаб берилган⁶⁴.

Пенсия ва нафақа фақат пенсионернинг ёки нафақа олувчининг яшаш жойида (рўйхатдан ўтган ерда) тўланади. Шу сабабли топшириқнома ва рўйхат пенсия ёки нафақа олувчининг яшаш жойидаги алоқа боғламаси (почтамт) учун ҳақиқий ҳисобланади. Пенсия ва нафақа олувчи бошқа боғлама хизмат қиладиган янги жойга кўчиб ўтганда амалдаги топшириқнома белгиланган тартибда ёпилади, рўйхат бўйича пенсия ва нафақа тўланадиган алоқа боғламаларида эса кўчиб кетган пенсионер рўйхатга киритилмайди. Ижтимоий таъминот идоралари пенсия олувчининг янги тураржойидаги алоқа боғламасига янги тўлов ҳужжатларини жўнатади.

Пенсия ва нафақани тўлаш ой сайин нақд пул билан қуйидаги тартибда уйга элтиб бериш орқали амалга оширилади.

- топшириқнома бўйича – 3 кундан 28 кунгача;
- рўйхат бўйича – 4 дан 21 кунгача;
- Тошкент шаҳри бўйича – 1 кундан 18 кунгача.

Пенсия олувчининг алоқа бўлимига топширган аризасига кўра, пенсия ва нафақа тўлашни жадвалда белгиланган кунларда ёки ундан кейин тўлов даврининг охирида бевосита алоқа боғламасининг операцион

⁶⁴ қаранг: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига шарҳлар. Т., 1996 йил, 214–бет.

(муомала) кассасида амалга ошириш мумкин. Шу билан бирга алоқа идоралари ижтимоий таъминот идораларига пенсияни бевосита алоқа боғламаларида олишни хоҳловчи пенсионерлар тўғрисидаги хабарни ой сайин маълум қилади. Пенсия ва нафақаларни тўлаш тўлов ҳужжатларида кўрсатилган қатъий белгиланган муддатларда амалга оширилади. Ойлик тўлаш муддати пенсионерга биринчи тўлаш пайтида маълум қилинади. Пенсия ва нафақаларни тўлаш муддати дам олиш кунига ёки байрам кунига тўғри келганда республика банки билан келишилиб, жорий ой давомида белгиланган тўлаш муддатидан уч кун олдин амалга оширилади.

Пенсия биринчи марта тўланганда пенсия олувчи томонидан топшириқнома паспорти асосида тўлғизилади, пенсия пули миқдорини, пенсия олинган кунни кўрсатиб, имзо чекади. паспорт маълумотлари почта ходими томонидан текшириб кўрилади. Агар пенсия ёки нафақа пулини олувчи имзо қўя олмаса (саводсиз, саломатлик ҳолати бўйича), у бошқа кишини ёки қариндошини чақириши керак (ижтимоий таъминот ва алоқа боғламаси ходимларидан ташқари). У пул олишга қўл қўяди ва ўз паспортининг рақами, серияси, ким томондан ва қачон берилганлигини кўрсатади. Почтачи бу маълумотларни кўрсатилган ҳужжат билан солиштириб текширади.

Пенсионер, нафақа олувчи пенсия, нафақа олиш ваколатини бошқа кишига ишонч қоғози орқали бериши мумкин (8-илова), бунда ишончнома нотариал тартибда ёки олувчи яшайдиган жойдаги маҳалла, қишлоқ (посёлка), овул фуқаролари йиғинида ёки ишончномани берган пенсионер даволанаётган даволаш муассасалари томонидан тасдиқланиши керак. Пенсия ишончнома бўйича унда кўрсатилган муддат ичида, бироқ бир йилдан ортиқ бўлмаган муддат ичида тўланади. Агар ишончномада муддат кўрсатилмаган бўлса, у ўз кучини бир йил давомида сақлайди.

Ишончнома бўйича нафақалар унда кўрсатилган муддат давомида, бироқ фақат ишончнома берилган календарь йил ичида берилади. Янгиланадиган ишончнома бўйича пенсия, нафақа олувчининг доимий яшаш жойида бўлмаган ёки унинг даволаш муассасасида бўлган вақтида тўланиши мумкин. Биринчи тўлангандан кейин ишончнома

олиб қўйилади ва алоқа боғламасида алоҳида тартибда сақланади. Пенсия, нафақани ишончнома билан берганда почтачи (оператор) унинг тўғри расмийлаштирилганлигини текширади. Пенсия ёки нафақани ишончнома билан олувчи шахс топшириқномага ўзининг паспорт маълумотларини (серияси ва рақами, ким томонидан ва қачон берилгани) кўрсатади ва тегишли ойга пул олганлигига имзо қўяди.

Пенсия ва нафақани ижтимоий таъминот ва почта алоқаси ходимларига ишончнома бўйича тўлаш қатъиян тақиқланади. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 59—моддасига кўра, пенсионерга ҳисоблаб чиқариб қўйилган, лекин унинг томонидан ўз вақтида талаб қилиб олинмаган пенсия пули пенсияни олиш мақсадида мурожаат этилганидан олдинги уч йилдан ошмаган давр учун тўланади.

Пенсияни тайинловчи ёки тўловчи органнинг айби билан ўз вақтида олинмай қолган пенсия пули ўтган давр учун муддати чекланмаган ҳолда тўланади. Пенсионер вафот этиши туфайли олинмасдан қолган пенсияни тўлаш ва дафн этиш учун нафақа тўлаш тартиблари «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 63—моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, пенсионер олиши лозим бўлган ва унинг вафоти муносабати билан олинмай қолган пенсия пули мерос таркибига киритилмасдан боқувчисини йўқотганлик пенсияси билан таъминланадиган шахслар (19, 20—моддалар) доирасига кирувчи оила аъзоларига тўланади. Ота—онаси, эри (хотини), шунингдек пенсионер билан у вафот этган кунигача биргаликда яшаб турган оила аъзолари бу пулни, улар боқувчисини йўқотганлик пенсияси билан таъминланадиганлар доирасига кирмаганлари тақдирда ҳам олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Пенсионер вафот этган ой учун олинмай қолган пенсия пули кўрсатиб ўтилган оила аъзоларига ойнинг у вафот этгунга қадар ўтган кунлари учун тўланади.

Оиланинг бир неча аъзоси мурожаат этган тақдирда пенсиянинг тегишли суммаси уларнинг ўртасида тенг тақсимланади. Пенсионер вафот этган тақдирда унинг оиласига ёки пенсионернинг дафн маросимини ўтказган шахсга икки ойлик пенсия миқдорида, лекин энг кам ойлик

иш ҳақининг икки ҳиссасидан кам бўлмаган ҳолда дафн этиш нафақаси тўланади.

Кўрсатиб ўтилган пуллар уларни олиш учун пенсионер вафот этганидан кейин 6 ой ичида мурожаат этилган тақдирда тўланади. Чет элга доимий яшаш учун чиқиб кетишдан олдин тайинланган пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига чиқиб кетиш тўғрисида ариза берилган кундаги ҳолатга кўра пенсия миқдори ҳисобидан чет элга чиқиб кетиш олдидан 6 ойлиги олдиндан тўланади. Бу фуқароларнинг чет элда бўлган вақти учун, агар давлатлараро битимларда (шартномаларда) ўзга қоидалар назарда тутилмаган бўлса, меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги оқибатида тайинланган пенсияларгина тўланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 июндаги қарори билан «Меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги туфайли тайинланган пенсияларни бошқа мамлакатларга ўтказиш тартиби тўғрисида» Низом тасдиқланган. Пенсиялар тўлаш соҳасида Мустақил Давлатлар ҳамдўстлигига аъзо давлатлар ўртасида 1992 йил 13 мартда битим тузилган бўлиб, ушбу битим асосида бу соҳадаги ўзаро ҳамкорлик тартибга солинади. Чин етим болаларга тўлиқ давлат таъминотида турган даврида энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи, ота — онасининг биридан жудо бўлган тўлиқ давлат таъминотида бўлган етим болаларга эса энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида тўланади ва ушбу сумма боланинг номига халқ банкида очилган омонат счега ўтказиб қўйилади.

Қариялар ва ногиронлар интернат уйларида (пансионатларида) яшовчи ёлғиз пенсионерларга пенсия билан улар таъминоти учун сарф — харажат ўртасидаги фарқ, лекин тайинланган пенсиянинг камида 10 фоизи, уруш ногиронларига эса камида 20 фоизи тўланади. Руҳий беморлар интернат уйларида яшовчи пенсионерларга пенсия тўланмайди. Пенсионер стационар даволанишда (касалхонада ётиб даволанган) бўлган вақт учун пенсия тўлиқ тўланаверади. Пенсионер содир этилган жинояти учун озодликдан маҳрум этилган ёки қamoқ жазосига ҳукм этилган бўлса, пенсия тўлаш у жазони ўтаётган даврда тўхтатиб қўйилади ва жазони ўтаб чиққанидан сўнг берган аризасига биноан уни тўлаш қайта тикланиши мумкин.

Пенсиялар ва улар қўшиб бериладиган устама ҳақлардан солиқ олинмаслиги белгиланган.

Ишлаб турган пенсионерларга пенсия тўлаш. Юқорида қайд этилганидек, улар ишлаб турган корхона ва ташкилотлар томонидан иш ҳақи тўлашлик учун белгиланган муддатларда, бир ойда бир марта тўланади. Ишлаб турган пенсионерларга пенсия тўлашнинг алоҳида қоидалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 20 ноябрдаги «Ишловчи пенсионерларга тўланадиган пенсиялар тўғрисида»ги ҳамда 1995 йил 28 декабрдаги «Улуғ Ватан уруши йилларида ҳарбий хизматни бажарган ва фронт ортида ишлаган шахсларга пенсия тўлаш тартиби тўғрисида»ги Фармонлари ва кейинчалик қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган. Ушбу қонун ҳужжатларига кўра, ишлаб турган пенсионерларга тайинланган пенсиянинг 50 фоизи миқдоридан тўланади.

Қуйидаги тоифага мансуб бўлган пенсионерларга пенсия улар ишлаб турган бўлса – да, пенсиянинг 100 фоизи миқдоридан тўланади:

- 1) Ватан уруши йилларида ҳарбий хизматни ўтаган ва фронт ортида ишлаган шахсларга;
- 2) Ватан уруши қатнашчилари ва ногиронларига (уларга тенглаштирилган шахсларга);
- 3) I – II гуруҳ ногиронларига;
- 4) Чернобыль атом электр станциясида юз берган ҳалокатни бартараф этишда қатнашган, ундан азият чекка шахсларга;
- 5) ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари;
- 6) провизорлар;
- 7) ногирон болалар интернат уйларида ва «Меҳрибонлик» уйларида тарбиячи бўлиб, кутубхоначи сифатида ишни давом эттираётган аёллар⁶⁵;
- 8) Фуқаролар йиғинлари (маҳалла кўмиталари) раислари⁶⁶ ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шахслар. «Ишлаётган пенсионерларга пенсия тўлаш тартиби» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1995 йил 20 декабрда рўйхатга олинган.

⁶⁵ қаралсин: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 мартдаги «Хотин-қизларнинг лажтмой муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.

⁶⁶ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 23 апрелдаги ФП-1990-сонли «Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги Фармони.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 1999 йил 16 июндаги рўйхатга олинган «Ёшга доир пенсияга чиққандан кейин ишлаётган аёлларга пенсияларни тўлиқ миқдорда тўлаш тартиби» мавжуд.

1995 йил 20 декабрда рўйхатга олинган «Тартибга» мувофиқ ижтимоий таъминот идоралари ҳисобида турган ва идоровий қарамлиги, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакли, шунингдек, меҳнатга ҳақ тўлаш туридан қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларда (жумладан, диний ташкилотларда) ишловчи пенсионерларга пенсия иш жойидан тўланади. Ўриндошлик билан ишловчи пенсионерларга пенсия асосий иш жойидан тўланади. Ишловчи пенсионерларга пенсия ижтимоий суғурта жамғармасига ўтказиладиган бадаллар ҳисобидан тўланади. Иш жойидан пенсия тўлаш ўтган ой учун ойнинг иккинчи ярмига тўланадиган иш ҳақи билан бир вақтда тўланади. Пенсия алоҳида рўйхат бўйича берилади.

Ўзи учун боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчи шахслар ишга кирган ҳолларда пенсия 50 фоиз миқдорида иш жойидан тўланади. Бошқа оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчи ишловчи фуқароларга (васийларга) пенсия уларнинг яшаш жойидан тўлиқ миқдорда тўланади. Хусусий (шахсий) тадбиркорлик билан шуғулланувчи пенсионерларга, шунингдек, деҳқон (фермер) хўжалигида ишловчиларга пенсия уларнинг яшаш жойидаги ижтимоий таъминот идоралари томонидан 50 фоиз миқдорида тўланади (тўлиқ миқдорда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлган пенсионерлардан ташқари). Ижтимоий суғурта жамғармасининг вакиллик бўлимлари солиқ идоралари билан биргаликда мазкур тоифадаги пенсионерлар тўғрисида ижтимоий таъминот бўлимига хабар берадилар.

Муддатидан олдин тайинланган пенсия пенсионер ишга кирган заҳоти тўлашдан тўхтатилади. Пенсионер ишга кирган, ишдан бўшаганлиги ҳақидаги маълумотлар корхона иш берувчиси томонидан белгиланган тартиб ва муддатда ижтимоий таъминот бўлимига маълум қилинади. Тайинланган ва тўловга тақдим этилган пенсиядан қонунда назарда тутиб қўйилган ҳоллардагина ҳамда белгилаб қўйилган миқдордан кўп бўлмаган миқдорда чегирма қилиниши (ушлаб қолиниши) мумкин. «Фуқароларнинг

давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 65-моддасига кўра, пенсиялардан чегирмалар:

а) суднинг ҳал қилувчи қарорлари, ажримлари, қарорлари ва ҳукмлари (мулкий ундиришлар борасида), нотариал идораларнинг ижро варақалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ижроси суд ҳал қилув қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда амалга ошириладиган бошқа ҳал қилувчи қарорлари ва қарорлар асосида;

б) туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимининг қарорига биноан, пенсионерга унинг томонидан қилинган суиистеъмоликлар оқибатида (қасддан нотўғри ҳужжатларни тақдим этиш, боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланган оила аъзолари таркибидаги ўзгаришлар ҳақида маълумотлар тақдим этмаслик натижасида) ёхуд ҳисоблашдаги ёки бошқа техник хато оқибатида пенсия миқдоридан ортиқча пуллар тўланган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Пенсиялардан юқорида кўрсатиб ўтилганидан ташқари бошқа ҳеч қандай чегирмаларга йўл қўйилиши мумкин эмас. Пенсиядан чегирмалар миқдори пенсионерга тўланиши лозим бўлган пулдан ҳисоблаб чиқарилади. ҳар ойлик чегирмалар миқдори пенсиянинг 50 фоизидан ошиши мумкин эмас. Ортиқча тўланган пенсия пули бўйича қарздорлик тўлиқ узилгунга қадар пенсия тўлаш тўхтатилган ҳолларда (масалан, меҳнат қобилияти тикланганлиги туфайли) қолган қарз суд тартибида ундирилади.

5-§. Ҳарбий хизматчиларга пенсия тайинлаш ва тўлаш

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий тузилмаларнинг ҳарбий хизматчиларига (офицерлар, прапорчиклар, мичманлар ва бошқа муддатдан ташқари ҳарбий хизматдаги ҳарбий хизматчилар) собиқ СССРнинг бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида амалда бўлиб турган «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ қуйидаги пенсиялар тайинланади:

а) узоқ йиллик ҳарбий хизмат пенсияси;
б) ҳарбий хизмат ногиронлик пенсияси;
в) ҳарбий хизматчи вафот этган тақдирда унинг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга яроқсиз шахсларга тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси. Юқорида эслатиб ўтилган қонунда ушбу пенсияларни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси, пенсия тайинлаш асослари ва шартлари кўрсатиб қўйилган.

Ҳарбий хизматчи ва унинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш, пенсияни тайинлаш ҳамда тўлаш тегишли ҳарбий органларнинг пенсия бўлимлари томонидан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ҳамда муддатларда амалга оширилади.

1) ҳарбий хизматчиларга узоқ йиллик хизмат қилганлик пенсиясини тайинлаш

«ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 13—моддасига кўра, узоқ йиллик хизмат пенсиясини олиш ҳуқуқига қуйидагилар эга бўладилар:

а) офицерлар, прапоршиклар, мичманлар, муддатидан ташқари хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг бошлиқлар ҳамда оддий хизматчилар таркибидан бўлган шахслари — камида 20 йил ва ундан кўп хизмат қилган бўлсалар;

б) офицерлар, прапоршиклар, мичманлар, ўрта, катта ва олий бошлиқлар таркибига кирувчи Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг ходимлари — 50 ёш ва ундан кейин ушбу ҳарбий хизматдан ёши туфайли ёки касаллиги, штатлар сони қисқартирилганлиги ёхуд саломатлиги аҳволи чекланганлиги оқибатида ҳарбий хизматдан бўшатирилган бўлсалар ҳамда хизматдан бўшатирилган кунга келиб камида 12 йилу 6 ой ҳарбий хизмат муддатига, камида 25 йил умумий меҳнат стажига эга бўлсалар.

Узоқ йиллик хизмат пенсиясининг миқдори қуйидагича бўлади:

а) 20 йиллик ҳарбий хизмат даври учун пул тўловларининг 40 фоизи, ёши ёки касаллиги туфайли хизматдан бўшатирилган ҳарбий хизматчиларга эса — йиллик тўловларнинг 45 фоизи; 20 йилдан ортиқча ҳарбий

хизматнинг ҳар бир йили учун тегишли ойлик тўловнинг 3 фоизи, аммо унинг 75 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда.

Камида 12 йилу 6 ой хизмат қилган, умумий меҳнат стажи 25 йилдан кам бўлмаган 50 ёшдан ошган ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органлар хизматчилари учун умумий 25 йиллик иш стажи учун ҳарбий хизматчи ойлигининг 40 фоизи ва 25 йилдан ортиқча ҳар бир тўлик меҳнат стажи йили учун 1 фоиздан қўшимча ҳақ миқдоридан пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизматчиларнинг энг кам пенсияси миқдори пенсияларнинг расман белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

Ҳарбий хизматчиларнинг узоқ йиллик хизмат пенсияларига улар қарамоғида меҳнатга яроқсиз оила аъзолари борлиги, улар I гуруҳ ногирони, 80 ёшдан ошган пенсионерлар уларнинг қарамоғларида эканлиги ҳисобга олиниб, устамалар қўшиб беришлик назарда тутилган.

2) ҳарбий хизматчиларга ногиронлик пенсиясини тайинлаш

ҳарбий хизматчи сифатида ногиронлик пенсиясини олишга қуйидагилар ҳақли бўладилар:

а) агар ногиронлик ҳарбий хизмат бурчини ўташ пайтида юз берган бўлса;

б) ҳарбий хизматдан бўшатирилганларидан сўнг уч ой ўтмасдан юз берган бўлса;

в) ногиронлик кейинчалик юз берган бўлса — да, аммо унинг сабаблари ҳарбий хизматни ўташ даврида олинган яраланиш, контузия ёки жароҳатлар оқибатида юз берган бўлса.

Ногиронлик гуруҳлари, сабаблари ва юз бериш вақти ТМЭК томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда белгиланади. Ногиронлик, унинг сабабларига қўра уруш ногирони ва ҳарбий хизмат билан боғлиқ бўлмаган ногиронликка бўлинади.

Ҳарбий хизматчиларга қуйидаги миқдорда ногиронлик пенсияси тайинланади:

а) I—II гуруҳ уруш ногиронларига ойлик пул тўловларининг 75 фоизи;

б) III гуруҳ уруш ногиронларига ойлик маошларининг 50 фоизи;

в) бошқа ногиронларга: I—II гуруҳлар учун 55 фоиз, III гуруҳ ногиронлари учун эса 30 фоиз ойлик маошлари миқдорида.

Ҳарбий хизматчиларнинг ногиронлик пенсияларига қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган миқдорда устамалар қўшиб берилади («ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 27 — моддаси).

3) ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсиясини тайинлаш
ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олишга қуйидаги ҳолларда ҳақли бўладилар:

а) агар боқувчи ҳарбий хизматни ўташ даврида вафот этган бўлса;

б) агар боқувчи ҳарбий хизматдан бўшатиладиган уч ой ўтмасдан туриб вафот этса;

в) агар боқувчи хизматдан бўшатиладиган, 3 ойдан кўп вақт ўтгач вафот этган бўлса — да, аммо унинг ўлимига хизматни ўташ даврида юз берган яраланиш, контузия ва бошқа жароҳатлар сабаб бўлган бўлса;

г) вафот этган пенсионер ҳарбий хизматчи пенсия олаётган даврда ёки пенсия тўлаш тўхтатилганидан сўнг 5 йил ўтмасдан туриб вафот этган бўлса;

д) ҳарбий ҳаракатлар даврида бедарак йўқолган ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари вафот этган ҳарбий хизматчи оила аъзоларига тенглаштириладилар.

ҳарбий хизматчи оила аъзоси сифатида боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига унинг қарамоғда бўлиб келган, меҳнатга яроқсиз бўлган қуйидаги шахслар ҳақли саналадилар:

а) марҳум ҳарбий хизматчининг 18 ёшга тўлмаган болалари, 18 ёшга етмаган ука — сингиллари, набиралари, 18 ёшга етган бўлса — да, ногирон болалари, ука — сингиллари, набиралари (агар уларнинг меҳнатга яроқли ота — оналари бўлмаса);

б) 60 ёшдан ошган отаси, 55 ёшдан ошган онаси ёки бу ёшга етмаган бўлса — да — ногирон бўлсалар;

в) марҳумнинг 8 ёшга етмаган боласи парвариши билан банд бўлган ва ишламаётган хотини (эри), ота — онаси, бобоси, буваси, опа — сингиллари ёшидан қатъи назар;

г) марҳумнинг бобоси ва бувиси агар қонун бўйича уларни боқишга мажбур бўлган бошқа қариндошлари бўлмаса.

Ота — онасидан маҳрум бўлиб қолган (чин етим) ҳарбий хизматчининг болаларига улар тўлиқ давлат таъминотида бўлган ҳолларда ҳам пенсия 100 фоиз тўланади. Бошқа етим болалар (ҳарбий хизматчи болалари) давлат таъминотида бўлганларида эса тайин этилган пенсиянинг 25 фоизи тўланади.

Ҳарбий хизматчининг хотини (эри) янги никоҳга кирганида ҳам боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Ўғай ота, ўғай она башарти, вафот этган ҳарбий хизматчи ўғай фарзандни камида 5 йил тарбиялаган ёки таъминлаган бўлса, боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли оила аъзолар таркибига киради. Фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинувчилар умумий асосларда боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўладилар. Боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг миқдори Ўзбекистонни ҳимоя қилиш пайтида ва бошқа ҳарбий ҳаракатлар пайтидаги яраланиш, контузия ёки жароҳатлардан вафот этган ҳарбий хизматчилар (Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг ходимлари)нинг пенсия олишга ҳақли бўлган меҳнатга яроқсиз ҳар бир оила аъзосига марҳум ҳарбий хизматчи ойлик маошининг 40 фоизи миқдорида пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизмат ва ҳарбий бурчни бажариш билан боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли вафот этган ҳарбий хизматчиларнинг қарамоғида бўлган меҳнатга яроқсиз оила аъзоларининг ҳар бирига марҳум ҳарбий хизматчи ойлик маошининг 30 фоизи миқдорида пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизматчи оила аъзоларига тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг энг кам миқдорлари қонун ҳужжатларида белгиланган (ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 40 — моддаси).

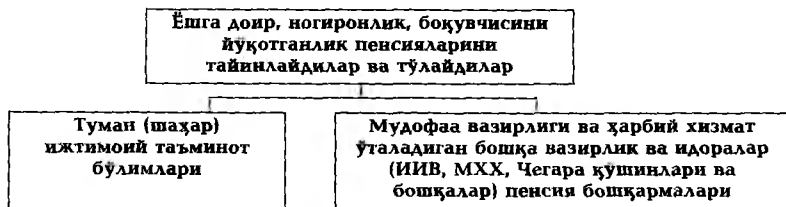
Ҳарбий хизматчи оила аъзоларига ягона пенсия тайинланади ва ҳар бир оила аъзоси талаби билан умумий боқувчисини йўқотганлик пенсиясидан тегишли ҳисса ажрагиб берилиши мумкин.

Ҳарбий хизматчиларга ва уларнинг оила аъзоларига пенсиялар тайинлаш тартиби, муддатлари ҳамда пенсияларнинг тўланиш тартиблари «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунда (Қонуннинг VI (51–54–моддалари) ва VII (55–63–моддалари) бўлимларида ҳамда тегишли ҳарбий идора (Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқалар) томонидан қабул қилинадиган идоравий меъерий ҳужжатлар билан⁶⁷ тартибга солинади.

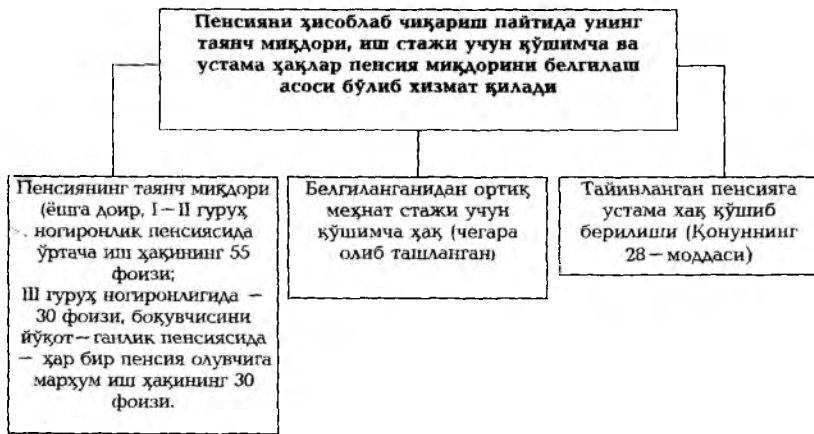
Ҳарбий хизматчи ёки унинг оила аъзолари ҳарбий хизмат пенсияси ўрнига ўз хоҳишлари билан умумий (фуқаролик) пенсияларини олишга ҳам ҳақли бўладилар.

9 – қизма

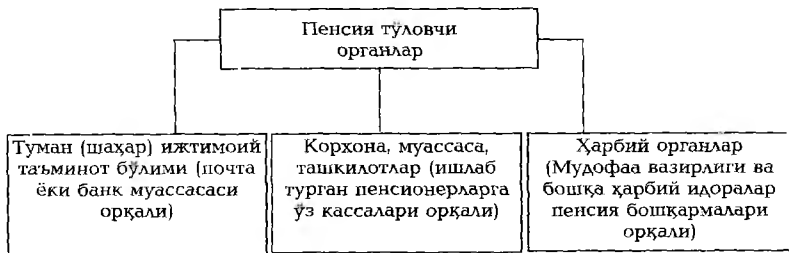
Пенсия тайинловчи органлар

10 – қизма

⁶⁷ Масалан, қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 21 декабрда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги пенсионерларига пенсияларни тулашининг вақтинчалик тартиби».

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Пенсияларни тайинлаш тартиби ҳақида нималарни биласиз?

2. Пенсиялар қайси органлар томонидан тайин этилади?

3. Пенсия сўраб мурожаат этганда қандай ҳужжатлар тақдим этилиши лозим?

4. Пенсия тайинлаш учун ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаш қандай тартибда амалга оширилади?

5. Пенсияларнинг таянч миқдори, ортиқча иш стажи учун қўшиб берилиши ва устамалар ҳақида нималарни биласиз?

6. Пенсияларни тўлаш тартиби қандай?

7. Ишлаётган пенсионерларга пенсия тўлаш қандай хусусиятга эга?

8. Пенсиядан чегирмалар қилиш қоидаларини сўзлаб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т., «Ўзбекистон», 1999 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 й.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни.

4. «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги собиқ СССР Қонуни. 1950 йил 28 апрель.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майда тасдиқланган «Пенсиялар тайинлаш учун зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этиш ва расмийлаштириш тартиби тўғрисида»ги Низом.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 20 ноябрдаги «Ишловчи пенсионерларга тўланадиган пенсиялар тўғрисида»ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 28 декабрдаги «Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳарбий хизматни бажарган ва фронт ортида ишлаган шахсларга пенсия тўлаш тартиби тўғрисида»ги Фармони.

Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи.
Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

IX БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ХУҚУҚИДА НАФАҚАЛАР

1-§. Нафақалар тушунчаси, уларнинг умумий таснифи ва ижтимоий таъминот хуқуқида тутган ўрни

Бозор муносабатлари қарор топиши шароитида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш шаклларида бири — нафақалар бўлиб, улар пенсиялардан кейин, иккинчи ўринда туради ва аҳолининг муайян ночор табақаларига аниқ йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Қанчалик қийин бўлмасин, давлат ва жамият пенсионерлар, серфарзанд оилалар, талабалар ҳамда аҳолининг кучли ижтимоий муҳофазага мухтож бўлган бошқа табақалари хусусида ғамхўрлик қилишни бир дақиқа бўлса ҳам унутгани йўқ»⁶⁸. Шунини айтиш кофояки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 24 январда тасдиқланган «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастурини рўёбга чиқариш учун 91,3 миллиард сўм маблағ сарфлаш назарда тутилган. Фақат 1999 йилнинг ўзида 1,8 миллион оила ишончли ижтимоий химоя билан таъминланган бўлиб, йилнинг биринчи ярмида ана шу мақсад учун 19 миллиард сўм маблағ ажратилган⁶⁹. 2002 йил 1 январга келиб эса 2200 минг оила ижтимоий ёрдам олган, фуқароларнинг 14 тоифасига нафақаларнинг 136 тури берилмоқда, 16 минг киши бепул озиқ — овқат махсулотлари билан таъминланмоқда⁷⁰.

Ўзбекистонда ижтимоий қўллаб — қувватлаш, нафақалар билан таъминлаш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш тобора аҳолининг ночор қатламларига аниқроқ йўналтирилмоқда ва бунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳамияти ҳамда ваколатлари мунтазам ошириб борилмоқда. «Давлат, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар демократик тус олмоқда, — деган эди Республика Президенти И.А.Каримов, — Давлатга қарашли бўлмаган тузилмаларнинг ваколатлари

⁶⁸ қаранг: Ислоҳ Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. //Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том, Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 113-бет.

⁶⁹ қаранг: «Народное слово» газетаси, 1999 йил 11 сентябрь.

⁷⁰ НТВ, 2002 йил, 1-сон.

кенгаймоқда. Уларнинг ижтимоий муносабатларни ривожлантиришда, жамиятни бошқаришда тутган ўрни тобора салмоқли ва фаол бўлиб бормоқда»⁷¹.

Аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий қўллаб – қувватлашни кучайтиришга қаратилган қонунчилик фаолияти тобора кучайиб бормоқда ва hozirgi пайтда ушбу масала ўзининг зарурий ҳуқуқий базасига, бутунги кун талабларини ўзида акс эттирувчи қонунчилик тизимига эга бўлди. Бунда айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилалар давлат томонидан қўллаб – қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони ва унинг асосида қабул қилинган ҳукумат қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги ва 2002 йил 25 январдаги «Аҳолини ижтимоий химояга мухтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармонлари алоҳида ўрин тутади.

Нафақа ҳуқуқий категория сифатида фуқароларга ёки оилага давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари, давлат бюджети ҳамда бошқа махсус манбалардан пул шаклида, мунтазам равишда ёки бир марта кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамдан иборат бўлиб, пенсиялардан фарқ қилади ва одатда ёрдамчи хусусиятга эга бўлади ҳамда фуқаро турмуш кечиришининг асосий манбаи бўлиб хисобланмайди. Пенсияларга хос бўлган асосий хусусиятлар – пул шаклида берилиши, қайтариб олинмаслик шарти билан ва текинга берилиши кабилар нафақаларга ҳам хосдир. Пенсиялардан фарқли ўлароқ, нафақалар вақтинчалик хусусиятга эга, турмуш даражасини таъминлашнинг қўшимча манбаи бўлиб саналади ва нафақалар тайинланишида нафақа олувчининг аввалги меҳнат фаолияти ва меҳнат стажи унчалик катта аҳамиятга эга бўлмайди.

Нафақалар ўз манбаларига кўра:

1) Давлат ижтимоий суғуртаси маблағларидан (бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларидан) тўланадиган нафақалар;

⁷¹ Ислоҳ Каримов. Демократик ўзгаришлар – жамиятимиз янгилаinishи асоси // Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5–том. Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 288–бет.

2) Давлат бюджет маблағларидан тўланадиган нафақалар;

3) Бошқа манбалардан тўланадиган нафақаларга бўлинади.

Даврийлигига кўра:

1) Мунтазам тарзда узоқ муддат давомида тўланадиган нафақалар;

2) Бир марта тўланадиган нафақаларга бўлинади.

Нафақани олувчилар тоифасига кўра:

1) Айрим фуқароларга тайинланадиган;

2) Оилага тайинланадиган нафақалар мавжуд.

Булардан ташқари, нафақалар:

1) корхона ва ташкилотларнинг ходимларига тўланадиган;

2) болаларга тўланадиган;

3) ногиронларга тўланадиган;

4) ёлғиз қарияларга тўланадиган нафақаларга ва бошқа турдаги нафақаларга бўлиниши мумкин.

Нафақаларнинг турларини, уларни тайинлаш ва тўлашга оид қонунчилик қоидаларини билиш бу соҳада қонунчиликнинг таъминланиши, ижтимоий адолат қарор топтирилишида катта аҳамиятга эга.

2-§. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича тайинланадиган ва тўланадиган нафақалар фуқароларни нафақалар билан таъминлашда етакчи ўрин тутади.

Ижтимоий таъминотнинг ушбу шакли фуқароларга Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган муҳим ҳуқуқларнинг амалга оширилишини кафолатлайди (Конституциянинг 39-моддаси давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Мехнат кодекси (XVI боб, 282 – 294 – моддалар)⁷²; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия

⁷² қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Мехнат кодекси, Т., «Адолат», 1999 йил.

таъминоти тизимларини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори; 2001 йил 16 мартда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган «Мажбурий бадаллар ва давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ажратмаларни бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиблари тўғрисида»ги йўриқнома⁷³; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августдаги қарори билан тасдиқланган «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг меҳнат стажини ҳисобга олиш ва бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаш тартиби» ҳамда «Дехқон хўжалиги аъзолари ижтимоий суғуртаси ва ижтимоий таъминоти тўғрисида»ги Низом⁷⁴ ва нихоят, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 май куни рўйхатга олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низом билан⁷⁵ ва бошқа бир қатор меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинланиши нафақа олишга талабгор фуқаронинг (ёки унинг оила аъзосини) меҳнат фаолияти билан, унинг учун иш берувчилар томонидан ёки бевосита ўзи томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ижтимоий суғуртаси ўз вақтида, тўлиқ ва мунтазам равишда тўлаб берилганлиги билан боғлиқ қилиб қўйилган. Яъни ижтимоий суғурта бадаллари тўланмайдиган иш фаолияти билан шуғулланиш ёки суғурта бадалларини мунтазам тўланмаганлиги одатда ижтимоий суғурта бўйича нафақалар олиш ҳуқуқи пайдо бўлмаслигига сабаб бўлади, «Суғурта бадаллари тўланмаган бўлса нафақа ҳам тайинланмайди» деган тамойил амал қилади. Аммо Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 284 – моддаси, иккинчи қисмига кўра: «Иш берувчининг давлат ижтимоий суғуртаси учун бадал тўламаганлиги суғурта қилинган ходимни давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобидан таъминланиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди».

⁷³Қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатлари Ахборотномаси. 2001 йил, 6 – соҳ.

⁷⁴Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 йил, 16 – соҳ, 109 – модда.

⁷⁵Қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2002 йил, 9 – соҳ.

Корхоналар ихтиёрий тўламаган ёки кечиктирган суғурта бадаллари кейинчалик мажбурий тарзда ундириб олинади.

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар ижтимоий суғурта қилинган ходимларга, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кўзда тутилган ҳолларда бошқа фуқароларга ҳам берилади. Умумий қоидага кўра ходим иш берувчи билан меҳнат муносабатларида (синов даврида ҳам) бўлган даврда унда нафақа олиш ҳуқуқи пайдо бўлса берилади. Айрим ҳолларда ишдан бўшаган ходимларга ҳам нафақа тайинланиши мумкин.

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг (кейинги ўринларда Низом деб юритилади) 1 – бандига кўра, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан ижтимоий суғурта бўйича қуйидаги нафақалар берилади:

- вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик учун;
- хомиладорлик ва туғиш учун;
- бола туғилгани учун;
- қўшимча дам олиш куни учун;
- дафн этиш маросими учун.

Энди ушбу нафақаларни тайинлашнинг ўзига хос хусусиятларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

1. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик пайтида бериладиган нафақа давлат ижтимоий суғуртаси бўйича тайинланадиган нафақаларнинг асосий тури ҳисобланади.

«Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик» тушунчаси қонун ҳужжатларида кенг маънода талқин этилади ва касаллик ёки жароҳат олиш туфайли меҳнат лаёқати вақтинча йўқолиб қолишдан бошқа бир қатор ҳолатларни ҳам ўз ичига олади.

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг 9 – бандига кўра, қуйидаги ҳолларда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси берилиши кўзда тутилган:

- а) вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ касалликда (шикастланишда);
- б) санаторий – курортларда даволанганда;
- в) касаланган оила аъзосини парваришлаш зарур бўлганда;
- г) карантинда;
- д) сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;
- е) меҳнат қобилиятини тиклаш ёки ясама аъзо (протез) қўйдириш учун реабилитация муассасаларига ётқизилганда.

Демак, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик тушунчаси анча кенг маънога эга. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси фақат белгиланган тартибда, берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (касаллик варақаси) асосидагина тайинланиши мумкин.

«Ишлаётган фуқароларнинг ва ўқувчиларнинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлигини Ўзбекистон Республикаси даволаш – профилактика муассасаларида экспертизадан ўтказиш тўғрисида»ги Низом Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2000 йил 19 январда рўйхатга олинган бўлиб⁷⁶, унга асосан ногирон бўлмаса – да, муайян меҳнат шароитига мухтож шахслар учун тавсия этиладиган ишлар; узоқ ёки доимийга меҳнат қобилиятини йўқотган шахсларни аниқлаш ва уларни текшириш учун ТМЭКларга юбориш; даволаш – диагностика жараёнларини тўғри ташкил этиш, меҳнатга лаёқатсизлик сабабларини таҳлил қилиш ва уларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар бериш каби тадбирлар амалга оширилади. Мазкур Низомда вақтинча меҳнатга қобилиятсизликни экспертизадан ўтказишга ваколатли бўлган даволаш – профилактика органлари, уларнинг ваколатлари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарликлари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 19 январь куни «Меҳнатга қобилиятсизлик варақалари ва маълумотномаларини бериш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома рўйхатга олинган⁷⁷. Ушбу йўриқномада айтилишича, мулкчилик шакли, хўжалик мансублиги хўжалик фаолиятининг туридан қатъи назар,

⁷⁶ қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2000 йил, 2-сон.

⁷⁷ қаранг: Уша манба.

барча корхона, муассаса, ташкилотларда ёлланиб ишловчи, якка тартибдаги тадбиркорлик билан шуғулланувчи, дехқон хўжаликларида меҳнат қилувчи барча ходимларнинг вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган шакллардаги меҳнатга қобилиятсизлик варақаси, тегишли ҳолларда эса маълумотнома билан тасдиқланади.

Ишламаётган, иш ҳақи сақланмаган ҳолдаги таътилда бўлган шахслар, ҳарбий хизматчилар (эркин ёлланганлардан ташқари), аттестация қилинган Ички ишлар вазирлиги ходимларига вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик варақаси берилмаслик кўзда тутилган.

Меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси билан қуйидаги ҳолатлар тасдиқланади:

а) ходимнинг ўз ишидан озод этилганлиги;

б) вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик пайтида нафақа олишга бўлган ҳуқуқи;

в) касаллик юз берганлиги факти ҳисобга олинганлиги.

Меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ўрнига маълумотнома берилганида унинг воситасида:

а) ходимнинг ишдан озод этилганлиги;

б) касаллик юз берганлиги факти ҳисобга олинганлиги тасдиқланади.

Меҳнатга қобилиятсизлик варақаси ёки бу ҳақдаги маълумотнома ваколат берилган давлат — профилактика муассасалари томонидан, истисно тариқасида ва махсус тартибга кўра нодавлат тиббиёт муассасалари томонидан берилиши мумкин бўлади. «Меҳнатга қобилиятсизлик варақаси ва маълумотномасини бериш тартиби тўғрисида»ги йўриқноманинг 8 — бандига мувофиқ, меҳнатга лаёқатсизлик варақаси қуйидаги ҳолларда берилади:

а) вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган ҳолда касал бўлиб қолиш (жароҳат олиш);

б) хомиладорлик ва туғиш таътили бошланганда;

в) бемор оила аъзосини парваришлаши зарур бўлиб қолганида;

г) санатория — курорт (амбулатория — курорт)да даволаниш пайтида;

д) сил касаллиги ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;

е) карантин юз берганида;

ж) стационар протез – ортопедия корхонасида протезлаш амалга оширилганида.

Амбулатория – поликлиника шароитида даволанганида меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси даволловчи врач томонидан 5 кунгача муддатга берилиши мумкин. 5 кун ўтгач, ҳар сафар 10 кунгача муддатга даволловчи врач томонидан бўлим бошлиғи билан биргалиқда, бўлим бошлиғи бўлмаганида эса врачлар маслаҳат комиссияси (ВКК) раиси билан биргалиқда бемор соғайтунига қадар ёки у тиббий меҳнат эксперт комиссиясига юборилгунига қадар узайтирилиши мумкин.

Узоқ вақт касал бўлган шахслар меҳнатга қобилиятсизлик бошланган кундан бошлаб узоғи билан 3 ой ичида (бир хил касаллик билан 12 ой давомида жами бўлиб 4 ой меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолганда) ТМЭКга жўнатилишлари лозим.

Алкоголли ичимлик истеъмол қилиши оқибатида касал бўлган ёки жароҳат олган шахсларга меҳнатга қобилиятсизлик варақаси ўрнига маълумотнома берилади. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик варақасини расмийлаштириш, уни бериш тартиблари, шартлари юқорида айтиб ўтилган йўриқномада белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси меҳнат қобилиятини йўқотганлик варақаси расмийлаштирилишининг тўғри юритилиши, унинг юзасидан молия операцияларининг амалга оширилиши, ушбу варақаларнинг ҳисобга олиниши, улар юзасидан ҳисоботлар тўғрилиги устидан назорат олиб боради.

Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси йўқолган ҳолларда, нафақа, унинг ўрнига такрорий берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (дубликат) асосида берилади. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа меҳнат қобилияти йўқолган биринчи кундан то у тиклангунга қадар ёки тиббий – меҳнат экспертиза комиссияси (ТМЭК) томонидан ногиронлик белгилангунга қадар, ҳатто бу даврда ходим билан меҳнат шартномаси бекор қилинган ҳолларда ҳам берилади. Олий, ўрта махсус, касб – ҳунар таълим муассасаларини, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докторантурани тамомлаган

ва белгиланган тартибда ишга юборилган шахсларга нафақа улар ишга чиқиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Иш хақи, суткалик ва кўчиш бўйича харажатларни олиш ҳуқуқига эга бўлган ходимга иш жойига бораётган даврда бошланган меҳнатга қобилиятсизлик кунлари учун нафақа тўланади. Ходимнинг меҳнатга қобилиятсизлик кунлари йиллик (асосий ва қўшимча) таътил даврига тўғри келган ҳолларда, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча кунлар учун нафақа тўланади.

Санаторий – курортда даволанишда, агар асосий ва қўшимча таътил ходимнинг санаторийда даволаниши учун етарли бўлмаса, нафақа берилади. Бундай ҳолда санаторий – курортда даволанишнинг барча даври учун (йўлланма, даволаниш муддати) санаторийга бориш – келиш вақтини қўшиб, аммо ходимнинг йиллик таътилини чиқариб ташлаган ҳолда нафақа берилади. Асосий ва қўшимча таътидан санаторийга боришдан олдин фойдаланган бўлса ҳам нафақа уни чиқариб ташлаган ҳолда берилади. Бунда иш берувчи таътилнинг етмайдиган вақти учун ходим билан келишиб, унга иш хақи сақланмаган таътил беради.

Иккинчи жаҳон уруши ногиронларига, байналмилал жангчиларга, Ченобиль АЭС фалокати оқибатларини тугатишда қатнашган шахсларга, шунингдек, санаторийга даволанишни давом эттириш учун даволаш муассасаларидан ўткир миокард инфаркти билан касалланган, жаррохлик услуги билан юракнинг аортакоронар шунтровкаси ва аневризмлари, ошқозоннинг ярали касаллиги, ўн икки бармоқ ичак касаллигидан даволанган ва ўт пуфагини олиб ташлашдан кейин бевосита юборилган ходимларга, шунингдек, сил касаллиги билан оғриганларга нафақа санаторийда бўлган барча вақт учун берилади.

Ўн олти ёшгача бўлган ногирон болани тарбиялаётган ота – оналардан бирига (хомийга ёки васийга), ногирон боланинг санаторийда даволанган барча даври учун (санаторийга бориб – келиш вақтини ҳисобга олиб) унга яқка тартибда парвариш зарурлиги тўғрисидаги тиббий ҳулоса мавжуд бўлганда нафақа берилади. Уч ёшгача бўлган болани ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болани парваришда банд бўлган она касал бўлиб, болани парваришда қурби етмай қолган ҳолларда, парвариш билан банд бўлган ишлаётган бошқа оила аъзолари ёки

қариндошларига (мехнатта лаёқатсизлик варақасига асосан) нафақа берилади.

Оиланинг касал бўлган аъзосига қараш бўйича вақтинча мехнатта лаёқатсизлик варақаси бемор бировнинг парваришига мухтож бўлган, лекин 7 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади. Ўн тўрт ёшга етмаган бемор болага қараш учун вақтинча мехнатта лаёқатсизлик варақаси болага парвариш керак бўлган, аммо 14 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади. Агарда ходим карантин вақтида санитария – эпидемиология хизмати органлари томонидан атрофидаги шахслар орқали юқумли касалликка чалиниш хавфининг олдини олиш мақсадида ишдан четлатилган бўлса.

Мавсумий ва вақтинчалик ишларда банд бўлган ходимларга мехнатда майибланиш ёки касб касаллиги оқибатида вақтинча мехнатта қобилиятсизлик, хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа умумий асосларда, бошқа сабаблар оқибатидаги вақтинча мехнатта қобилиятсизлик бўйича нафақа мавсумий ёки вақтинчалик иш тўғрисида тузилган мехнат шартномасида кўрсатилган иш кунлари доирасида тўланади. Ишлаётган ногиронларга вақтинча мехнатта қобилиятсизлик бўйича нафақа мехнатда майибланиш ходисалари ёки касб касаллигидан ташқари, кетма – кет икки ойдан ва календарь йилда уч ойдан ошмаган муддатта берилади.

Ишлаётган Иккинчи жахон урушининг ногиронларига ва имтиёзлари жихатдан уларга тенглаштирилган бошқа ногиронларга, Чернобиль АЭСдаги фалокат ёки унинг оқибатларини бартараф этиш бўйича ишларни бажариш билан боғлиқ сабабларга кўра ногирон бўлган шахсларга вақтинча мехнатта қобилиятсизлик нафақаси (мехнатда майибланиш ходисалари ёки касб касаллигидан ташқари) кетма – кет тўрт ойгача ёки календарь йилда беш ойгача берилади. Агар ишловчи ногироннинг вақтинчалик мехнатта қобилиятсизлиги мехнатда майибланиш ёки касб касаллиги туфайли юз берса, нафақа у тўла соғайгунга ёки мехнатда майибланиш ёхуд касб касаллиги билан боғлиқ ногиронлик гурухи қайта кўриб чиқилгунга қадар тўланади.

Сил касаллиги оқибатида вақтинча мехнатта қобилиятсизлик бўйича нафақа шахс тўла соғайгунга қадар, лекин кўпи билан 10 ойга берилади. Ходим сил касаллиги

билан қайта касалланганда ёки сил касаллиги оқибатида ногирон деб топилганда нафақа кўпи билан 6 ойга берилади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 майда рўйхатга олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик қуйидаги даврларга тўғри келганда нафақа тўланмайди:

- иш хақи сақланмаган таътил;
- болани парваришлаш бўйича таътил;
- иш вақтинча тўхтатилган;
- ходим ишдан (лавозимдан) четлаштирилиб, иш хақи тўлаш тўхтатиб қўйилганлиги сабабли ишламаган;
- харбий ўқув ёки текширув йиғини;
- ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқув юртларида тахсил олиш муносабати билан берилган кўшимча таътил.

Ушбу даврларда бошланиб, давом этаётган меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ходим ишга чиқиши (лавозимга тикланиши) лозим бўлган кундан бошлаб берилади. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги ҳолларда берилмайди:

– ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб зиён етказган ёхуд ўзини касалликка солганда;

– гиёҳвандлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида, шунингдек, спиртли ва гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиш натижасида касалликка чалинганда (жарохатланганда);

- жиноят содир қилиш вақтида жарохатланганда;
- суд қарори асосида мажбурий даволанишга юборилганда (рухий касаллардан ташқари);
- хибсда бўлган даврда;
- суд – тиббиёт экспертизасидан ўтиш даврида.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланишидан олдин узрсиз сабабларга кўра ишга келмаган, улар учун шифокор белгиланган тартибни бузган ёки узрсиз сабабларга кўра белгиланган муддатда шифокор кўригига

ёки тиббий – меҳнат экспертиза комиссиясига (ТМЭК) келмаган ходимлар қоидани бузиш рўй берган кундан бошлаб корхонанинг Ижтимоий суғурта бўйича комиссияси белгилайдиган муддатга нафақадан махрум қилинадилар.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда деҳқон хўжалиги аъзолари, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадалларини тўламаган, шифокор белгиланган тартибни бузган ёки узрсиз сабабларга кўра белгиланган муддатда шифокор кўригига ёки ТМЭКга келмаган холларда, бузиш содир бўлган кундан бошлаб ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган муддатга нафақадан махрум қилинадилар.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси иш стажининг давомийлигидан қатъи назар, иш ҳақининг 100 фоизи миқдоридида қуйидагиларга тўланади:

- ишлаётган Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларига;
- байналмилал жангчиларга ва уларга тенглаштирилган бошқа шахсларга;

- қарамоғида 16 ёшга (ўқувчилар 18 ёшга) етмаган уч ёки ундан ортиқ болалари бўлган ходимларга;

- Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатишда қатнашган ходимларга;

- Чернобиль АЭСдаги авария натижасида радиоактив ифлосланиш зонасидан эвакуация қилинган ва кўчирилган, қон ҳосил қилувчи органлар касалликлари (ўткир лейкоз), қалқонсимон без (аденома, рақ) ва хавфли ўсмалар билан боғлиқ касалликларга чалинган ходимларга;

- меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги натижасида вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлган ходимларга.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар (сил касаллиги, онкология касалликлари, янгидан пайдо бўладиган хатарли ўсимталар, жинсий йўл билан ўтадиган касалликлар, СПИД, мохов (лепра) касаллиги, рухий касалликлар) бўйича ҳисобда турган ходимларга улар томонидан давлат ижтимоий суғурта бадали тўлаган даврининг (умумий иш стажининг) давомийлигига боғлиқ равишда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга энг кам ойлик иш хақининг 100 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажи 5 йилдан 8 йилгача бўлган ходимларга — иш хақининг 80 фоизи миқдорида;

в) умумий иш стажи 5 йилгача бўлган ходимларга — иш хақининг 60 фоизи миқдорида.

Қонун хужжатларида кўзда тутилган ходимлардан ташқари қолган ходимларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга ҳамда 21 ёшга етмаган чин (сағир) етимларга — иш хақининг 80 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажи 8 йилгача бўлган ходимларга — иш хақининг 60 фоизи миқдорида.

Тегишли ҳолларда тайинланган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари сафидаги муддатли хизматдан бўшатилгандан сўнг бир ой ичида касал бўлиб қолган собиқ харбий хизматчиларга — республикада белгиланган энг кам иш хақи миқдорида;

б) бошқа ҳолларда — иш хақининг 60 фоизи миқдорида.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа барча ҳолларда белгиланган энг кам иш хақидан кам бўлмаслиги ва нафақа ҳисоблаб чиқарилган иш хақидан юқори бўлмаслиги лозим. Нафақа миқдори вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланган кунгача, меҳнат дафтарчаси ёки унинг ўрнига берилган бошқа хужжат, шунингдек, ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан берилган маълумотнома асосида ҳисобланган умумий иш стажига мувофиқ аниқланади.

2. Хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа

Ишлаётган аёлларга 70 календарь кундан иборат хомиладорлик таътили ва бола туғилгач, 56 календарь кун (эгизак бола туғилса ёки туғиш оғир кечган ҳолларда 70

календарь кун) миқдорида хомиладорлик ва туғиш таътили берилади. Ушбу таътил даврида аёлнинг иш жойи (лавозими) сақланиб қолинади ҳамда уларга ушбу давр учун давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобидан нафақа берилади.

«Давлат ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақани тайинлаш ва тўлаш учун белгиланган тартибда берилган меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асос бўлади. Хомиладорлик ва туғиш бўйича берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси йўқолган ҳолларда нафақа унинг ўрнига такрорий берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (дубликат) асосида берилади.

Хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа (шу жумладан, хомила тушган ҳолларда) вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча давр учун тўланади. Ходим ишдан бўшатилишининг нотўғрилиги ҳақида низо кетаётган даврда хомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилганда, нафақа у ишга қайта тикланган тақдирда берилади. Бунда хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақани аёлни ишга қайта тиклаш тўғрисида қарор чиққандан сўнг, нафақа тўланмаган барча меҳнатга қобилиятсиз кунлар учун тўланади.

Олий, ўрта махсус, касб – хунар таълим муассасаларини, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докторантурани тамомлаган ва белгиланган тартибда ишга юборилган аёлларга ишни бошлагунга қадар хомиладорлик ва туғиш бўйича берилган меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асосида нафақа аёл ишга келиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади. Ишни вақтинчалик тўхтатиш ёки ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқув юртларида таҳсил олиш муносабати билан берилган қўшимча таътил даврида хомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилган ҳолда, нафақа кўрсатилган давр тутагандан кейин аёл чиқиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади. Ходим йиллик (асосий ва қўшимча) таътилда ва болани парваришлаш учун таътилда бўлган вақтда хомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилганда, нафақа хомиладорлик ва туғиш бўйича таътилнинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча кунлари учун берилади.

Болани парваришлаш бўйича таътил даври учун нафақа тариф ставкасидан (лавозим маошидан) ва таътил бошланишидан олдинги 12 ой мобайнида олинган мукофотларнинг ўртача ойлик суммасидан хисоблаб чиқарилади. Бунда вақтинча меҳнатта лаёқатсизлик варақаси очилган кунига бўлган тариф ставкаси жойларда белгиланган туман коэффициенти ва устамаларни хисобга олган холда олинади.

Иш хақи тўлаш тўхтатилиб, ишдан (лавозимдан) четлаштириш оқибатида аёл ишламаган даврда хомиладорлик ва туғиш бўйича таътил учун меҳнатта лаёқатсизлик варақаси берилган холда нафақа тўланмайди. Агар хомиладорлик ва туғиш бўйича таътил ишга қўйилгандан кейин ҳам давом этадиган бўлса, нафақа у ишга чиқиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа иш хақининг 100 фоизи миқдориди берилади.

3. Бола туғилганда бериладиган нафақа (суюнчи пули)

«Давлат ижтимоий суғурта бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра, бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа Ўзбекистон Республикаси ҳудудида белгиланган энг кам ойлик иш хақининг икки баравари миқдориди берилади.

Иш хақига коэффициент қўлланиладиган туманларда нафақа ушбу коэффициентларни хисобга олган холда белгиланади. Ишлаётган аёлларга ҳамда ишлаб чиқаришдан ажралган холда олий, ўрта махсус, касб – хунар таълим муассасаларида, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докторантурада тахсил олаётган аёлларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа тегишлича иш ёки ўқиш жойидан тўланади.

Боланинг онаси ишламайдиган ва ўқимайдиган холларда нафақа боланинг ишлайдиган ёки ишлаб чиқаришдан ажралган холда ўқийдиган отаси ёки ота – она ўрнини босувчи шахсларга тўланади. Ишламайдиган ва ўқимайдиган ота – оналарга бола туғилганда нафақа ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади ва тўланади. Фарзандликка олинган болаларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа умумий асосларда

берилади. Агар аёл хомиладорлик бўйича таътил даврида ишдан бўшаб, шу давр мобайнида хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа олган бўлса, бир марталик нафақа умумий асосларда берилади. Бола ўлик туғилган холларда нафақа тўланмайди.

4. Қўшимча дам олиш куни учун нафақа

Ўзбекистон Республикаси Мехнат кодексининг 230 — моддасига кўра:

«Ногирон боласини тарбиялаётган ота — онанинг бирига (васийга, хомийга) бола ўн олти ёшга тўлгунга қадар давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобидан бир кунлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаган ҳамда ойига қўшимча бир дам олиш куни берилади.»

5. Дафн этиш маросими учун бериладиган нафақа

Ўзбекистон Республикаси Мехнат кодексининг 288 — моддасига мувофиқ: «Суғурта қилинган ходим ёки унинг оила аъзоси вафот этганда қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда дафн этиш маросими учун нафақа тўланади».

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра, дафн этиш маросими учун нафақа ходим ёки унинг қарамоғида бўлган қуйидаги оила аъзолари вафот этганда берилади:

- а) турмуш ўртоғи;
- б) 18 ёшга тўлмаган ёки вақтинча меҳнатга қобилиятсиз (ёшидан қатъи назар) болалари, ака — укалари ва опа — сингиллари;
- в) ота — онаси;
- г) бобоси ёки бувиси.

Яшаш учун мустақил маблағ манбаига эга бўлган (иш ҳақи, пенсия, стипендия олувчи, ширкат хўжалигининг меҳнатга қобилиятли аъзолари ҳисобланувчи ва хоказо) оила аъзолари қарамоғида турган деб ҳисобланмайди.

Ходим вафот этганда дафн этиш маросими учун нафақа унинг оила аъзоларига ёки дафн ўтказишни ўз зиммасига олган шахсларга берилади. Оиланинг вафот

этган аъзосини дафн этиш маросими учун нафақа ишловчи ходимга берилади. Аёлнинг хомиласи тушган холларда дафн этиш маросими учун нафақа берилмайди.

Дафн этиш маросими учун нафақа энг кам ойлик иш хақининг уч баравари миқдорида берилади. Ишламайдиган пенсионер вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа унинг оиласига ёки пенсионернинг дафн маросимини ўтказган шахсга икки ойлик пенсия миқдорида, лекин энг кам ойлик иш хақининг икки хиссасидан кам бўлмаган миқдорда ижтимоий таъминот бўлими томонидан тўланади. Иш хақиға район коэффициенти белгиланган жойларда дафн этиш маросими учун нафақа миқдори ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган тармоқлар учун бериладиган туман коэффициентини хисобга олган холда аниқланади.

Муддатли харбий хизматга чақирилган ходим ёки унинг оила аъзоси вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа, агар унга сўнгги иш хақи тўланган кундан бир ойдан кўп вақт ўтмаган бўлса берилади. Олий, ўрта махсус, касб – хунар таълим муассасаларида, магистратурада, аспирантурада, клиник ординатурада, докторантурада тахсил олаётган шахслар, шунингдек, уларнинг оила аъзолари вафот этган тақдирда, дафн этиш маросими учун нафақа умумий асосларда тўланади.

Мақтаблар, курсларнинг (кадрлар малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ва тайёрлаш бўйича), шунингдек, малака ошириш институтлари ўқувчилари ва тингловчилари ёки уларнинг оила аъзолари вафот этганда, агар улар курсларга, мақтабларга, институтларга корхона томонидан юборилган бўлсалар ва уларнинг ўқиш давридаги иш хақи тўла ёки қисман сақланиб қолган бўлса, дафн этиш маросими учун нафақа умумий асосларда берилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2002 йил 1 майдаги қарори билан «Кексалар ва меҳнатга яроқсиз фуқаролар, ногирон болалар ва болалиқдан ногиронларнинг дафн маросими учун бир йўла бериладиган нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низом тасдиқланди⁷⁸. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан

⁷⁸ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари. 2002 йил, 9-сон, 65-модда.

тасдиқланган «Болаликдан ногиронларга, қарияларга ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра, хаёт чоғида нафақа олган ёлғиз кексалар, меҳнатга лаёқатсиз фуқаролар, ногирон болалар ва болаликдан ногирон шахслар вафот этганларида, уларнинг оила аъзоларига ёки уларни дафн этишни амалга оширган шахсларга белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг икки баробари миқдорида дафн қилиш нафақаси берилади. Нафақа бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳисобидан берилади.

Бир йўла бериладиган нафақани олиш учун мархумнинг оила аъзолари ёки бошқа шахслар мархум вафотидан бошлаб 6 ой ичида вафот этган шахс нафақа олувчи сифатида ҳисобда турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига мурожаат қилишлари лозим.

Бундай нафақани олишлик учун:

а) вафот этганлик ҳақидаги маълумотнома (асл нусхаси);

б) дафн этиш аризачи томонидан амалга оширилгани ҳақида фуқаролар йиғини маълумотномаси тақдим этилади.

Бир йўла бериладиган дафн қилиш нафақаси бериш ҳақидаги аризани ижтимоий таъминот органлари томонидан кўриб чиқиш тартиблари, муддатлари, аризани рад этиш асослари, ижтимоий таъминот бўлимининг аризани рад этиш тўғрисидаги қарори устидан шикоят бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланган. Дафн қилиш нафақасидан солиқ олинмайди. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби бу ҳақдаги низомда белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра:

Нафақалар ходимнинг асосий иш жойидан корхонанинг Ижтимоий суғурта бўйича комиссияси ёки шу иш учун вакил қилинган комиссия аъзоси томонидан тайинланади. Комиссия таркиби, аъзолари сони ва раиси корхона раҳбарининг буйруғи ёки бошқарувининг қарори билан тасдиқланади. Комиссия меҳнатда майибланганларга, касб касаллигига чалинганларга нафақа тайинлаш, нафақа тўлашни рад этиш, нафақадан (тўлиқ ёки қисман) маҳрум этиш ва нафақа олиш ҳуқуқи юзасидан келиб чиққан низоларни, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси ва бошқа ҳужжатларнинг асосли равишда ва тўғри

берилганлигини кўриб чиқиш ҳуқуқига эга. Қолган барча ҳолларда нафақаларни комиссиянинг шу ишга вакил қилинган аъзоси тайинлайди.

Комиссиялар бўлмаган корхоналарда нафақалар, иш берувчи томонидан шу ишга буйруқ билан вакил қилинган шахс томонидан тайинланади. Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар, дехқон хўжалиги аъзоларига, шунингдек айрим фуқароларникида шартнома асосида ишлаётганларга нафақалар ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланиб, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан тўланади.

Ўқувчи, талаба ва аспирантларга нафақалар мазкур Низомнинг 80—91—бандларига биноан ўқиш жойларида тайинланади ва тўланади. Қуролли кучлар сафидан озод этилгандан кейин вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган собиқ ҳарбий хизматчиларга нафақа мазкур Низомнинг 5—бандига биноан, туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади.

Ходимлар вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик муддати тугаганидан сўнг чиқишининг биринчи кунидан корхонага вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасини тақдим этадилар. Меҳнатга қобилиятсизлик давом этаётган ҳолларда, навбатдаги иш ҳақи берилиши вақти келганда топширилиши мумкин. Корхонада вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасининг «Табелчи томонидан ва кадрлар бўлими томонидан тўлдирилади» деган бўлимларига зарур маълумотлар ёзилади ва вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (бемор ҳақидаги маълумотлар ёзиб, имзо қўйилади) Ижтимоий суғурта комиссиясига топширилади. Меҳнатда майибланиш туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланганда нафақа ишлаб чиқаришда бахтсиз ходиса содир бўлганлик ҳақидаги (Н—1—шаклда) далолатнома асосида тайинланади. Агар бахтсиз ходиса бошқа шароитларда рўй берса (уйда ишга бориш ёки ишдан қайтишда, давлат ёки жамоатчилик бурчини бажараётган пайтда), нафақа рўй берган бахтсизлик сабаблари иш берувчи томонидан ўрганиб чиқилгандан кейингина тайинланади.

Нафақа олиш ҳуқуқи ижтимоий суғурта бўйича комиссия ёки вакил қилинган комиссия аъзоси ҳар бир

вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бўйича тўлов амалга оширилиши лозим бўлган кунлар сонини ва иш ҳақига нисбатан белгиланадиган нафақа фоизи миқдорини белгилайди. Нафақа фоизи миқдори нафақа белгилаш баённомасида ва комиссия раиси ёки вакил қилинган комиссия аъзосининг имзоси қўйилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида қайд қилинади. Меҳнатда майибланиш туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа комиссия томонидан (жароҳатланган ходимнинг аҳоли комиссия мажлисига келишга имкон берган тақдирда унинг иштирокида) тайинланади. Нафақадан маҳрум этиш, нафақадан тўлиқ ёки қисман рад этиш масаласи нафақа олувчининг иштирокида кўриб чиқилади.

Ходим вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бўйича нафақа олиш ҳуқуқига эга бўлмаган тақдирда, комиссия нафақа бермаслик тўғрисида қарор чиқаради ва рад этиш сабабларини вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасига қайд этади. Нафақа тайинлангандан сўнг комиссия ёки вакил қилинган комиссия аъзоси корхонанинг ҳисоб – китоб бўлимига нафақа чиқариш ва тўлаш учун белгиланган тартибда расмийлаштирилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасини топширади. Тўланадиган ва тўланмайдиган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақалари, шунингдек, нафақа олиш учун тақдим этилган барча бошқа ҳужжатлар корхона бухгалтериясида пуллик ҳужжатларга тенг ҳолда, барча харажат ҳужжатларидан алоҳида ҳолда сақланади.

Ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси туғишдан олдин амалда фойдаланилган кунларнинг сонидан қатъи назар, таътилнинг тўлиқ даври учун бир йўла тўланади. Бола туғилганда бир йўла тўланадиган нафақани олиш учун ота ёки она комиссияга Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлими томонидан берилган боланинг туғилганлик ҳақидаги маълумотномасини топшириши лозим. Берилган ҳужжатлар асосида вакиллик қилувчи комиссия аъзоси нафақа олиш ҳуқуқини белгилайди ва белгиланган миқдорда уни тайинлаш тўғрисида қарор чиқаради ва тайинлаш баённомасига ёзади. Шундан сўнг ҳужжатлар корхонанинг ҳисоб – китоб қилиш бўлимига топширилади. Бола туғилганлиги ҳақидаги маълумотнома

йўқотилган тақдирда бир йўла тўланадиган нафақа ФХДЁ бўлимлари томонидан берилган бола туғилганлиги ҳақидаги такрорий маълумотноманинг ҳамда отанинг иш жойидан (ўқиш жойидан) нафақа олмаганлиги ҳақидаги маълумотнома топширилганидан сўнг берилади.

Ходимнинг вафоти туфайли уни дафн этиш маросимини ўтказиш нафақасини олиш учун ижтимоий суғурта комиссиясига ФХДЁ бўлими томонидан берилган вафот этганлик тўғрисидаги маълумотнома топширилади. Оила аъзоси вафот этганда эса вафот этганлиги ҳақидаги маълумотномадан ташқари уй-жойдан фойдаланиш идораси (бинодан фойдаланиш дирекцияси, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари) томонидан вафот этган шахснинг ходим билан қариндошлик алоқалари борлиги ва у ходимнинг қарамоғида бўлганлиги тўғрисида маълумотнома ҳам топширилиши лозим. Топширилган ҳужжатлар асосида вакил қилинган комиссия аъзоси нафақа олиш ҳуқуқини, унинг миқдорини белгилайди ва нафақа тайинлаш ҳақида қарор чиқаради ва нафақа тайинлаш баённомасига ёзиб қўяди.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс, дехқон хўжалиги аъзосига, шунингдек, айрим фуқароларникида шартнома асосида ишлаётганлар нафақа олиш учун вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаларини, бола туғилганлик ҳақидаги маълумотномани ва вафот этганлик тўғрисидаги маълумотномани ижтимоий таъминот бўлимига топширадilar. Топширилган ҳужжатлар асосида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари ва харажатлари шўъбалари томонидан нафақа тайинлаш (тайинламаслик) ва унинг миқдорлари масаласи кўриб чиқилиб, ижтимоий таъминот бўлими бошлиғининг қарори чиқарилади ва белгиланган тартибда расмийлаштирилади. Нафақалар фуқароларнинг фойсиз шахсий ҳисоб рақамига нафақа суммасини ўтказиш йўли билан банк орқали тўланади. Ходимнинг вафоти кунигача олинмай қолган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик ҳамда хомилдорлик ва тугиш нафақаси у билан бирга яшаган оила аъзоларига, шунингдек, унинг қарамоғида бўлганларга берилади. Ходимнинг вафот этган кунига қадар олинмаган нафақа вафот этган ходим билан қариндош ва бирга

истиқомат қилганлик ёки вафот этганнинг қарамоғида бўлганликни тасдиқловчи далил бўлган хужжат топширилгандагина берилиши мумкин.

Бола туғилганда бир йўла тўланадиган нафақани олиш ҳуқуқига эга бўлган она вафот этганда мазкур нафақа отага ёки болани ўз тарбиясига олган бошқа шахсга берилади. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағидан бериладиган нафақа белгиланган тартибда расмийлаштирилган ишончнома бўйича тўланиши, фуқароларнинг аризасига биноан банк муассасаларидаги ҳисоб рақамига ўтказилиши ҳамда алоқа бўлими орқали жўнатилиши мумкин. Нафақани жўнатиш билан боғлиқ бўлган чиқимлар нафақа суммасидан ушлаб қолинади.

3-§. Бюджет ҳисобидан тўланадиган ижтимоий нафақалар ва уларнинг турлари

Фуқароларни муайян ҳолларда, уларнинг меҳнат фаолияти билан шуғулланмаганликлари ва меҳнат стажи бор — йўқлигидан қатъи назар, моддий жиҳатдан таъминлаш давлат томонидан амалга оширилади.

Ана шу мақсадда бюджет ҳисобидан ижтимоий нафақалар тўлаш кўзда тутилган бўлиб, улар оила (шахс)нинг моддий шароитлари ёки болалар парвариш қилинаётганлиги ва бошқа сабабларга кўра тайинланиши ҳамда тўланиши мумкин. Қуйида ушбу нафақаларнинг қисқача тавсифи, тайинланиш асослари, шартлари, тўланиш тартибларини кўриб ўтамиз.

1) 16 ёшгача болалари бўлган оилаларга тайинланадиган нафақа. Ушбу кўринишда мазкур нафақа тури Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги Фармонида кўра 1997 йил 1 январдан бошлаб жорий этилди. Фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1996 йил 10 декабрдаги қарорига мувофиқ «16 ёшгача болали оилаларга нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тўғрисида»ги Низом тасдиқланган. Мазкур хужжатларга асосан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Меҳнат вазирлиги томонидан «16 ёшгача болали оилаларга нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби юзасидан услубий тавсиялар

ишлаб чиқилган ҳамда ушбу услубий кўрсатмалар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 4 июнда рўйхатга олинган.

Нафақанинг тайинланиш тартиби

Юқоридаги қонунчилик ҳужжатларига кўра, 16 ёшгача болали оилаларга нафақа фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари (фуқаролар йиғини томонидан, уни ўз вақтида чақиришнинг иложи бўлмаганда эса кўча, тураржой, махалла, поселка, қишлоқ, овул фуқаролари вакиллари мажлиси) томонидан оиланинг ёрдамга мухтожлик ахволи ҳисобга олингани ҳолда тайинланади.

Фуқаролар йиғини нафақа миқдорини аниқлаш пайтида ўзига ажратилган маблағнинг чекланган миқдори, ёрдам сўраб мурожаат қилган оилалар сони, ушбу аризалар бўйича тўлаш мумкин бўлган суммадан келиб чиққани ҳолда белгилайди. Нафақа учун белгиланган лимит тамом бўлгани тақдирда аризаларни қабул қилиш вақтинча тўхтатилади.

Мухтож оилаларга нафақа қарор қабул қилинган ойдан кейинги ойдан бошлаб 6 ой давомида тўлаб борилади. Шу муддат ўтгач, оила нафақа тайинланишини сўраб, такроран мурожаат қилишга ҳақли.

Нафақа мухтож оила аъзоларидан бирининг (ота ёки онаси) ёзма аризасига кўра (оила аъзолари, оиланинг даромади, ёрдам сўраш сабаблари кўрсатилгани ҳолда) тайинланади. Ариза фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи номига берилади. Ариза қабул қилиб олинганидан кейин аризага оила аъзосининг моддий ахволи фуқаролар йиғини томонидан тасдиқланган комиссия текширишларига кўра белгиланади. Комиссия таркибига фуқаролар йиғини райси, котиби, меҳнат бўлими, хокимият вакили, маслаҳатчилар, жамоатчилик вакиллари киритилади.

Нафақа тайинлаш ҳақида ариза тушган пайтдан бошлаб икки ҳафта муддат ичида комиссия (камида уч комиссия аъзосидан иборат таркибда) аризачи оилавий ахволини ўрганиб чиқади ва бунда оиланинг расмий ва норасмий даромадлари, моддий ахволи чуқур ўрганиб чиқилади. Комиссия текширишлари асосида оилага нафақа

тайинлашлик ёки нафақа тайинлашни рад этишлиги юзасидан фуқаролар йиғинига ёзма тавсия беради.

Оилага нафақа тайинлаш пайтида унинг даромадлари ойлик миқдорини аниқлаш тартиблари, мезонлари ва унга тааллуқли бўлган бошқа ҳолатлар "Услужий кўрсатма"да белгилаб қўйилган. Кўп болали оилаларга тайинланадиган нафақа миқдори Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 1996 йил 10 декабрдаги "Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида"ги Фармонида белгилаб қўйилган бўлиб, бир нафар болали оилага — энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи; икки нафар болали оилага — 100 фоизи; уч нафар болали оилага 140 фоизи; тўрт ва ундан кўп болали оилага эса 175 фоизи миқдоридан тайинланади.

2) Ишлаётган оналарга боласини икки ёшга етгунича парваришлаш даврида тайинланадиган нафақа. Ишламаётган ва икки ёшга етмаган бола тарбияси билан банд бўлган оналарга бола парвариши даврида нафақа тайинлаш ва тўлаш масалалари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 мартда рўйхатга олинган «Ишламаётган оналарга икки ёшга етмаган болаларини парваришлаш даврида нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомда тартибга солинган⁷⁹. Мазкур янги Низомнинг ишлаб чиқиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги "Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида"ги Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги "Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002—2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори қайд қилиниши, аҳолини аниқ йўналтирилган ҳолда ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлашнинг кучайтирилиши билан боғлиқ бўлди.

Низомга кўра, икки ёшга етмаган бола тарбияси билан машғул бўлган ишламаётган (меҳнат шартномаси (контракти) асосида ёлланиб ишламаётган) шахс сифатида нафақа олиш ҳуқуқига қуйидагилар эга бўладилар:

⁷⁹ қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъърий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2002 йил, 5-сон.

а) ишламаётган оналар ёки улар ўрнини босаётган шахслар (одатда боланинг отаси, фарзандликка олган шахс, васий ва бошқалар);

б) тўлов — контракт асосида олий, ўрта махсус, касб — хунар ўқув юртларининг кундузги бўлимида таълим олаётган ишламаётган оналар ёки уларнинг ўрнини босувчилар (бола парвариши билан бевосита шуғулланаётган шахслар);

в) юридик шахс ташкил этмасдан якка тартибда тадбиркорлик қилаётган, юридик шахс бўлмаган дехқон хўжалигида аъзо сифатида ишлаётган оналар (уларнинг ўрнини босаётган шахслар). Нафақа тайинлашни сўраб фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ариза билан мурожаат қилиши лозимлиги кўзда тутилган. Қишлоқ, шаҳарча, овул, маҳалла фуқаролар йиғинининг ёки у ваколат берган комиссиянинг нафақа тайинлаш тўғрисидаги қарори нафақа тайинланиши учун асос бўлади.

Нафақа онанинг меҳнат стажи бор — йўқлиги, болаларининг сонидан қатъи назар, 2002 йил 1 февралдан 31 декабргача бўлган даврда — энг кам ойлик иш ҳақининг 170 фоизи миқдорида, 2003 йил 18 январдан бошлаб эса 200 фоизи миқдорида тайинланади. Нафақа 12 ой муддатга, аммо бола 2 ёшга етиши муддатидан кўп бўлмаган даврга тайинланади. Нафақага мухтожлик сақланиб қолгани тақдирда аввал тайинланган нафақа тўлаш муддати тамом бўлишига 1 ой қолганда маҳалла қўмитасига такроран ариза берилади ва ариза кўриб чиқилиб, уни тайинлаш ҳақида янгидан қарор қабул қилинади. Аризачи нафақа тайинлаш ҳақидаги ўз аризасига қуйидагиларни илова қилиши лозим:

а) бола туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома нусхаси;

б) меҳнат дафтарчасининг нусхаси (аввал ишлаган бўлса);

в) ариза беришдан олдинги 2 ой давомида оиланинг даромадлари ҳақида маълумотнома;

г) боланинг ногиронлиги (агар ногирон бола бўлса) ҳақида тиббий маслаҳат комиссияси (ВКК)нинг хулосасидан нусха;

д) никоҳ бекор бўлгани (бекор бўлган бўлса) ҳақида суд қарори;

е) боланинг онаси бўлмаганда бола парваришини амалга ошираётган шахс боланинг онаси йўқлиги тўғрисидаги маълумотномани ҳам тақдим этади.

2 ёшга етмаган бола парвариши даврида боланинг онасига (унинг ўрнини босувчи бошқа шахсга) нафақа оиланинг даромадлари эътиборга олингани холда тайинланиши мумкин. Яъни моддий жихатдан нормал таъминланган оналарга бу нафақани тайинлашлик рад этилиши ҳам мумкин. Аммо қуйидаги холларда, оиланинг даромади даражасидан қатъи назар, нафақа тайинланиши шарт:

1) тўлиқ бўлмаган (ёки отаси ёхуд онаси йўқ оилада) оилада болани тарбиялаётган ота ёки онага;

2) ногирон болани тарбиялаётган оналарга (қайси бола ногирон эканлигининг ахамияти йўқ).

Оиланинг умумий даромади тақсимланганида унинг хар бир аъзосига энг кам ойлик иш ҳақининг 150 фоизидан кам даромад тўғри келадиган холларда оила кам таъминланган деб ҳисобланади. Оила даромадларини аниқлаш тартиби ва усуллари, нафақа тайинлаш ҳақидаги аризани кўриб чиқиш муддатлари ҳамда тартиби, ариза юзасидан қарор қабул қилиш тартиби эслатиб ўтилган Низомда белгилаб қўйилган. Ариза аризачи иштирокида кўриб чиқилиши, унинг аризани кўриш пайтида узрсиз қатнашмаслиги уни кўришнинг кейинга қолдирилишига сабаб бўлиши қайд этилган.

Кўзда тутиб қўйилган холларда нафақа тўлаш тўхтатилиши мумкин. Бола учун нафақа олаётган шахс ва фош этганда, у оналик (оталик) ҳуқуқидан маҳрум этилганида, васийлик бекор қилинганида нафақа болани амалда парваришлаётган тегишли шахсга берилади. Тайинланганидан кейин ўз вақтида талаб қилиб олинмаган нафақа тегишли муддат ўтгач, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ҳисобига ўтказилади. Нафақалар маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

3) Ишлайдиган оилаларга бола икки ёшга етгунга қадар уни парвариш қилганлик учун хар ойлик нафақа.

Нафақанинг ушбу турини тайинлаш ва тўлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 мартда давлат рўйхатига олинган «Ишлайдиган оналарга бола икки ёшга етгунга

қадар уни парвариш қилганлиги учун хар ойлик нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низом хизмат қилади⁸⁰. Мазкур Низомга мувофиқ, бола икки ёшга етгунга қадар уни парваришлаш учун нафақа боланинг онасига, отасига, фарзандликка олган шахсга, васийга ёки амалда бола парвариши билан машғул бўлган бошқа шахсларга берилиши мумкин.

Нафақа болалар сонидан ва нафақа олувчининг меҳнат стажидан қатъи назар 2002 йил 31 декабргача энг кам ойлик иш ҳақининг 170 фоизи, 2003 йил 1 январдан бошлаб эса 200 фоизи миқдориди тайинланади. Агар 2 ёшга етмаган бир неча бола парваришланаётган бўлса, у ҳолда нафақа 1 баробар миқдорда энг кичик бола 2 ёшга етгунга қадар тўлаб борилади. Ушбу нафақани олиш даврида нафақа олаётган шахс хомиладорлик ёки туғиш таътилига чиқса, унда онанинг хоҳишига кўра икки нафақадан бири берилади.

Бола 2 ёшга етгунга қадар уни парвариш қилганлик учун хар ойлик нафақа ишлаётган (бюджет хисобидан ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиётган) оналарга улар ишлаётган (ўқиётган) жойдаги корхона, ташкилот маъмурияти томонидан нафақа тайинланади. Тўлиқсиз иш куни режимида, иш берувчи билан келишгани ҳолда ўз устида ишлаган вақтлари учун ишлаётган она иш ҳақини ҳам, тегишли нафақани ҳам тўлиқ миқдорда (стипендияни тўлиқ миқдорда) олиши мумкин. Нафақа тайинлашни сўраб корхона, ташкилотга (ўқув юртига) берилган аризага бола туғилганлиги ҳақидаги гувоҳнома нусхаси, болани онасидан бошқа шахслар парвариш қилаётганларида, шунингдек, бу ҳақдаги маълумотнома ҳам илова қилинмоғи лозим.

Тегишли ҳолларда нафақа тўлаш тўхтатилади (бола 2 ёшга етгач, болалар уйига жойлаштирилса; бола вафот қилса; оила Ўзбекистондан кўчиб кетса. Ўз вақтида тўланмаган ёки талаб қилиб олинмаган нафақа суммалари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган муддатгача нафақа олувчиларга берилиши мумкин. Сохта ҳужжатлар ва қасддан нотўғри маълумотлар тақдим этиш йўли билан олинган бўлса, у ҳолда айбдор шахслар тегишли ҳуқуқий жавобгарликка тортиладилар ҳамда нотўғри тўланган

⁸⁰ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2002 йил, 5-сон.

нафақа қайтариб ундириб олинади. Бюджетдан маблағ билан таъминланувчи давлат ташкилотларида (шу жумладан, давлат ўқув юртларида) ишлаётган оналарга (уларнинг ўрнини босувчи шахсларга) нафақа давлат бюджетидан тўланади.

Нодавлат корхона ва ташкилотларида ишловчи аёлларга эса ушбу корхоналарнинг ўз маблағларидан тўланади (бу суммадан солиқ олинмайди, ундан Пенсия жамғармасига бадал тўланмайди). Бола 2 ёшга етгунга қадар уни парваришлаш учун нафақа тайинлаш ва тўлаш билан боғлиқ бўлган низолар қонун ҳужжатларида белгилаб қуйилган тартибда кўриб хал этилади.

4) Ногирон болалар ёки болаликдан ногирон бўлган шахсларга тайинланадиган нафақа. Хар ойда бериладиган нафақанинг бу тури Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан тасдиқланган "Болаликдан ногиронларга нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида"ги Низомда⁸¹ назарда тутилган бўлиб, бу нафақа тиббий меҳнат эксперт комиссиялари (ТМЭК) томонидан болаликдан I ёки II гуруҳ ногиронлари деб тан олинган иш стажига эга бўлмаган 16 ёшдан катта шахсларга, шунингдек, 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга тайинланади. Нафақа тайинлаш тўғрисида ариза болаликдан I ёки II гуруҳ ногиронлари томонидан, уларнинг ота—онаси, хомий ёки васийлари томонидан, шунингдек, 16 ёшга тўлмаган ногирон болаларнинг ота—оналари, хомий ёки васийлари томонидан яшаш жойидаги ижтимоий таъминот бўлимига берилади.

Ногирон боланинг ёки болаликдан I ёки II гуруҳ ногирон шахсининг ёши, тураржойи, васий мурожаат қилган ҳолларда васий этиб тайинлаш тўғрисидаги қарорнинг бир нусхаси, I ёки II гуруҳ ногиронларига ТМЭК текшириш далолатномасидан кўчирма 16 ёшга етмаган ногирон болаларга соғлиқни сақлаш муассасалари томонидан белгиланган тартибда берилган тиббий хулоса тақдим этилади. Нафақа тайинлаш учун зарур барча ҳужжатлар туман ижтимоий таъминот бўлими томонидан қабул қилиб олинган кун ариза билан мурожаат қилинган кун бўлиб ҳисобланади. Ариза барча зарур ҳужжатлар билан қабул

⁸¹ қараг: ЎзР Ҳукуматиининг қарорлари тўплами. 1994 йил. №6, 33—модда.

қилиб олинган холда у 10 кун ичида кўриб чиқилиши ва хал этилиши лозим. I ёки II гуруҳ болаликдан ногирон шахсларга нафақа ногиронликнинг бутун даврига, ногирон болаларга эса тиббий хулоса кўрсатилган муддатларга тайинланади ва ногирон боланинг ота — онаси, васийси I — II гуруҳ болаликдан ногирон шахснинг, унинг ота — онаси ёки васийсининг яшаш жойидаги ижтимоий таъминот бўлими томонидан тўланади.

Нафақа олувчи Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида бошқа туманда доимий яшашга кетганида нафақа олувчининг шахсий хужжатлар йиғмажидди олинганидан кейин янги яшаш жойида давом эттирилиб, аввалги яшаш жойидан нафақа тўлаш тўхтатилади. Ногирон бола, I ёки II гуруҳ болаликдан ногирон интернат уйига ўтказилиб, тўлиқ давлат таъминотида олинганда нафақа тўлаш тўхтатилади.

Тайинланган, аммо ўз вақтида олинмаган нафақа олдинги уч йилгача бўлган вақт учун берилиши мумкин, яъни тайинланган, ҳисоблаб чиқарилган нафақа миқдори талаб қилиб олиш юзасидан уч йиллик умумий даъво муддати белгиланган. Ногирон болаларга нафақа у бошқа турдаги нафақалар (алимент, боқувчисини йўқотганлик нафақаси) олиш — олмаслигидан қатъи назар, тўланаверади. I ёки II гуруҳ болаликдан ногирон шахсларга эса улар олаётган иш ҳақи стипендия, алимент ёки бошқа даромадларидан қатъи назар тўланаверади. Улар тўлиқ давлат таъминотида бўлган даврлар учун нафақа тўланмайди.

Лепразорийларда бўлган I ва II гуруҳ болаликдан ногирон шахсларга, ногирон бола у ерда бўлган вақтларда нафақа тўланаверади. Нафақа тўлаш ва уни етказиб бериш хизматлари ижтимоий суғурта маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Оиланинг нафақа тайинлашда ҳисобга олинган аъзолари сони ўзгариши, иш ҳақининг энг кам миқдори ўзгариши туман коэффициенти белгиланиши аҳоли даромадлари индексациялашни нафақа миқдорини қайта ҳисобланишига асос бўлади.

Низомга кўра, ногирон болаларга, I ва II гуруҳ болаликдан ногирон шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида нафақа тайинлаш белгиланган, бироқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иш ҳақлари,

пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини 2002 йил 1 апрелдан бошлаб ошириш тўғрисида»ги 2003 йил 21 апрелдаги Фармони билан болаликдан ногиронлик нафақаларининг миқдори 6520 сўм қилиб белгиланган.

5) Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган меҳнат стажига эга бўлмаган ёлғиз қариялар, меҳнатга лаёқатсиз (ногирон) фуқаролар, боқувчисини йўқотган шахсларга ҳар ойда тўланадиган нафақалар.

Ушбу нафақа турини тайинлаш асослари, тартиби ва нафақа олувчи шахслар доираси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан тасдиқланган шу номдаги низомда баён этилган⁸². Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунига биноан, пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига мувофиқ, уларни боқиш ва моддий жихатдан таъминлашга мажбур бўлган қариндошлари йўқ фуқаролар шу турдаги нафақани олишга ҳақли бўладилар.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунга кўра пенсия ололмайдиган қария, ногирон ва бошқа меҳнатга лаёқатсиз шахсларга нафақалар уларнинг ёши эътиборга олингани ҳолда I ёки II гуруҳ ногирони туфайли боқувчисини йўқотганликлари сабабли тайинланиши мумкин. Бундай нафақа манфаатдор шахснинг аризаси асосида туман ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади.

Ёш бўйича нафақалар қарилик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлмаган фуқароларга:

– аёлларга – 60 ёшга етганларида;

– эркакларга – 65 ёшга етганларидан сўнг тайинланади.

Ёш бўйича нафақанинг миқдори 6520 сўм қилиб белгиланган.

Ногиронлик бўйича нафақалар ногиронлик содир бўлган ҳолларда, яъни меҳнат қобилияти доимий ёки узоқ муддатга йўқотилганида фақат I ва II гуруҳ ногиронларига тайинланиши мумкин. Нафақа миқдори Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 2 апрелдаги «2003

⁸² қараг: Оила кодекси, Т., «Адолат», 1999 йил.

йил 1 майдан бошлаб иш хақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақаларининг миқдорини ошириш тўғрисида»ги Фармонига биноан белгиланган бундай I гуруҳ ногиронларига 6520 сўм, II гуруҳ ногиронларга 6520 сўм миқдорида тайинланади. Ишлаб турган ёки бошқа даромад манбаига эга бўлган ногиронларга бундай нафақа тўланмайди.

Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажига эга бўлмаган шахс вафот этган тақдирда унинг қарамогига бўлган меҳнатга яроқсиз, моддий ёрдамга мухтож бўлган оила аъзоларига нафақа тайинланади. Нафақа миқдори бу ҳолда оиланинг меҳнатга яроқсиз 3 ва ундан ортиқ аъзосига вафот этган шахс олиши лозим бўлган қариялик нафақасининг 100 фоизи; оиланинг 2 меҳнатга яроқсиз аъзосига 75 фоизи, бир аъзосига эса 50 фоиз миқдорида тайинланади.

Нафақанинг ушбу турини олиш учун ариза ҳамда ариза берувчининг ёшини тасдиқловчи ҳужжат, яшаш жойидан берилган маълумотнома, оиланинг умумий даромади ҳақида маълумотнома, ногиронлик бўйича нафақа тайинлашда эса қўшимча равишда ТМЭКнинг ногиронликни тасдиқловчи ҳулосаси, боқувчининг йўқотганлик нафақасини тайинлаш пайтида боқувчисининг вафот этганлиги тўғрисида гувоҳнома, боланинг туғилганлиги ҳақидаги гувоҳномалар нусхалари тақдим этилади. Ариза ва зарур ҳужжатлар қабул қилингандан бошлаб 10 кун ичида ижтимоий таъминот бўлими томонидан кўриб чиқилади. Ариза қондирилган ҳолда ариза берилган кундан бошлаб нафақа тайинланади. Ариза рад этилган тақдирда эса бу ҳақда 10 кун ичида аризачига тегишли қарор нусхаси барча ҳужжатлар билан қайтарилиб, қарор устидан шикоят бериш тартиби тушунтирилади.

Нафақа уни олувчи яшаб турган жойидаги ижтимоий таъминот органи орқали тўланади. Нафақа олувчи тўлиқ давлат таъминотига ўтказилганда нафақа тўлаш тўхтатилади. Иш ҳақининг энг кам ойлик миқдори, ногиронлик гуруҳи, коэффициентлар ўзгарган, аҳоли даромадлари индексацияланган тақдирда нафақа миқдори қайта ҳисоблаб чиқилади. Нафақаларни қайта ҳисоблаб чиқиш муддати ва тартиблари низомда белгиланган.

Нафақа олувчи Ўзбекистон худудидан чиқиб кетганида нафақа тўлови бекор қилинади.

4-§. Фуқароларга бериладиган бошқа турдаги нафақалар

Фуқароларга қонун ҳужжатларига кўра, бошқа бир қатор нафақаларнинг ҳам тўланиши назарда тутилган. Улар ижтимоий таъминот ҳуқуқи мавзуси доирасига кирмаса — да, аммо аҳолини ижтимоий жихатдан химоя қилишнинг, муайян воқеа — ходисалар билан боғлиқ тарзда юз берган ноқулай шароитларда уларни моддий жихатдан қўллаб — қувватлашнинг муҳим шаклларида хисобланади ва ушбу нуқтаи назардан қараганда, мазкур нафақа турларини ҳам қисқача кўриб ўтиш, уларга умумий тарзда бўлса — да, тавсиялаб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай нафақалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) Ишсизлик нафақаси;
- 2) Ишдан бўшаш пайтида бериладиган нафақа;
- 3) Ёш оилаларга бериладиган моддий ёрдам;
- 4) Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ходисалар туфайли халок бўлган ёки соғлиғига шикаст етганда бирйўла бериладиган нафақалар.

Ишсизлик нафақаси. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунининг 29 — моддасига кўра туман (шаҳар) меҳнат бўлимлари томонидан белгиланган тартибда ишсиз шахс деб эътироф этилган фуқароларга ишсизлик нафақаси тайинланади. Нафақанинг миқдори ва тўланишининг энг узоқ муддати ҳам ушбу қонунда белгилаб қўйилган.

Аввал ишлаган, ишидан ва иш ҳақи (меҳнат даромади)дан маҳрум бўлган шахсларга улар ишлаган давридаги иш ҳақининг элик фоизи миқдорида, аммо энг кам ойлик иш ҳақидан кам бўлмаган ҳамда нафақани хисоблаш пайтида Ўзбекистон Республикасида таркиб топган ўртача иш ҳақидан ортиқ бўлмаган миқдорда ишсизлик нафақаси тайинланади. Харбий хизматдан, Ички ишлар ва Миллий хавфсизлик хизматидан, бошқа харбий органлардаги харбий хизматдан бўшатишган шахслар аввал ишлаган бўлсалар, иш ҳақларининг 50 фоизи миқдорида,

аввал ишламаган шахсларга ишсизлик нафақаси энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида тайинланади. Биринчи марта иш қидираётган ва ишсизлик нафақаси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи миқдорида ишсизлик нафақаси тайинланади. Ишсиз деб эътироф этилган шахсларга бир марталик моддий ёрдамлар ҳам кўрсатилиши мумкин.

Ишсизлик нафақаси биринчи марта иш қидираётган шахсларга бир календарь йил давомида 13 ҳафтагача, аввал ишлаган шахсларга эса йил давомида 26 ҳафтагача бўлган муддат давомида тўланиши мумкин. Ишсиз деб эътироф этилган шахсларга ишсизлик нафақасини тайинлаш ва тўлаш тартиблари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 23 ноябрда рўйхатга олинган «Ишсиз фуқароларни иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан ажратиладиган моддий ёрдам кўрсатиш тартиби, миқдори ва шартлари тўғрисида»ги Низомда кўрсатиб қўйилган. Ишдан бўшатилаётган ходимларга бериладиган нафақа Ўзбекистон Республикасининг Мехнат кодексига назарда тутилган бўлиб, унга кўра муайян сабаблар билан ишдан бўшатилаётган шахсларга бундай нафақалар берилиши белгиланган.

Мехнат кодексининг 89—моддаси 4—қисмига кўра ходим янги меҳнат шартлари асосида ишладан бош тортганлиги туфайли, 100—модда 2—қисмининг 1 (штатлар қисқариши, корхонанинг тугатилиши), 2 (ходим эгаллаб турган вазифа ишга нолойиқ бўлиб қолиши) 5 (ўриндошлик бўйича ишлаётган шахс бошқа доимий ходим ишга қабул қилиниши туфайли ишдан бўшатилиши), 6 (корхона мулкдори алмашганлиги туфайли корхона раҳбари, ўринбосарлари, бош бухгалтерининг ишдан бўшатилиши) — баъдлари билан иш берувчи ташаббусига кўра ишдан бўшатиш нафақаси берилди.

Ишдан бўшатиш нафақаси ишдан бўшатиш пайтида ишга жойлаша олмаганлиги туфайли ўртача ойлик иш ҳақини сақлаб қолиниши билан ҳамда фойдаланилмаган меҳнат таътили учун бериладиган ёки ишдан бўшатилиш ҳақида олдиндан огоҳлантириш ўрнига тўланадиган компенсация пули билан алмаштириб юборилмаслиги лозим. Ишдан

бўшатиш нафақаси юқоридаги тўловлар берилган — берилмаганлигидан қатъи назар тўланавериши лозим. *Ёш оилаларга бериладиган моддий ёрдам*. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 7 майдаги давлат рўйхатига олинган «Моддий жихатдан қўллаб — қувватлашга мухтож бўлган ёш оилаларга кўрсатиладиган маблағларни ташкил топтириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Низом асосида кўрсатилади.

Ушбу Низомга кўра ёш оилаларга бир марталик қайтариб олинмайдиган моддий ёрдам шаклида, фоиз олинмайдиган қарз бериб туриш тарзида ёки бошқа шаклларда моддий кўмак берилиши мумкин. Кўрсатиладиган бегараз ёрдам миқдори, бериладиган фоизсиз қарз, ундан фойдаланиш тартиби ва муддатлари юқоридаги низом асосида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан белгиланади. Бундай ёрдамни олишда келин ёки куёв ногирон бўлса, қариндошлари ва бошқа ёрдам берувчи яқинлари бўлмаса, камбағал оилалардан бўлса, келин ёки куёв фуқаролар йиғини фаолиятида мунтазам иштирок этса, афзалликдан фойдаланадилар. Ёш оила томонидан моддий ёрдам кўрсатишни сўраб берилган ариза фуқаролар йиғини томонидан белгиланган муддатда ва тартибда кўриб чиқилади.

Ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги ёки унинг вафоти муносабати билан бирийўла бериладиган нафақа миқдори, тўланиш асослари ҳамда, тартиби Ўзбекистон Республикаси Мехнат кодексининг 194 — моддасида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1994 йил 1 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўлаш қоидалари»да айтилишича: йўқотилган иш ҳақини тўлашдан, зарарни тўлашдан ташқари иш берувчи соғлиғига зарар етказилган жабрланувчи ходимга унинг бир йиллик иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда (қоиданинг 22 — банди), ходим вафот этгани тақдирда эса унинг қарамоғида бўлиб келган боқувчисини йўқотган шахсларга мархум ходимнинг 6 йиллик (72 ойлик) иш ҳақи жами миқдорида бирийўла

бериладиган нафақа тўлашга мажбур бўлади (қоиданинг 26 — банди). Таълим муассасаларида бериладиган стипендиялар ҳам аҳолини маълум табақаларини ижтимоий қўллаб — қувватлаш ва химоялашнинг муҳим шаклларида бири саналади.

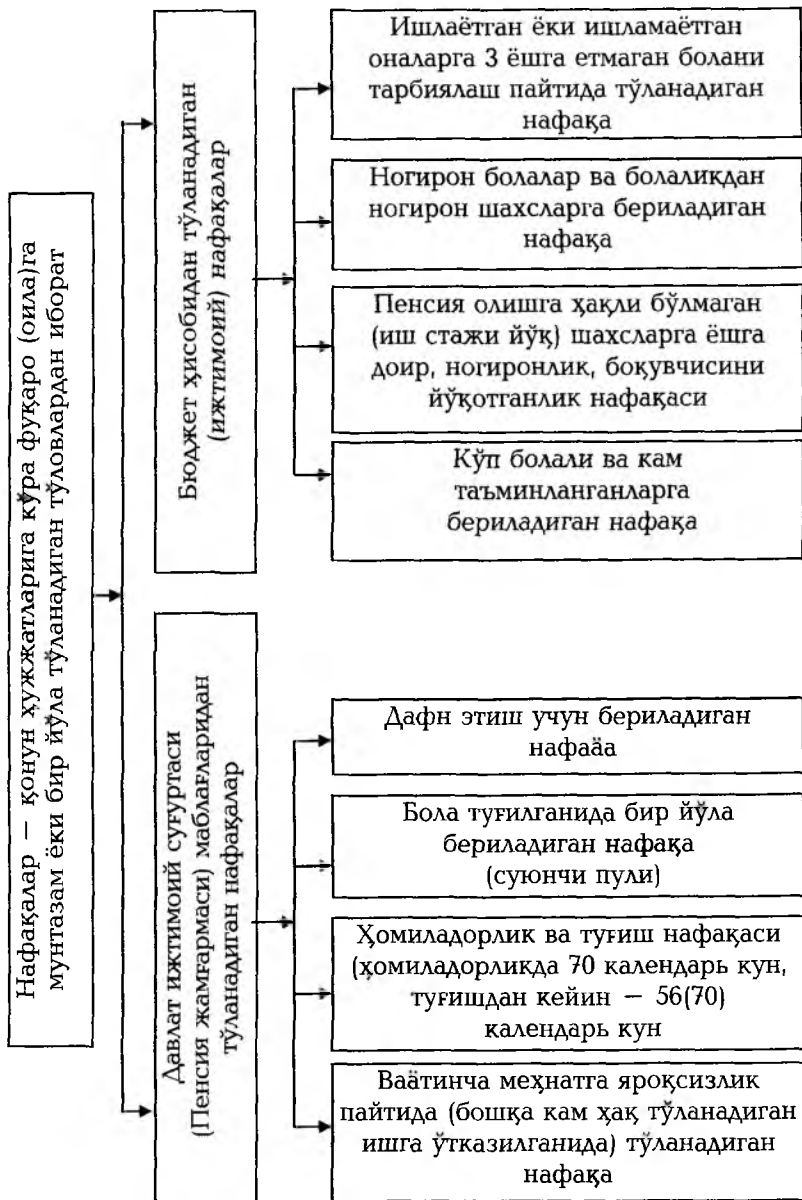
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2001 йил 17 августдаги «Олий ўқув юртлари талабаларига стипендиялар тўлаш тартиби ва миқдорлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2002 йил 6 мартда «Таълим муассасаларида стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома рўйхатга олинди. Ушбу йўриқномага кўра, стипендия деганда таълим муассасаларида давлат грантлари ёки тўлов — контракт асосида муваффақиятли таълим олаётган студентлар (ўқувчилар)га ҳар ойда тўланадиган пул тўловларидан иборат бўлиб, бошқа тўловлар тўланишидан қатъи назар (бошқа нафақа турлари, пенсия, алимент ва бошқалар), тўланаверади. Стипендиялар ўқув юртида тузиладиган стипендия комиссияси томонидан рейтинг назорати ва талаба (ўқувчи) ўзлаштириши кўрсаткичларига мувофиқ тайинланади.

Стипендиянинг таянч миқдори белгилаб қўйилган бўлиб, рейтинг бўйича 86 — 100 ўзлаштирувчи талабага шунинг 100 фоизи; 71 — 85 фоиз ўзлаштирувчи талабага 75 фоизи; 55 — 70 фоиз ўзлаштираётган талабага эса 50 фоизи миқдорида стипендия тўланади. Стипендия миқдори муайян ҳолатлар (етим болалар, собиқ ҳарбий хизматчилар, математика йўналиши бўйича таълим олаётганлар) ҳисобга олиниб, бошқача таянч миқдорларга кўра ҳам тайинланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти стипендиясини олувчиларга, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек номидаги стипендияларни олувчи талабаларга белгиланган миқдорида стипендия берилади. Ўрта махсус ўқув юртларида стипендиянинг таянч миқдори белгиланган бўлиб, ўқувчиларга уларнинг ўзлаштириш кўрсаткичига мувофиқ ушбу сумманинг 100, 75 ёки 50 фоизи миқдорида стипендия берилади. Бунда ҳам ўқувчиларнинг муайян тоифаларига бошқача таянч миқдорларига кўра стипендия тайинлаш назарда тутиб қўйилган. Муайян фанлардан қарздор бўлиб қолган (бир ёки бир неча фандан 55 фоиздан кам рейтинг

баллари тўплаган) талаба (ўқувчи) кейинги ўқув семестрида стипендия олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Талаба (ўқувчи) академик таътилда бўлган даврида стипендия тўланмайди.

Хомиладорлик ва туғиш таътилида бўлган талабаларга таътил даврида тўлиқ стипендия тўланаверади. Ёзги каникул пайти учун ҳам стипендия тўланаверади. Талаба (ўқувчи) стипендиясидан ушлаб қолинишига йўл қўйилмайди.

Мавзу юзасидан тест синовии саволлари

№1. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси нафақаларнинг қайси турига мансуб?

- а) давлат ижтимоий нафақаларига;
- б) бюджет хисобидан тўланадиган ижтимоий нафақаларга;
- в) меҳнат муносабатига оид нафақаларга;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№2. Маст ҳолда бўлганлик туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик юз берганида нафақа:

- а) минимал ойлик иш ҳақи миқдоридан тўланади;
- б) ўртача ойлик иш ҳақи миқдоридан тўланади;
- в) иш ҳақининг 30 фоизи миқдоридан тўланади;
- г) тўланмайди.

№3. Меҳнат стажига эга бўлмаган ёлғиз қарияга қариллик нафақаси:

- а) ўртача ойлик иш ҳақи миқдоридан тўланади;
- б) энг кам ойлик иш ҳақи миқдоридан тўланади;
- в) ўртача ойлик иш ҳақининг 50 фоизи миқдоридан тўланади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Нафақалар нима ва уларнинг пенсиялардан қандай фарқлари мавжуд?

2. Нафақалар қандай таснифланади?

3. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича тайинланадиган нафақаларнинг қайси турларини биласиз?

4. Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тайинланиш тартиби, шартлари ва миқдорлари ҳақида сўзлаб беринг.

5. Ижтимоий нафақаларнинг қайси турларини биласиз ва улар қандай меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатларга кўра тайинланади?

6. Кўп болали ва кам таъминланган оилаларга тайинланадиган нафақалар қандай тайинланади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Адолат», 2001.
3. «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низом. 2002 йил 14 майда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилган.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Ахолининг ижтимоий химояга мухтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони.
5. «Икки ёшга етмаган болалар парвариши билан банд бўлган ишлаётган оналарга ойлик нафақалар тайинлаш тартиби тўғрисида»ги Низом. 2002 йил 14 мартда рўйхатга олинган.
6. «Икки ёшга етмаган болалар парвариши билан банд бўлган ишламаётган оналарга ойлик нафақалар тайинлаш тартиби тўғрисида»ги Низом. 2002 йил 14 мартда рўйхатга олинган.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 19 декабрдаги «Кўп болали ва кам таъминланган оилаларга давлат ёрдамини кучайтириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ва шу ҳақдаги Низом.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори ва унинг иловалари.
9. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.

Х БОБ. ФУҚАРОЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БОШҚА ИЖТИМОЙ ЁРДАМЛАР ВА ИМТИЁЗЛАР

1–§. Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам тушунчаси, зарурлиги ва уларнинг таснифи

Аҳолини ижтимоий жихатдан химоялашни кучайтириш, «аҳолининг ижтимоий химоя қилинишини таъминлашга йўланаётган бюджет маблағларидан улар аҳолини ижтимоий химояга мухтож қатламларига йўналтирилганлигини кучайтиришни назарда тутган ҳолда фойдаланиш самарадорлигини ошириш»⁸³, «Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишни кучайтириш, оила манфаатларини таъминлаш, аёллар мавқеини ошириш, соғлом авлодни шакллантириш бўйича амалга оширилган умумдават чора – тадбирлари республикадаги ижтимоий – демографик вазиятни сезиларли даражада яхшилаш имконини берди. Оила институти мустахкамланмоқда, чақалоқлар ўлими камаймоқда, туғруқ ёшининг таркиби яхшиланмоқда, аҳолининг узоқ умр кўриш даражаси ўсмоқда»⁸⁴.

Буларнинг барчаси ушбу соҳадаги давлат сиёсатининг изчил рўёбга чиқарилаётганидан нишонадир. Аҳолига бериладиган ижтимоий ёрдам ва ижтимоий қўллаб – қувватлаш йўналишларидан бири – уларга пенсия ва нафақалар беришдан ташқари, бошқа шакллардаги ёрдамлар кўрсатилишидан иборат. Пенсия ва нафақалардан бошқача ижтимоий ёрдам кўринишлари хилма – хил бўлиб, моддий ёки бошқа номоддий шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, ҳозирги пайтда аҳолининг мухтож қатламлари ўнлаб турдаги ижтимоий ёрдамларни олмоқдалар, юздан ортиқ шаклдаги ҳар хил имтиёзлардан фойдаланмоқдалар ва ана шу мақсадлар учун давлат хазинасидан миллиардлаб сўм маблағ сарф қилинмоқда. Бундай ёрдамдан фойдаланувчи фуқаролар орасида

⁸³ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 6 декабрдаги «Аҳолининг ижтимоий химояга мухтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашнинг 2002–2003 йилларга мўлжалланган Дастури тўғрисида»ги қарори. «Халқ сўзи», 2001 йил 13 декабрь.

⁸⁴ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аёллар ва усиб келаётган авлод соғлигини мустахкамлашга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида»ги қарори.

қариялар, ёш болалар, болали оилалар, ногиронлар етакчи ўринни тутмоқда⁸⁵.

Ахолининг мухтож табақаларига кўрсатиладиган ёрдамларни аниқ тавсифлаш ва тўғри таснифлаш, ҳар бир ижтимоий ёрдам кўрсатиш шаклини, мазмун – мохиятини, мақсад – вазифасини, роли – ўрнини аниқ тасаввур этиш бундай ёрдамни кўрсатиш билан бевосита шуғулланаётган шахслар учун, бу соҳада фаолият юритувчи мутахассис – кадрлар учун муҳим амалий аҳамиятга эга. Бундай ёрдамларнинг сиёсий мохияти ва ҳуқуқий асосларидан яхши хабардор бўлиш ҳамда уларни тўғри тушуниб етиш уни ўз вақтида, тўла ҳажмда тегишли шахсларга етказилишини таъминлайди, ижтимоий адолат ва қонунчилик тамойилларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Пенсия ва нафақалардан бошқа шакллардаги ижтимоий ёрдамдан фойдаланишга ҳақли бўлган шахслар тоифалари хилма – хил, доираси жуда кенг бўлиб, улар қаторига қариялар, ногиронлар, боқувчисиз қолган фуқаролардан ташқари, ёлғиз кекса ва ёлғиз ногиронлар, кўп болали ва кам таъминланган оилалар, мактаб ўқувчилари, уруш қатнашчилари ва бошқа шахслар кирадилар.

Ахолининг ушбу табақаларига бериладиган ижтимоий ёрдам шакллари ҳам ҳар хил кўринишларга эга бўлиб, уларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1) қариялар, ногиронлар ва болаларни давлат таъминотига олиш, махсус муассасаларда яшашларини таъминлаш;

2) ёлғиз қарияларга уйларида ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва зарур озиқ – овқат махсулотлари билан бепул таъминлаш;

3) қариялар, ногиронларга санаторий – курорт хизматларини кўрсатиш;

4) ногирон фуқароларга протез – ортопедия, ҳаракатланиш воситалари бериш хизматларини кўрсатиш;

5) мактаб ёшидаги болали оилаларга моддий ва бошқа ёрдамлар кўрсатиш;

⁸⁵ қаранг: 2002 йил 1 январ кунига келиб Ўзбекистон Республикасида 2718 минг пенсионер мавжуд бўлиб, улардан 418 минги уруш ортида ишлаганлар, 59 минги уруш қатнашчилари бўлган. «Саховат» газетаси, 2001 йил 23 декабрь.

6) фуқароларнинг муайян тоифаларига тураржой маиший, транспорт – алоқа, солиқ, тиббий – фармацевтика ва бошқа соҳаларда имтиёзлар бериш;

7) қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турдаги ижтимоий хизматларни кўрсатиш.

Аҳолининг муайян тоифаларига кўрсатиладиган ижтимоий хизматлар ва бериладиган имтиёзлар иқтисодий тушунча сифатида давлат ва жамият томонидан ушбу мақсадлар учун ажратиладиган маблағларни сарфланишидан иборат бўлса, юридик тушунча сифатида у фуқароларга Конституцияга мувофиқ берилган ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқларини амалга оширилишидан иборатдир. Бозор иқтисодий муносабатлари кучайиб ва чуқурлашиб бораётган, боқимандалик кайфиятларига барҳам берилаётган шароитда ночор ва тенг рақобатлашишга қодир бўлмаган аҳоли табақаларини реал ижтимоий химоя қилиниши муҳим аҳамиятга эгадир.

2-§. Ёлғиз қариялар, ёлғиз ногиронлар ва ота-она парваришидан маҳрум бўлган болаларни давлат таъминотига олиншининг моҳияти

Ёлғиз қариялар, кимсасиз ногиронлар, етим болалар ҳақида амалда ғамхўрлик қилиш ахлоқига қараб, жамиятнинг, унинг аъзоларининг, давлатнинг маданий ҳамда маънавий – ахлоқий савиясига баҳо берилади ва ушбу кўрсаткичлар инсонпарварлик даражасини белгиловчи муҳим мезонлардан ҳисобланади.

Мамлакатимизда ана шу тамойилларга амал қилингани ҳолда қариялар, ногиронлар, етим – есирлар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилиб келинмоқда. 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилиниши, аввалги йилларнинг ногиронлар, аёллар, болаларга бағишланганлиги ҳамда шу муносабат билан зарур давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этиб келинаётганлиги давлатимиз ва жамиятимизда инсон ва унинг манфаатлари олдинги ўринларда туришини кўрсатади.

Бугунги кунда республикаимизда кўплаб «Саховат уйлари», «Меҳрибонлик уйлари», «Мурувват уйлари» фаолият кўрсатиб келмоқда ва уларда бир неча ўн минглаб

фуқаролар давлат меҳр — мурувватидан бахраманда бўлмоқдалар. Интернат ва пансионатлар — парваришга ва тиббий хизмат кўрсатишга мухтож бўлган ёлғиз қариялар ҳамда ногиронларнинг доимий яшашига мўлжалланган тиббий — ижтимоий муассасалар бўлиб, уларнинг ҳар хил турлари мавжуд.

Қариялар уйи ёки ногиронлар уйига жойлаштиришга мухтож бўлган фуқароларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва ушбу муассасаларга йўллаб жойлаштириш вазифаси туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари зиммасига юкланган. Шунингдек, ўз ҳудудида жойлашган интернат уйларнинг фаолиятига кўмаклашиш ва уларнинг ишини назорат қилиш ҳам ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан амалга оширилади.

Қариялар ва ногиронлар уйлари республика ёки маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан таъминланиши мумкин ва улар юридик шахс саналади. Интернат уйига ҳамда меҳнат ва уруш фахрийлари пансионатларига 60 ёшдан ошган эркаклар, 55 ёшдан ошган аёллар, 18 ёшдан катта бўлган I—II гуруҳ ногиронлари қабул қилинади. Сурункали рухий касал бўлган шахслар рухий — асаб интернат уйларига жойлаштириладилар. Болалар интернат уйларига 4 ёшдан 17 ёшгача ақли заиф ёки жисмоний етук бўлмаган болалар қабул қилинади.

Интернат уйларига қабул қилиш асос ва тартиблари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилгандир. Интернат уйида яшовчи ва тўлиқ давлат таъминотида бўлган фуқароларга (рухий — асабий касалликлар интернатидан ташқари) интернат уйидаги харажат билан пенсияси ўртасидаги фарқ тўланади, аммо пенсионерга тўланадиган сумма унинг пенсиясининг 10 фоизидан, уруш ногиронларига эса 20 фоизидан кам бўлмаслиги лозим. Интернат уйида яшаётган фуқаролар тегишли асослар ва тартибларда бу ердан чиқарилишлари мумкин. Интернат уйидан чиқарилган фуқароларни жойлаштириш ва таъминотини амалга ошириш ижтимоий таъминот бўлимларига юклатилган.

Интернат уйларига одатда ёрдамга мухтож ва қонун бўйича таъминлаш ва парваришга мажбур бўлган яқин қариндошлари йўқ фуқаролар жойлаштирилади. Аммо

тўлов — контракт асосида яқин қариндошлари мавжуд бўлган фуқаролар ҳам бу ерга жойлаштирилишлари мумкин.

3-§. Пенсиянер ва ногиронларни санаторий ва курортларда даволаш

Пенсиянерлар ва ногиронларни санаторий — курортларга юбориш орқали даволаш, саломатликларини мунтазам назорат қилиб туриш — уларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамнинг асосий таркибий қисмини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги Қонунининг 21 — 22 — моддаларида пенсиянер ва ногирон бўлиб қолган фуқаролар зарур тиббий — ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига, шу жумладан, санаторий ва дам олиш уйларида соғломлаштириш хизматидан фойдаланишга ҳақли эканликлари кўрсатиб қўйилган.

Пенсиянерлар ва ногиронларни санаторий — курортлар, дам олиш уйларига юбориш асослари, муддатлари, тартиблари Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлигининг 1993 йил 8 июлдаги буйруғи билан тасдиқланган бўлиб, унда барча пенсиянерлар ҳар икки йилда, уруш қатнашчиси бўлган ногиронлар эса ҳар йили бепул йўлланма билан санаторий — курортларга юборилиш ҳуқуқига эга эканликлари белгилаб қўйилган.

4-§. Ногиронларга протез — ортопедия буюмлари, ҳаракатланиш воситалари бериш

Ўзбекистон Республикасида яшовчи фуқароларни протез буюмлари, ортопедия пойафзали ва бошқа протез — ортопедия ашёлари билан таъминлаш тартиби, шартлари ва муддатлари Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги томонидан 1994 йил 17 февралдаги буйруқ билан таъминланган шу ҳақдаги йўриқнома билан белгилаб қўйилган.

Ушбу йўриқномага кўра протез — ортопедия буюмлари тегишли тиббий муассасалар йўлланмаси ва ҳулосаси

асосида фуқароларга протез — ортопедия корхоналари томонидан бепул (тегишли холларда пул тўланиши орқали) тайёрлаб берилиши ёки савдо корхоналари (тиббиёт савдо шахобчалари) орқали сотилиши белгилаб қўйилган. Фуқароларни протез — ортопедия буюмлари билан таъминлаш ижтимоий таъминот бўлимларига юклатилганлиги ва улар томонидан таъминот амалга оширилиши ҳам қайд этиб ўтилган.

Ногиронларни қўлда бошқариладиган автомобиллар ва мотоколяскалар билан таъминлаш масалалари Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1977 йил 3 мартдаги қарори (унга 1981 йил 11 майда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган) билан тартибга солинади. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирининг 1994 йил 29 сентябрдаги буйруғи билан Ўзбекистон Республикасидаги ногиронларни ҳаракат воситалари (велоколяска, креслоколяска ва кичик габаритли коляскалар) билан таъминлаш тартиби тасдиқланган бўлиб, унга кўра тегишли Тиббий — меҳнат экспертлар комиссиясининг хулосасига мувофиқ ногиронлар ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тегишли рўйхатларга кўра ҳаракатланиш воситалари билан таъминланишлари айтилган.

Мазкур тартибга кўра, уруш ногиронлари, урушда ҳалок бўлган шахсларнинг оила аъзолари, ЧАЭС ҳалокати туфайли I—II гуруҳ ногирони бўлганлар, 18 ёшга тўлмаган ўқувчи ногиронлар ва бошқа айрим тоифадаги ногиронлар ҳаракат воситалари билан бепул таъминланишлари ёки имтиёзли нархларда таъминланишлари, бошқа фуқаролар эса тегишли пулини тўлаш орқали таъминланишлари, ҳаракат воситаларини таъмирлаб бериш, янгилаш шартлари ва тартиблари белгилаб қўйилган.

5-§. Мактаб ёшидаги болали оилаларга моддий ва бошқа ёрдамлар кўрсатиш

Ижтимоий ёрдамнинг бу тури аввалдан турли шаклларда (бепул тушликлар бериш, ўқув дарсликлари билан бепул таъминлаш, кийим — кечак билан таъминлаш ва ҳоказо) фуқароларга кўрсатиб келинар эди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002—2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора—тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши билан ушбу соҳада янада ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Қарорга кўра, 2002 йил 1 сентябрдан бошлаб, кам таъминланган оилаларнинг умумтаълим ўрта мактабларининг барча синфларида ўқиётган ўқувчи—болалари бепул қишки кийим—бош билан таъмин этилишлари белгиланди.

Ушбу қарорга кўра, умумтаълим ўрта мактабларининг барча синфларида ўқийдиган кам таъминланган оилаларга мансуб ўқувчиларнинг 2002 йилда 75 фоизи, 2003 йил 1 сентябрдан бошлаб 100 фоизи бепул дарсликлар билан таъминланишлари назарда тутилди. Етим болалар ва ота—онадан қаровсиз қолган тўлиқ давлат таъминотидаги (болалар уйларидаги) болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида уларга умумтаълим мактабларини битириб чиқаётганларида кийим—бош, пойафзал сотиб олиш учун 2002 йилда энг кам иш ҳақининг 80 баробари, 2003 йилда эса 100 баробари миқдорида бир йўла нафақа бериш назарда тутилди. Чақалоқлар уйдан чақалоқларни фарзандликка, тарбиясига (патронат) олган тутинган ота—оналарга ҳар бир чақалоқ учун энг кам иш ҳақининг 3 баробари миқдорида ҳар ойлик нафақа бериш белгилаб қўйилди.

6-§. Фуқароларнинг айрим тоифаларига бериладиган ижтимоий—иқтисодий имтиёзлар

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб—қувватлаш мақсадида уларга кенг қатламли имтиёзлар бериш кўзда тутилган. Бу имтиёзлар улардан фойдаланишга ҳақли бўлган шахслар доирасига, имтиёз турлари ва уларнинг ижтимоий моҳиятига ҳамда бошқа хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратилиши мумкин. Давлат бюджети ҳисобидан фуқароларга бериладиган ижтимоий ёрдамни амалга ошириш шакли сифатида улар фуқаролар кундалик турмушида муҳим ўрин тутмоқда. Шунини айтиш кифояки,

бугунги кунга келиб имтиёз ва энгиликларнинг умумий сони юздан ортиқ шаклда амалга оширилмоқда.

Ижтимоий қўллаб — қувватлаш мақсадидаги имтиёзлар ва энгиликлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси пенсионерлар, ногиронлар, ёлғиз қариялар, кўп болали ва кам таъминланган оилалар билангина чекланиб қолмасдан, ижтимоий аҳамияти катта бўлган муайян касб ва вазифаларда баъд бўлган шахсларни (педагоглар, врачлар ва бошқалар) ҳамда бошқа тоифадаги фуқароларни ҳам ўз ичига қамраб олгандир. Имтиёз ва энгилик берилиши объектлари ҳам хилма — хил бўлиб, тураржой — коммунал хизматлар, тиббий хизматлар, фармацевтика таъминоти, транспорт — алоқа хизмати, солиқ ва бож тўловлари кабиларни ўз ичига олган.

Имтиёз ва энгиликлар хажми турли тоифадаги фуқаролар учун турлича белгиланган бўлиб, бунда унинг давлат ва жамият олдидаги хизмати, моддий — ижтимоий ахволи ва бошқа кўрсаткичлар эътиборга олинган. Имтиёзлардан фойдаланиш асослари ва шартлари ҳам турлича бўлиб, фуқаронинг аввалги даврдаги хизмати, аввалги даврдаги ёки бугунги кунда бажариб келаётган вазифаси, оилавий ахволи кабилардан иборат бўлиши мумкин.

Имтиёз ва энгиликлардан фойдаланишнинг умумий тартибига кўра имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаро ёки оила шундай имтиёз ёки энгиликни бериши лозим бўлган давлат ёки жамоат органига, корхона — ташкилотга ёзма ариза билан мурожаат қилиши ҳамда имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи зарур ҳужжатларни тақдим этиши лозим.

Имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқи бекор бўлганида ёки ўзгарганида фойдаланувчи шахс бу ҳақда белгиланган муддат ичида имтиёз берувчи органни, тегишли ҳолларда — бошқа органларни хабардор қилиб қўйиши шарт. Сохта ҳужжатлар асосида ёки нотўғри маълумотлар тақдим этган ҳолда имтиёздан фойдаланаётган шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ маъмурий ёки жинойий жавобгарликка тортиладилар ҳамда нотўғри берилган

имтиёз тарзидаги зарарлар улардан тўлиқ ундириб олинади⁸⁶.

Энди фуқароларга бериладиган имтиёзлар ва енгилликларнинг асосий гуруҳларини қисқача тавсиф ҳамда таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

I. Уй – жой, коммунал хизматлар кўрсатилиши соҳасидаги имтиёзларнинг фуқароларга берилиш асослари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 17 апрелдаги «Ком – мунал хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги босқичи тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 18 апрелдаги «Аҳолига коммунал хизмат кўрсатишни такомил – лаштиришга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида»ги қарори ҳамда мазкур қарор билан тасдиқлаб қўйилган «Уй – жой – коммунал хизматлар учун ҳақ тўлаш бўйича аҳолига имтиёзлар бериш тартиби тўғрисида»ги Низомда, ҳукуматнинг аввал чиқарилган бошқа бир қатор қарорларида, бошқа айрим меъёрий ҳужжатларда назарда тутилган.

Хусусан:

1) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1990 йил 7 майдаги «Совет халқининг Улуғ Ватан урушидаги ғалабасининг 45 йиллиги байрами муносабати билан Улуғ Ватан уруши иштирокчилари, байналмилалчи жангчилар, ногиронлари ва ҳалок бўлган ҳарбий хизматчиларининг оила аъзоларига қўшимча имтиёзлар тўғрисида»ги Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Министрлар Советининг 1981 йил 2 мартдаги «Ватан уруши қатнашчилари ва вафот этган ҳарбийлар оила аъзолари учун имтиёзлар тўғрисида»ги Низомга кўра ушбу шахслар қарамоғида бўлган ёки бўлмаганлигидан қатъи назар фойдаланиш ҳаражатларидан, коммунал хизмат ҳақларидан (Марказий иситиш, иссиқ сув таъминоти, водопровод ва канализация, газ таъминоти учун тўловларнинг 50 фоизидан (ҳар бир киши ҳисобига 10 квадрат метрдан ҳисоблаганда) имтиёз бериш кўзда тутилган.

⁸⁶ қаранг: «Фальшивые ... льготы». «Народное слово» газетаси, 1999 йил 11 сентябрь; «Виджонни жевидонга алмаштирганлар», «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 4 декабрь; «Давлат маблағлари кимнинг ҳамёнига», «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 1 февраль; «Ногирон мушқули осон бўладими?», «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 31 март ва бошқалар.

Бундай имтиёзлар Чернобыль Атом электр станциясида юз берган фалокат оқибатида нурланиш касаллигидан вафот этганлар ва шу туфайли вафот этган ногиронлар оилаларига иситиш, сув таъминоти, газ таъминоти, электр энергиясидан фойдаланганлик учун тўловлар бўйича 50 фоиз чегирма тарзидаги имтиёз берилади. Уруш қатнашчиси, ЧАЭС фалокати ногиронлиги гувоҳномаси ушбу имтиёзларни олиш учун асос бўлиб хизмат қилади;

2) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1990 йил 13 ноябрдаги «Барча типдаги мактаб ўқитувчилари, болалар уйларининг тарбиячиларига қўшимча имтиёзлар бериш ва юқори синф ўқитувчилари ойлик маошларини ошириш тўғрисида»ги Фармонига кўра шаҳардаги ушбу маориф ходимларига фойдаланиш харажатларининг 50 фоизи, қинлоқ жойларида яшовчи маориф ходимлари учун 100 фоиз миқдорида имтиёз бериладиган бўлди;

3) Собиқ СССР Министрлар Советининг 1990 йил 30 апрелдаги «Улуғ Ватан уруши йилларида Ленинград шаҳри қамалини бошидан кечирган фуқароларга имтиёзлар тўғрисида»ги қарорига кўра Ленинград блокадаси (қамали) иштирокчилари ва уларнинг оила аъзолари ҳар бир кишига ҳисоблаганда 10 квадрат метр учун коммунал хизмат ҳақларини, иситиш, иссиқ сув, совуқ сув, канализация, газ, электр энергия ҳақларини 50 фоиз миқдорда, белгиланган нормадан ортиқча ҳақларни эса — умумий асосларда — 100 фоиз миқдорида тўлашлари кўзда тутилган;

4) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 27 майдаги Фармонига кўра ёлғиз пенсионерлар, шу жумладан ўзгалар парваришига мухтож бўлган ногиронлар фойдаланиш ва коммунал хизмат ҳақларидан тўлиқ озод қилинадилар. Пенсия дафтарчасига қўшиб қўйилган махсус варақ имтиёздан фойдаланиш учун асос бўлади;

5) Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 8 январдаги «Ноишлаб чиқариш тармоқлари ходимларининг пенсиялари, стипендиялари ва мансаб маошларини ошириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ қуйидаги шахслар:

— болалар мактабгача ва мактабдан ташқари муассасаларнинг тарбиячилари, ўқитувчилари, касб — ҳунар таълими тизими уста (мастер)лари ва ўқитувчилари;

– болалар ва ёшлар спорт мактаблари, Олимпия захираси мактабларининг директорлари, директор ўринбосарлари, тренер – ўқитувчилар, инструктор – услубиятчилари коммунал ва фойдаланиш харажатларидан шаҳарда – 50 фоизга, қишлоқ жойларида эса – 100 фоизга озод қилинишлари белгилаб қўйилган;

6) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 мартдаги «Ўзбекистон Республикасидаги олий ва ўрта махсус ўқув юр்தларининг профессор – ўқитувчилари, илмий ходимлари, ўқув – ёрдамчи ходимлари таркибига мансуб бўлган шахсларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида»ги қарорига кўра, фойдаланиш харажатлари, коммунал хизмат (сувга), электр энергияси, иссиқлик энергияси ҳақларини тўлаш юзасидан қишлоқ жойларида – 100 фоизга, шаҳарда эса 50 фоизга озод қилинишлари белгилаб қўйилган;

7) Ўзбекистон Министрлар Советининг 1984 йил 14 январдаги қарорига кўра, Совет Иттифоқи, Ижтимоийистик Мехнат қахрамонлари, Шухрат ордени учала даражаси билан мукофотланган шахслар фойдаланиш ва коммунал хизмат ҳақлари юзасидан 50 фоизлик имтиёздан фойдаланадилар;

8) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил октябрдаги қарорига кўра фашист концентрация лагери собиқ тутқунлари ҳам фойдаланиш, ҳам коммунал хизмат ҳақлари бўйича 50 фоизлик имтиёздан фойдаланадилар;

9) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1990 йил 21 сентябрдаги қарорига кўра Улуғ Ватан уруши йилларида фронт ортида, меҳнат frontiда қатнашган шахслар коммунал хизмат (сув, газ, электр, иссиқлик энергия таъминоти) бўйича 30 фоизлик чегирма қилиш юзасидан имтиёздан фойдаланадилар;

10) Фойдаланиш ва коммунал хизмат ҳақларини тўлаш юзасидан имтиёзлар фуқароларнинг бошқа тоифалари учун ҳам белгилаб қўйилган.

Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 мартдаги Фармонида кўра айрим имтиёзлар бекор қилиниб, улар ўрнига компенсация тўловлари жорий қилинди⁸⁷.

⁸⁷ қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2003 йил, № 5–6, 47–модда.

II. Транспорт хизмати кўрсатилиши юзасидан имтиёзлар бериладиган фуқароларнинг тоифалари, имтиёз берилиши тартиби ва ҳажми Ўзбекистон Республикасининг «Шахар йўловчи транспортдан бепул фойдаланишни тартибга солиш тўғрисида»ги 1996 йил 30 августда қабул қилинган Қонунда белгилаб қўйилган.

Ушбу Қонунга кўра, шахар йўловчи транспортдан бепул фойдаланиш ҳуқуқига фақатгина қуйидагилар эга бўлади:

– 1941 – 1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари жумласидан бўлмиш ҳарбий хизматчилар;

– 1941 – 1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши ногиронлари ва урушнинг I гуруҳ ногиронига ҳамроҳлик қилувчи шахс;

– 1941 – 1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши даврида фронт ортида фидокорона меҳнати ва бепул ҳарбий хизмати учун орден ва медаллар билан тақдирланган шахслар;

– Афғонистон Республикасида ва бошқа мамлакатларнинг ҳудудидagi жанговар ҳаракатларда қатнашган собиқ байналмилалчи жангчилар жумласидан бўлмиш фуқаролар;

– ҳақиқий муддатли ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчилар, старшиналар, прапоршчиклар, катта прапоршчиклар, мичманлар ва катта мичманлар;

– Чернобыль АЭС ҳалокати оқибатида нурланиш касаллигига чалинган ва уни бошдан кечирган шахслар;

– кўзи ожиз ногиронлар ва кўзи ожиз ногиронга ҳамроҳлик қилувчи шахс.

Ушбу Қонунга кўра, шахар йўловчи транспортда бепул юриш бўйича прокуратура органлари, халқ депутатлари ва бошқа айрим тоифаларга мансуб бўлган фуқароларга берилган имтиёзлар бекор қилинди⁸⁸. Ҳозирги пайтда шахар йўловчи транспортдан фойдаланишда йўл – транспорт карточкалари жорий этилган бўлиб, улар тегишли савдо тармоқлари орқали аҳолига сотилади. Ушбу йўл – транспорт карточкалари асосида ҳам фуқароларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож табақаларига имтиёзлар

⁸⁸ қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунари, №14, Г., «Адолат», 1997 йил, 141–142 бетлар.

берилмоқда ва ижтимоий ёрдам кўрсатилмоқда. Булар қаторига пенсионерлар, ногиронлар, талабалар, ўқувчилар киритилган бўлиб, бу шахсларга йўл – транспорт карточкалари одатдагидан икки – уч баробар арзонлаштирилган нархларда сотилади. Шунингдек, корхона ва ташкилотлар ҳам ўз ходимларини корхона маблағлари ҳисобидан бепул йўл – транспорт карточкалари билан таъминлашлари мумкин. Бунда иши транспортда юриш билан боғлиқ бўлган ходимларга бепул берилган йўл – транспорт карточкаларининг қиймати ходимнинг солиқ олинадиган даромадлари таркибига киритилмаслиги мумкин.

III. Ёлғиз қариялар ва ногиронлар ҳамда пенсионерларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 23 февралда давлат рўйхатига олинган ёлғиз қариялар, пенсионерлар ва ногиронларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш тартиби асосида амалга оширилади. Ёлғиз қариялар, пенсионерларни ва ногиронларни туман ижтимоий таъминоти бўлимлари томонидан ҳисобга олиниш мезонлари ҳамда ҳисобга олиш тартиблари, уларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш масалалари мазкур тартибда белгиланади. Уларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамнинг турлари ва ҳажмлари минтақавий (шаҳар), туман миқёсидаги, дастурларга мувофиқ белгиланади.

IV. Ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ – овқат махсулотлари билан бепул таъминлаш масалалари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 15 февралда давлат рўйхатига олинган «Ўзгалар парваришига мухтож ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ – овқат махсулотлари билан бепул таъминлаш тўғрисида»ги Низомга биноан тартибга солинган бўлиб, унга кўра, бошқалар парваришига мухтож бўлган ёлғиз қариялар қуйидаги асосий озиқ – овқат махсулотлари билан бепул таъминланадилар:

- ун;
- ўсимлик ёғи;
- макарон махсулотлари;
- гуруч;
- чай;
- тухум;

қанд — шакар;
кир ювиш воситалари;
гўшт.

Ёлғиз ва ўзгалар парваришига мухтож бўлган фуқароларни аниқлаш белгиланган тартибларга мувофиқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан туман (шахар) ижтимоий таъминот органлари билан биргаликда амалга оширилади ва бунга ёлғиз пенсионернинг аризаси, ТМЭК ёки ВККнинг пенсионер ўзгалар парваришига мухтож эканлиги ҳақидаги маълумотнома, тураржойдан маълумотнома; ёлғиз пенсионер турмуш шароитларини ўрганиш далолатномаси асос бўлиб хизмат қилади. Ўзгалар ёрдамига мухтож ёлғиз пенсионерларга ижтимоий ёрдамнинг ушбу турини кўрсатиш тартиблари, муддатлари аниқ белгилаб қўйилган.

V. Аниқ мақсадли коммунал уй — жой фондидан тураржой олиш ҳуқуқига эга бўлиш соҳасидаги имтиёзлар Ўзбекистон Республикасининг Уй — жой кодекси ҳамда унинг асосида қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатларига асосан берилади. Ўзбекистон Республикасининг Уй — жой кодекси 40 — моддасига биноан: «Аниқ мақсадли коммунал уй — жой фондидан тураржой олиш ҳуқуқига уй — жой шароитларини яхшилашга мухтож бўлган ва тураржой олиш учун ҳисобда турган ижтимоий жихатдан химояланмаган; кам таъминланган фуқаролар эгадирлар. Аниқ мақсадли коммунал уй — жой фондидан тураржой олиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар тоифалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади».

VI. Тиббий хизмат кўрсатиш ва дори — дармон воситалари билан таъминлаш юзасидан имтиёзлар. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида»ги Қонуни⁸⁹ (Қонуннинг 17 — моддаси) ҳамда унинг асосида қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатларга биноан берилади⁹⁰.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 2 декабрдаги 532 — сонли «Даволаш —

⁸⁹ қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонуни, №14, Т., «Адолат», 1997 йил, 40 — бет.

⁹⁰ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 8 январдаги «Аҳолини дори — дармон воситалари билан таъминлашга доир қўшмача чора — тадбирлар тўғрисида»ги қарори ва бошқа қарорлар.

профилактика муассасаларини молиявий таъминлаш тизимларини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига кўра бу соҳада имтиёзлар қайта кўриб чиқилди. Юқоридаги қонун ҳужжатларига кўра имтиёзлар дори – дармон воситаларини аҳолининг муайян тоифаларига бепул бериш ёки нархига нисбатан муайян фоизларда чегирма қилиш йўли билан сотиш, тиббий муассасаларда хизмат кўрсатиш ҳақларидан тўлиқ ёки қисман озод қилиш тарзида берилиши мумкин. Ушбу соҳадаги имтиёзларни бериш шартлари, тартиблари ва муддатлари юқорида эслатилган қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган. Шунингдек, уларда бу имтиёзлардан фойдаланишга ҳақли фуқаролар тоифалари ҳам аниқ кўрсатилгандир.

VII. Фуқароларга уларни ижтимоий химоя қилиш мақсадида солиқ соҳасида имтиёзлар бериш Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида⁹¹ ҳамда унинг асосида қабул қилинган бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларда⁹² назарда тутиб қўйилган.

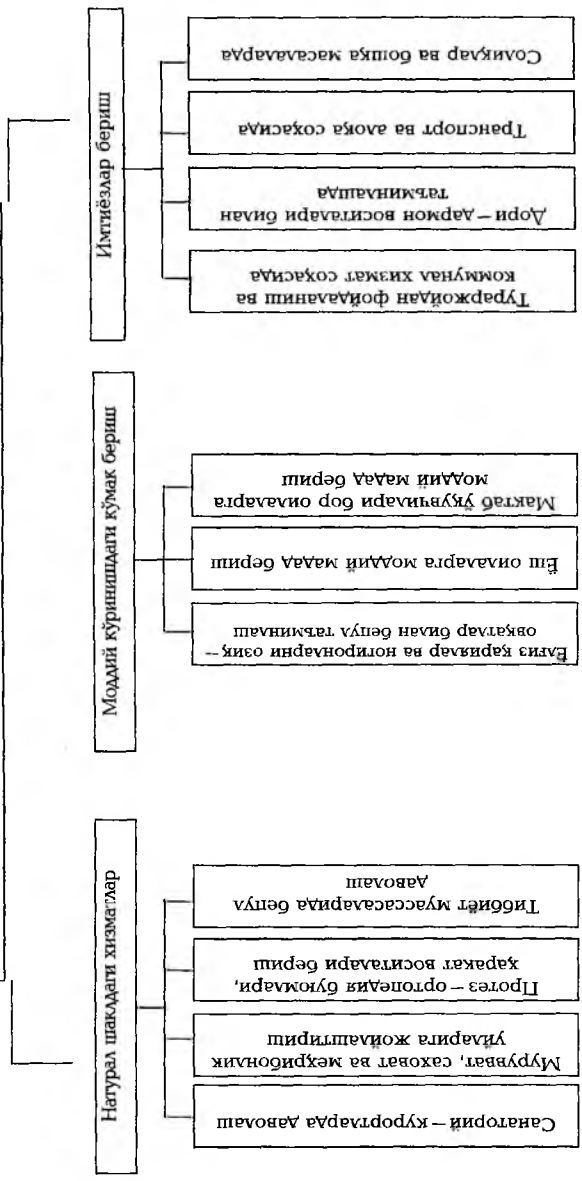
Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси 58 – 59 – моддаларида жисмоний шахсларнинг солиқ солинмайдиган даромадлари турлари ҳамда солиқ солишдан озод қилинган даромадлари доираси белгилаб қўйилган. Ушбу кодекснинг 92 – моддасига кўра, фуқароларга мол – мулк солиғи соҳасидаги имтиёзлар, 102 – моддасида эса ер солиғи солиш юзасидан бериладиган имтиёзлар бериш назарда тутилган. Солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар (йиғимлар) юзасидан фуқароларга берилган имтиёзлардан фойдаланиш шартлари, тартиблари ҳамда муддатлари солиқларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлашга оид бўлган тегишли йўриқномалар билан белгилаб қўйилади.

⁹¹ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Т., «Адолат», 1999 йил.

⁹² қаранг: Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматиининг қарорлари тўплами, 2002 йил, 3 – сон, 18 – модда.

Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам ва унинг турлари

Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам — бу муайян табақаларга аниқ йўналтирилган ҳолда натурал хизмат, моддий ёки турли имтиёзлар шаклида қўллаб — қувватлашга оид тадбирлардан иборат

Мавзу юзасидан тест синов саволари

№1. Саховат уйларига фуқароларни қайси орган жойлаштиради?

- а) туман маориф бўлими;
- б) туман меҳнат бўлими;
- в) туман ижтимоий таъминот бўлими;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№2. Ватан уруши қатнашчилари ва ногиронларига сихатгоҳ ва оромгоҳга:

- а) 1 йилда бир марта йўлланма берилади;
- б) 2 йилда бир марта йўлланма берилади;
- в) 3 йилда бир марта йўлланма берилади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

№3. Ногирон фуқаролар коммунал хизмат ҳақларини тўлашдан:

- а) 100 фоиз озод қилинадилар;
- б) 50 фоиз озод қилинадилар;
- в) 30 фоиз озод қилинадилар;
- г) уларни озод қилиш туман (шаҳар) ҳокими хоҳишига боғлиқ.

Билимларингизни текшириб кўринг

1. Фуқароларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам нима?
2. Ижтимоий ёрдам шакллари ҳақида нималарни биласиз?
3. Ижтимоий ёрдам кўрсатиладиган аҳоли тоифаларини баён этинг.
4. Ижтимоий ёрдам фуқароларга қайси давлат ва жамоат органлари томонидан кўрсатилади?
5. Ижтимоий имтиёзлар турларини санаб беринг.
6. Ёлғиз қариялар ва ёлғиз ногиронлар деганда кимлар кўзда тутилади ҳамда уларга қандай ижтимоий ёрдамлар кўрсатилади?
7. Аҳолига тураржой, коммунал хизмат соҳасида бериладиган имтиёзлар ҳақида сўзлаб беринг.
8. «Мурувват уйлари» ва «Саховат уйлари» ҳақида сўзлаб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон хаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 2001 йил.
3. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. №1 — 24. Т., «Адолат», 1992 — 2002 йил.
4. Ўзбекистон Республикасининг Уй — жой кодекси. Т., «Адолат», 1999 йил.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 18 апрелдаги қарори билан тасдиқланган «Уй — жой коммунал хизматлар учун ҳақ тўлаш бўйича аҳолига имтиёзлар бериш тартиби тўғрисида»ги Низом.
6. Турсунов Й. ва бошқалар. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т., «Молия», 2001 йил.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонунига шарҳлар. Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги нашри, Т., 1996 йил.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 29 мартдаги «Ўзгалар ёрдамига муҳтож ёлғиз кимсалар, пенсионерлар ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишни кучайтириш тўғрисида»ги қарори.

ХІ БОБ. ХАЙРИ–ЭХСОН ВА МУРУВВАТ ЁРДАМИ ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАНБАИ СИФАТИДА

1–§. Мурувват ва хайри–эхсон ёрдами хамда унинг умумий ҳуқуқий тавсифи

Жамиятда бозор муносабатлари принциплари ва қоидаларни амал қила бошлаганлиги яратиладиган бойликларни тақсимлаш чоғида қаттиқ талаблар қўйилишига, боқиманачилик кайфиятларига нисбатан тоқатсиз вазиятни юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳолат жамиятнинг ёрдамга муҳтож, ижтимоий яхши химояланмаган аъзоларини (биринчи навбатда ёлғиз ногиронлар ва ёлғиз қариялар, қаровчисисиз қолган ёш болалар) давлат маблағлари билан бир қаторда турли нодавлат ташкилотлари, тижорат тузилмалари, савоб талаб хусусий шахслар, чет эл хомийлик ташкилотлари молиявий – мулкӣ ёрдамлари ҳисобидан қўшимча равишда қўллаб – қувватлашликни, анашундай хомийлик ва меҳр – мурувват кўрсатиш фаолиятларини рағбатлантириш, бундай кўмак манбаларини фаол қидириб топиш, ушбу хайрли ва савобли ишга жалб этишликни тобора кўпроқ тақозо этмоқда.

Мустақиллигимиз қўлга кирганидан кейинги йиллар давомида хорижий давлатлар, хорижий юридик ва жисмоний шахслар, турли халқаро мурувват ташкилотларидан мамлакатимизга гуманитар ёрдамлар кўрсатиш кучайди, бундай ёрдам оқимлари тобора кўпайиб бормоқда. шунингек, мамлакатимизнинг ўзидаги тадбиркорлар, мурувватли инсонлар томонидан бева – бечораларга турли – туман ёрдамлар кўрсатилиши хам аста – секин кенг русум бўлиб бормоқда. Ана шундай шароитда хайри – эхсон, меҳр – мурувват ёрдами кўрсатилишини ҳуқуқий жихатдан тартибга солиниши, бу соҳада қонунийликни таъмин этилиши, ижтимоий адолатни қарор топдирилиши бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланиб қолганлиги табиий ҳолдир.

Фойдаланиш мумкинлиги ижтимоий таъминотга оид бўлган қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган.

Жумладан «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 66—моддасига кўра пенсия таъминоти маблағлари шакллантирилишида мулкчилик шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотлар иштирок этишлари белгиланган. «Ногиронларни ижтимоий химоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 38—моддасида белгиланганишича ногиронларни ижтимоий қўллаб—қувватлаш ва ижтимоий ёрдамни пул билан таъминлаш бошқа манбаалар билан бир қаторда ногиронларни ижтимоий химоя қилиш жамғармалари маблағлари хисобидан, шунингдек корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг ихтиёрий бадаллари хисобидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги назарда тутилган. Республикамиз Президенти И.Каримов муқдорлар синфини таркиб топдириш ҳақида сўз юритар экан, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Бизда ўтмишда ҳам бойлар бўлган. Улар бизга шўро даврида уқдирганларидек, зolim бўлмаган. Бой—бадавлат одамнинг бутун маҳаллага, қишлоққа нафи теккан».¹

Мехр—муруват, хотамтойлик мусулмонларнинг ўзбек халқининг қадимий инсоний фазилатларидан саналиб келган. Шариат ҳар бир мўмин—мусулмондан пешона тери билан ризқу—насиба топишликни ва ҳалол ризқ билан ўзи, оиласини таъминлашликни, башарти ортиқча молу—давлатга эга бўлса, у ҳолда бева—бечоралар, яъни меҳнатга яроқсиз, қари—қартанг, етим—есирлар таъминоти учун фитру—закот беришликни талаб қилади.

«Хидоя» китобида айтилганидек закотдан таъминот олишга ҳақли бўлганлар қаторига фақирлар, яъни ўзини таъминлаш учун зарур бўлганидан кам маблағга эга бўлган; мискин, яъни тирикчилик ўтказишлик учун ҳеч бир маблағга эга бўлмаган шахслар кирадилар². Бизнинг мамлакатимизда мискинлар ва фақирга ғамхўрлик кўрсатиш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Бу нарса ўтган йилларни «ногиронлар йили», «инсон манфаатлари йили», «Болалар йили» деб ва нихоят 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилинишида, шунга муносиб тарзда ушбу табақаларни ижтимоий химоя қилишга қаратилган давлат

¹И.А. Каримов Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5—жилд. Т., «Ўзбекистон», 1997 й., 337—бет.
² қараг: Хидоя Комментарий мусулманского права. Т., «Ўзбекистон» 1994 й. 107 ст.

тадбирлари дастурларини ишлаб чиқилиши ва рўёбга чиқарилишида ҳам ўз ифодасини топмоқда.

Юқорида такидлаб ўтилганидек, 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилиниши муносабати билан Вазирлар Махкамаси томонидан 2002 йил 24 январдаги қарор билан тасдиқланган «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастурига кўра ушбу дастурни рўйёбга чиқаришлик учун қўшимча равишда 91,3 млрд сўм маблағ сарфлаш назарда тутилган ва бу маблағларнинг асосий қисмини бюджетдан ташқари манбалардан, шу жумладан хайри—эхсон ҳисобидан ташкил топадиган маблағлар ташкил этади.

Бугунги кунда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш жараёнида анашундай бюджетдан ташқари манбалар, хусусан мамлакатимиздаги хомий ва хорижий меҳр—мурувват ташкилотлари, айрим чет эл фуқаролари томонидан кўрсатилаётган пул ва бошқа шакллардаги моддий ёрдамларни эгалларига аниқ етиб боришлигини таъминлаш, бунда барча маъмурий, ташкилий—ҳуқуқий воситалардан тўлиқ фойдаланиш, бу гуманитар ёрдамларни адолатли тақсимлаш механизмларини яратиши долзарб вазифалардан бирига айланиб бормоқда. Чунки бу ҳол бева—бечоралар, етим—есирларни таъминотини яхшилашга, бу соҳада ижтимоий адолат тамоилларини қарор топишига, балки давлатимиз ва жамиятимизнинг халқаро обрў—эътиборига, мавқеига даҳлдор бўлган масаладир.

Бошқалар ҳисобига, шу жумладан ночор—нотавонларга ажратиладиган хайру—садақа ҳисобига бойлик орттириш, роҳат—фароғатда яшашга интилувчи, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган кимсалар ҳар қандай давлатда, жамиятда бўлган, ҳозир ҳам мавжуд мақсад—ўзгалар ризқу—насибасини улар томониан ўзлаштириб, талон—тарож қилиб юборилишига йўл қўймасликдан иборат. Ана шу мақсадда давлатимиз томонидан зарур ташкилий—ҳуқуқий чоралар кўрилмоқда ва ижтимоий муҳтож шахсларга аталган маблағ ҳамда бошқа ёрдамларни тўғри тақсимланишини таъминловчи зарур механизмлар яратиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2002 йил 26 июлдаги «мурувват ёрдамидан ва беғараз

техник кўмақдан мақсадли фойдаланишни таъминлаш чора — тадбирлари тўғрисида»ги 268 — сон қарори ана шу мақсадга қаратилган. Мазкур қарор халқаро молиявий ва иқтисодий институтлар, хорижий ҳукумат ташкилотлари ва ҳукуматга тегишли бўлмаган ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган мурувват ёрдами ҳамда бегараз техник кўмақдан қатъий мақсадларда фойдаланишликни таъминлаш, уларни талон — тарож қилинишига, улардан фойда олиш учун тижорат мақсадларида ва бошқа ғаразли мақсадларда фойдаланишликка йўл қўймасликни таъмин этувчи зарур чора — тадбирларни назарда тутди. Бу қарорни тўлиқ рўёбга чиқарилиши халқаро каналлар орқали гуманитар ёрдамлар олиниши, уларни мақсадли тақсимланишига оид самарали қоидаларни ўрнатилишига, тартиб интизомга ўрнатилишига хизмат қилади.

2-§. Хайри — эхсон, мурувват ёрдами кўрсатишни ҳуқуқий жихатдан тартибга солиниши тушунчаси ва вазифалари

Ахолининг муайян табақаларини бюджетдан ташқари манбалардан ижтимоий таъминлашда таъминот бериш объекти, таъминот бериш объекти, таъминот бериш ва бу таъминотдан фойдаланиш субъектлари ифодалаш чоғида турли атамалар, тушунчалар ва тарифлардан кенг фойдаланилади. Улар мазмун — мохиятини тўғри ҳамда чуқур тушуниб етиш, бу тушунчаларга юклатилган социал вазифани англаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу соҳадаги қонун ҳужжатлари нормаларини тўғри қўллаш, ёрдамни эгасига аниқ етиб боришига эришиш кўп ҳолларда ушбу омилларга боғлиқ бўлади.

Фақир — мискин, бева — бечора, етим — есир тушунчаларининг мохияти юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ислом таълимотининг асосий қисми бўлган шароитда аниқ ифодалаб берилган ва бу тушунчалар бутунги кунда амал қилиб турган қонунларимиз ҳамда қонун ҳужжатларимизда аниқ мазмун ва мезонлар билан бойитилган. Бутунги кунда кенг муомалада бўлган мурувват ёрдами, техник ёрдам, хайрия ёрдами, эхсон каби тушунчалар тарифи ҳам баъзи ҳолларда қонун ҳужжатларида баён этилган, айрим

тушунчаларни илмий ва расмий тарифлашга эса энди киришилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 июлдаги 268 — сон қарори билан тасдиқланган «Мурувват ёрдами юкларини қабул қилиш, ҳисобга олиш, аниқ йўналтирилган тарзда тақсимлаш ва улардан мақсадли фойдаланилишини назорат қилиш тартиби ҳамда мурувват лойиҳалари мониторинги тўғрисидаги Низом»нинг 2 — бандида мурувват ёрдами кўрсатишга оид асосий тушунчаларга тариф берилган. Жумладан, мурувват ёрдами — бу аҳолининг ижтимоий ночор гуруҳларига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий соҳа муассасаларини қўллаб — қувватлаш, табиий офатлар ва бошқа фавқулодда ҳодисалар оқибатларини тугатиш учун бериладиган мақсадли беғараз кўмакнинг бир туридан иборат. Бунда аҳолининг ночор қатламларини тиббий ёрдам билан таъминлаш, бепул ёки арзонлаштирилган нархларда тиббий дори — дармонлар, тиббий воситалар, ҳаракатланиш воситалари, сунъий аъзолар билан таъминлаш, уларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, яъни, озиқ — овқат ва ноозиқовқат буюмлари билан бепул таъминлаш, натурал шаклда ёрдамлар кўрсатиш, уларнинг бепул даволанишлари, соғлиқларини тиклашларига кўмаклашиш; ижтимоий соҳа муассасаларини (мактаблар, касалхоналар, қариялар, ногиронлар, болалар уйлари ва бошқалар) қўллаб — қувватлаш яъни, улар таъминоти, таъмирланиш, ускуналар билан жихозланиши учун мурувват ёрдами маблағлари ҳисобидан ёрдам кўрсатиш; табиий офатлар (сел, бўрон, ер қимирлаши ва бошқалар) юз берганида жабр кўрганларга моддий ҳамда бошқа ёрдамларни кўрсатиш ишлари амалга оширилади.

Мурувват ёрдами предмети сифатида тиббиёт товарлари (тиббий — фармацевтика буюмлари, тиббий асбоб — анжомлар, ускуналар), озиқ — овқат маҳсулотлари, бошқа буюмлар, асбоб — ускуналар, транспорт воситалари, грантлар, ихтиёрий эҳсонлар, бепул бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ҳисобланиши мумкин. Мурувват ёрдамини кўрсатувчилар сифатида кенг доирадаги шахслар — хорижий давлатлар, уларнинг айрим тузилмалари, халқаро ташкилотлар, хорижий юридик ҳамда жисмоний шахслар (донор ташкилотлар) иштирок этишлари мумкин.

Мурувват ёрами бегараз бўлиши, яъни қандайдир шартлар қўйилмагани холда кўрсатилиши, ёрдам Ўзбекистон Республикаси, унинг юридик ва жисмоний шахсларини камситишга қаратилмаслиги, ёрдам сифатида топширилаётган буюмлар инсонлар соғлиғи ёки хаётга, давлат — жамият манфаатларига хавф туғдирмаслиги лозимлиги бу ёрдам кўрсатилишининг асосий принциплари сифатида баҳоланиши мумкин. Мурувват ёрдамини республикадаги истеъмолчи жисмоний ва юридик шахслар ўртасида тақсимлашни амалга ошириш мақсадида олувчилар бўлиб бюджет ташкилотлари, фаолият фойда олиш мақсадини кўзламайдиган нодавлат нотижорат ташкилотлари (юридик шахслар) хисобланишлари мумкин. Мурувват ёрдамини олувчилар доираси Вазирлар Махкамаси ижтимоий комплекси қарори билан белгиланади ва бунда тегишли ёрдам дастурлари муассислари ҳамда донорлар билан тузилган шартномага кўра олувчилар аниқлаб олинади.

Харбий мақсадларга мўлжалланган буюмлар, тамаки ва алкоголь махсулотлари (вино — ароқ ва бошқалар), Ўзбекистонга олиб кирилиши тақиқланган ашёлар (гиёҳвандлик ва психотроп воситалар ва бошқалар) мурувват ёрдами кўрсатиш предмети бўлиши мумкин эмас.

Мурувват ёрдами кўрсатувчи халқаро ва ноҳукумат ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлигида аккредитациядан ўтказиш орқали ўзларининг ваколатхоналарини Ўзбекистон ҳудудида очишлари, улар фаолиятини ташкил этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мурувват ёрдамлари олинishi, тақсимланиши, улардан мақсадли фойдаланилишини мувофиқлаштириш, назорат қилиш, ташкил қилиш вазифаси Вазирлар Махкамаси Ижтимоий комплекси доимий ишлайдиган ишчи гуруҳ зиммасига; Қорақалпоғистон Республикасида Вазирлар Кенгаши ҳузурида тузиладиган, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида эса тегишли вилоят (Тошкент шаҳар) ҳокимлиги ҳузурида тузиладиган мурувват ёрдами бўйича ҳудудий комиссияларга юклатилади. Мурувват ёрдами юклари божхона чегараси орқали тезлаштирилган тартибда, тегишли божхона йиғимлари ва бошқа тўловлари

олинмагани холда, текшириш (сифат ва бошқа), транспорт ҳақлари олинмасдан ўтказилади.

Мурувват ёрдами кўрсатиш лойиҳаларини амалга оширилиши ва кўрсатилган ёрдамдан мақсадли фойдаланиш устидан тегишли кузатувлар ҳам назорат ишлари амалга оширилади. Бундай текширишни бевосита амалга оширувчи орган бўлиб Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий Комплексининг ишчи гуруҳи ҳисобланади ва у белгиланган тартибда тасдиқланган жадвал асосида божхона ва солиқ органлари, тегишли ҳолларда бошқа ваколатли органлар ҳам жалб этилгани холда текширишлар ўтказилади.

Мурувват ёрдамини олувчилар олинган ёрдамни тақсимланиши, улардан мақсадли фойдаланиши юзасидан белгиланган тартибда ва муддатларда ваколатли давлат органларига ҳисобот тақдим этадилар. Мурувват ёрдами лойиҳаси бажарилганлиги тўғрисидаги тегишли ахборотлари ваколатли давлат органлари томонидан донор ташкилотларга (уларнинг ваколатхоналари орқали) тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар «Прокуратура тўғрисида»ги қонунга кўра мурувват ёрдами олинishi, улардан мақсадли фойдаланилиши, истеъмолчиларга адолатли тақсимланиши устидан умумий назоратни амалга оширади.

Текшириш ва назорат қилиш чоғида маблағлардан мақсадсиз фойдаланиш, уларни талон – тарож қилиш, суистеъмолларга йўл қўйиш ҳоллари аниқлангани тақдирда айбдор мансабдор шахслар ҳуқуқий жавобгарликка тортилишлари, яъни улар жиноий, маъмурий ҳуқуқий, фуқаролик ҳуқуқий – мулкий жавобгарликларга тортилишлари мумкин. Бунда жиноий ёки маъмурий жавобгарликдан бири қўлланилиши мумкин. Айни пайтда жиноий ёки маъмурий жавобгарлик билан бир вақтда мулкий (фуқаролик – ҳуқуқий) жавобгарлик қўлланилишига йўл қўйилиши мумкин. Айбдор шахсларни интизомий жавобгарликка тортиш меҳнат қонунчилиги нормаларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хориждан келадиган мурувват ва бошқа гуманитар ёрдамларни ҳуқуқий тартибга солишнинг аниқ механизми яратилганлиги таҳсинга сазовор эканлигини тан олганимиз

холда мамлакатимизнинг ички юридик ва жисмоний шахслари (хомий ташкилотлар, хайрия ёрдами кўрсатувчилар) томонидан кўрсатиладиган мурувват ёрдамлари, хайри – эхсон тадбирлари кўрсатилиши махсус тарзда тартибга солинмаганлигини, ушбу масалага оид норматив – ҳуқуқий ҳужжат мавжуд эмаслигини таасуф билан қайд этишимиз лозим. Бизнинг назаримизда бу масала долзарб бўлиб, тез орада хал этилиши лозим. Мурувват ва хайрия ёрдамини ҳуқуқий тартибга солиш мақсадида махсус қонун қабул қилинса ҳамда бу масалалар жамланган холда бир тизимга солинса энг мақбул бўлар эди.

ХП боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ СОХАСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИККА РИОЯ ЭТИШ ЮЗАСИДАН НАЗОРАТ ВА ЖАВОБГАРЛИК МАСАЛАЛАРИ

1–§. Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчиликка риюя этишни назорат қилиш тушунчаси, назорат шакллари ва усуллари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15–моддасида айтилишича: «Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўради». Бинобарин, фақат қонунийлик ва ҳуқуқ – тартибот таъминланган давлатдагина адолат, демократия, шахс ҳуқуқ ҳамда эркинликлари ҳақида сўз юритилиши мумкин. Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам қонундир».

Давлат ва жамиятда қонунийлик режимини таъминлаш усулларида бири – уларга амал қилинишни текшириш, қонун талаблари сўзсиз бажарилиши устидан назоратни мунтазам ва самарали тарзда амалга ошириб борилиши саналади. Бу вазифа давлат ва жамоат органлари томонидан қонунда назарда тутиб қўйилган шаклларда ва воситалар орқали амалга ошира борилади.

Пул ва бошқа бойликларни тасарруф этилиши, уларнинг тақсимланиши билан боғлиқ бўлган жойларда давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари томонидан қонунлар ижроси текширилиб, назорат қилиб борилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки бундай жойларда «ўлжа» пайдо бўлган текинхўрларнинг ўралашиб қолишлари эҳтимоли ҳар доим ҳам катта бўлади ва қонуннинг вазифаларидан бири ҳам давлат, жамият, шахс моддий манфаатларини турли суиистеъмол ҳамда тажовузлардан ҳимоя қилишдан иборатдир.

Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиши соҳаси ҳам ана шундай жойлардан бўлиб, бу ерда мамлакатимизда яратилган миллий бойликнинг муайян қисми қариялар, ногиронлар, бева – бечораларни ҳимоялаш, уларни таъминлаш учун қайта тақсимланади ва «қозон тепаси»га виждони нопок, қўли эгри одамларни келиб қолиши бу

маблағлар талон — торож қилинишига, ўз эгаларига тўлиқ етиб бормаслигига, жамиятда иқтисодий ва сиёсий барқарорлик йўқолишига олиб келиши мумкин.

Навоий вилоят прокуратураси томонидан аҳолини ижтимоий химоялашга қаратилган қонунлар, Президент Фармонлари, Хукумат қарорлари ижроси бўйича текширишлар ўтказилганида халқ банки, почта бўлимлари, фуқаролар йиғинлари ходимлари ва мансабдор шахслари томонидан катта миқдордаги пенсия пуллари, нафақалар, бошқа ижтимоий ёрдам пуллари ўзлаштирилиб, талон — торож қилиб юборилгани маълум бўлди⁹³.

Ўтказилган текширишлар натижасида республика миқёсида бундай фактлар оз эмаслиги маълум бўлмоқда⁹⁴ ва бунинг асосий сабабларидан бири, қонун ижроси устидан назорат сустлиги, унинг паст самарали тарзда ўтказилишидир. Хозирги қийинчиликлар мавжуд бўлган ўтиш даврида республикамиз Президенти ва ҳукуматининг саъй — ҳаракатлари билан ночор — ногирон фуқароларга ажратилаётган маблағларни бундай талон — торож қилиниш ҳоллари жуда аянчли бўлиб, айбдорлар қонун олдида шафқатсиз жавоб беришлари лозим.

Ижтимоий таъминот соҳасида қонунчиликка амал қилиниши устидан давлат ва жамоат назорати олиб борилади ҳамда бундай назоратнинг асосий усуллари ва шакллари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган. Қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошириш ваколати Конституция ва қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли қўмиталари ҳамда комиссияларига берилган бўлиб, улар жойларда текширишлар ўтказиш, ҳақиқий ахволни ўрганиш — таҳлил қилиш асосида ўзларининг мажлисларида ушбу соҳа учун мутасадди раҳбарлар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва бошқа идоралар ҳисоботларини эшитиш, зарур чора — тадбирлар кўрилишига эришиши орқали ваколатларини амалга оширадилар.

Прокурорлик назорати ижтимоий таъминот соҳасида қонунийликни таъминлашнинг энг самарали усулларида

⁹³ қаранг: «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 4 декабрь, 244—сон.

⁹⁴ қаранг: «Давлат маблағлари қимнинг... ҳамёнида». «Халқ сўзи», 2000 йил 1 февраль; «Нафақа ўз эгасига тегяптими?», «Халқ сузи», 2001 йил 28 июн;

«Ногирон мушқули осон бўладими?», «Халқ сузи», 2000 йил 31 март, 46—сон ва бошқа қуплаб фактлар мавжуд.

бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг янги тахрирдаги «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуни 20 – моддасига кўра: «Вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг харбий қисмлари, харбий тузилмалари, хокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши, шунингдек, улар томонидан қабул қилинаётган ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги назорат предмети ҳисобланади».

Прокуратура органлари қонун ижросини текшириш мақсадида тегишли мансабдор шахслар тушунтиришларини талаб қилиши, ҳужжатлар ва материаллар билан танишиб чиқиш, текширишлар ўтказиши ва бошқа ваколатларни амалга ошириши мумкин. Қонун бузилиш хатолари аниқлангани тақдирда прокурорлик таъсири ўтказишнинг ҳуқуқий шакллари «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуннинг 37 – 42 – моддаларида назарда тутилган бўлиб, улар протест келтириш, қарор чиқариш, тақдимнома киритиш, даъво аризаси ёки бошқа аризалар билан судга мурожаат қилиш, оғохлантириш кабилардан иборатдир.

Ижтимоий таъминот органлари, фуқароларни пенсия ва нафақалар билан таъминловчи бошқа давлат органлари томонидан бюджет маблағларининг тўғри сарфланиши устидан идоравий назорат Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тизимига кирувчи текширувчи органлар томонидан ўз ваколатлари доирасида ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тўғрисидаги Низомга кўра бюджетдан маблағ олувчиларга давлат ва маҳаллий бюджетдан ажратиладиган молиявий маблағлардан мақсадли ҳамда оқилона фойдаланилиши устидан давлат молиявий назорати ушбу вазирлик томонидан⁹⁵, унинг таркибига кирувчи тафтиш – назорат бошқармаси ҳамда унинг жойлардаги органлари орқали амалга оширилади. Молия вазирлигининг тафтиш – назорат органларининг ваколатлари, вазифалари, фаолият олиб

⁹⁵ қаранг: «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тўғрисидаги низом».

бориш шакл ҳамда услублари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади⁹⁶.

Ижтимоий таъминот органлари томонидан бюджет маблағлари тўғри сарфланиши, улар юзасидан ҳисоб – китоб операциялари қонунга мувофиқ ўтказилиши устидан Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги⁹⁷ Қонунига кўра, тижорат банк муассасаларида ҳам кузатув олиб борадилар.

Пенсия қонунчилиги тизими такомиллаштирилиши, пенсия жамғармаси қайта ташкил этилиши муносабати билан корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан Республика Пенсия жамғармасига тегишли бадал ҳамда мажбурий тўловлар ўз вақтида ҳамда тўлиқ тўланишини кузатиб бориш ваколати Давлат солиқ хизмати органларига юклатилди. Бундан ташқари, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи органларнинг бевосита ўзида уларнинг бош (катта) ҳисобчилари Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига биноан маблағларни тўғри сарфланишини кузатиб ва текшириб борадилар ҳамда уларни тўғри мақсадли сарфланиши учун тўлиқ жавобгардирлар.

Ижтимоий таъминот органлари иш фаолияти, улар томонидан маблағларнинг тўғри сарфланиши устидан жамоат назорати ҳам ўрнатилган бўлиб, қонун ҳужжатларига кўра бу ваколат республика «Нуроний» жамғармаси, бошқа жамоат бирлашмалари, касаба уюшмаларига бериб қўйилган ва улар қонунда белгиланган тартибда ижтимоий таъминот органлари фаолиятининг қонунийлиги, маблағларни тўғри сарфланиши устидан жамоат назоратини амалга оширадилар, қонун бузилиш ҳоллари аниқланганида эса уларни бартараф этишга оид чораларни ўз ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Давлат функцияларини жамиятни ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказила борилиши, кучли давлатчиликдан кучли жамият томон ривожланиш, фуқаролик жамияти барпо этила бориши билан жамоат назоратининг кучая бориши, унинг салмоғи ортиб бориши табиий ҳолдир.

⁹⁶ қараг: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги «Тафтиш ва назорат бошқармаси тўғрисида»ги низом.

⁹⁷ қараг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари. № 13, Т., «Адолат», 1996 й.

2-§. Ижтимоий таъминотга оид муносабатларда жавобгарлик масалалари

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлардаги жавобгарлик юридик жавобгарлик кўринишларидан бўлиб, «юридик жавобгарлик — содир этилган ҳуқуқбузарлик учун шахснинг давлат — ҳокимият хусусиятидаги маълум маҳрумликларга дучор бўлишидир»⁹⁸. Юридик жавобгарлик, бу — шахснинг айбли, ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан содир этилган ижтимоий зарарли хулқ — атвори учун давлат айблови ва давлат мажбурлови қўлланилишидан иборат.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқида жавобгарлик субъектларига кўра фуқароларнинг жавобгарлиги ва юридик шахс саналувчи корхона ва ташкилотларнинг жавобгарлиги фарқланади. Фуқароларнинг жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги ўз навбатида оддий фуқаролар жавобгарлиги ҳамда мансабдор шахслар жавобгарлиги шаклларида намоён бўлади. Юридик шахслар эса фақат иқтисодий — молиявий ҳуқуқий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Юридик жавобгарлик сифатида фуқаролар — жисмоний шахсларга қўлланиладиган жавобгарликларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

- 1) фуқаровий — ҳуқуқий мулкӣ жавобгарлик;
- 2) маъмурий — ҳуқуқий жавобгарлик;
- 3) интизомий жавобгарлик;
- 4) жиноий жавобгарлик.

Ким томонидан жавобгарлик қўлланилишига кўра ижтимоий таъминот ҳуқуқидаги ҳуқуқий жавобгарликлар:

- а) суд томонидан қўлланиладиган;
- б) маъмурий — бошқарув органлари томонидан қўлланила — диган жавобгарликларга бўлинади.

Оддий фуқаролар — жисмоний шахсларнинг ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлардаги юридик жавоб — гарликлари қонунда махсус кўрсатиб қуйилган ғайриқонуний хатти — ҳаракатларни айбли равишда содир этишлари туфайли юз беради ва кўпчилик

⁹⁸ қаранг: А. Саидов, У. Тоғжонов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Т., «Адолат», 2001 йил, 306-бет.

холларда улар фуқаролик ҳуқуқий – маъмурий, фуқаролик ҳуқуқий – жиной жавобгарликлар тарзида вужудга келади. Масалан: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуннинг 65 – моддасига кўра, пенсионер сохта ҳужжатлар тақдим этганлик, пенсия миқдорига таъсир этувчи (унинг камайтирилишига сабаб бўлувчи) ҳолатлар ҳақида ўз вақтида ижтимоий таъминот органларига хабар бермаганлик тарзида суистеъмолларга йўл қўйиши оқибатида ундан (оиланинг бошқа аъзоларига) ортиқча тўланган пенсия суммаси ушлаб қолиниши назарда тутилган. Айни пайтда ушбу хатти – ҳаракатлари учун фуқаро маъмурий – ҳуқуқий (Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 61 – моддасига кўра) ёки жиной жавобгарликка (Жиноят кодексининг 228 – моддаси (ҳужжатларни сохталаштирганлик); 168 – моддаси (фирибгарлик); 170 – моддаси (алдов ёки суистеъмол қилиш йўли билан мулкий зарар етказганлик ва хоказо) тортилиши мумкин. Афсуски текширишларга кўра айрим фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқларини суистеъмол қилишлари йўли билан ижтимоий таъминот соҳасида ҳуқуқбузарлик содир қилиш фактлари (ноқонуний тарзда пенсия ва нафақалар олиш, имтиёзлардан ноқонуний тарзда фойдаланиш ҳоллари) тез – тез учраб турибди⁹⁹.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар орасида мансабдор шахслар томонидан содир этиладиганлари айниқса, хавфли бўлиб, молиявий маблағларни тасарруф этиш ваколати берилган, кенг имкониятларга эга бўлган бундай шахслар томонидан қонунбузарликка йўл қўйилиши фуқаролар ҳуқуқларини поймол этилишига, бева – бечоралар учун мўл – жалланган давлат маблағларини талон – торож қилиниши, мақсадсиз сарфланишига, ижтимоий адолат тамойилларини оёқ ости қилинишига, одамларнинг давлат ва унинг органларидан норози бўлишларига олиб келади. Шу сабабли, қонун мансаб – дор шахс томонидан содир этилган ғайриқонуний хатти – ҳа – ракат учун бирмунча қаттиқ жазо чораларини назарда тутади.

⁹⁹ қаранг: «Фальшивые... льготники». «Народное слово» газетаси, 1999 йил 11 сентябрь.

Ижтимоий таъминот органлари, фуқаролар йиғинлари ва бошқа фуқароларга ижтимоий ёрдамни амалга оширувчи давлат ҳамда жамоат органларида ишловчи рахбарлар ва бошқа мансабдор шахслар ножўя хатти – ҳаракатлари учун маъмурий – ҳуқуқий (Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 61, 157, 200, 209 – моддалари) ёки жиноий жавобгарликларга тортилишлари мумкин (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 167, 205, 207, 209, 210, 214, 229 ва бошқа моддалари).

Мансабдор шахснинг жиноий ёки маъмурий жавобгар – ликка тортилганлиги ва унга жазо қўлланилганлиги унинг айби билан давлат мулкига, фуқаролар мулкига, бошқа мулкый ёки номулкий манфаатларига етказилган зарарни ундан тўла ҳажмда ундириб олинишига мутлақо тўсқинлик қилмайди. Аксинча, мансабдор шахс хатти – ҳаракатининг маъмурий ножўя ҳаракат деб тан олинганлиги ёки жиноят деб баҳолан – ганлиги унга фуқаролик – ҳуқуқий мулкый жавобгарлик ёхуд меҳнат ҳуқуқига кўра тўлиқ моддий жавобгарлик қўлла – нилиши учун шубҳасиз далил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Вақтли матбуотнинг хабар беришича, ижтимоий таъминот органларида ишловчи мансабдор шахслар томонидан турли суистеъмолларга, талон – торожларга йўл қўйилиши холлари учраб турибди¹⁰⁰ ва унга қарши курашни кучайтириш, бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга оид самарали чоралар ишлаб чиқиш долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда.

Юридик ва иқтисодий адабиётларда турлича талқинга ҳамда тортишувларга сабаб бўлаётган жавобгарлик турларидан бири – иқтисодий, молиявий жавобгарлик бўлиб, жавобгар – ликнинг бу тури корхона ва ташкилотларга нисбатан қўлланилади. Айрим муаллифлар иқтисодий жавобгарликни юридик жавобгарликдан мустақил ҳолда кўриш ва ҳуқуқий жавобгарликка алоқаси йўқ ижтимоий ҳодиса сифатида тасвирлашга ҳаракат қиладилар.

Бизнинг фикримизча, иқтисодий жавобгарлик ҳамда юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган молиявий жазо чоралари – бу қонун талабларини бузаётган, ўзининг

¹⁰⁰ қаранг: «Нафақа ўз оғасига тегаптимиз», «Халқ сўзи», 2001 йил 28 июнь, 126-сон; «Виждоний жиглдонга алмаштирганлар», «Халқ сўзи», 2001 йил 4 декабрь, 244-сон; «Ногирон мушқули осон бўладими», «Ишонч» газетаси, 2000 йил 31 март, 46-сон ва бошқалар.

нотуғри фаолияти билан давлат органлари, бошқа корхона ва ташкилотлар учун ноқулай шароитларни вужудга келтираётган, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланаётган, бозор тамойилларига зид иш тутаётган корхоналар учун иқтисодий жихатдан ўнғайсиз, номаъқул вазият туғдиришга қаратилган чора – тадбирлардандир.

Иқтисодий жавобгарлик ва молиявий жазо чоралари ҳам ҳуқуқий жавобгарликнинг бир тури сифатида, ҳуқуқий муомала субъекти саналувчи юридик шахс томонидан содир этиладиган айбли, ҳуқуққа хилоф хатти – ҳаракат учун қўлланиладиган юридик жавобгарлик чораси сифатида баҳоланмоғи лозим. Чунки корхоналарга нисбатан қўллани – ладиган иқтисодий жавобгарликларда ҳам бошқа турдаги ҳуқуқий жавобгарликларга хос бўлган барча асосий хусусиятлар: а) қонун асосида қўлланилиши; б) ваколатли орган ёки мансабдор шахс томонидан қонун асосида қўлланилиши; в) юридик шахс учун иқтисодий ва бошқа ноқулай оқибатларни юзага келтириши кабилар мавжуд бўлади. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатларда юридик шахсларни иқтисодий жавобгар қилиш ва уларга нисбатан молиявий жазо қўллашнинг бир қанча ҳоллари мавжуд.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунининг 18 – моддасига кўра¹⁰¹, «ижтимоий ҳимояга мухтож шахсларга энг кам миқдордаги иш жойларини яратиш юзасидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари чиқарган қарорларни бажармаганлик учун иш берувчилардан ҳар бир яратилмаган иш жойи учун ходимнинг йиллик ўртача иш ҳақи миқдорида жарима ундирилади.

Ёки бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2001 йил 16 мартда давлат рўйхатига олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бадалларини ўтказиш, мажбурий тўловларни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги йўриқноманинг¹⁰² 11 – бандида белгиланган тартибда ва муддатларда тегишли бадалларни тўламаган корхоналар Солиқ кодексининг 135 – моддаси 8 – бандида

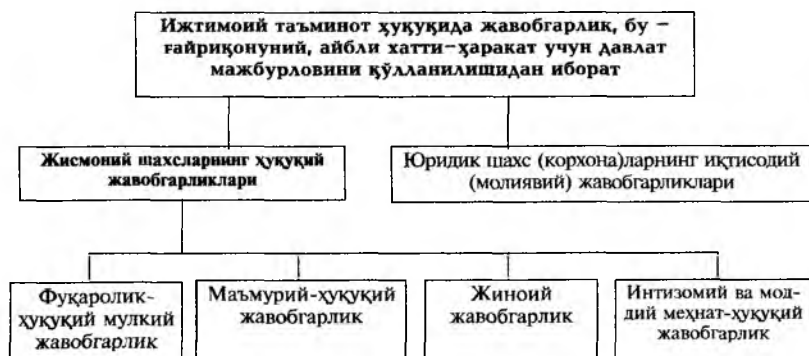
¹⁰¹ қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунари, №19, Т «Адолат», 1998 йил, 170 – бет.

¹⁰² қаранг: Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг метърий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2001 йил, 6 – сон.

кўрсатилган миқдорда айбдор корхоналарга нисбатан молиявий жазо қўлланилади.

Юридик шахсларга нисбатан молиявий – иқтисодий жазо чоралари қўлланилишидан мақсад – улар томонидан қонун бузилиш холларига йўл қўймаслик, ижтимоий таъминотга оид вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш зарурлиги билан боғлиқдир.

14 – чизма

Мавзу юзасидан тест синови саволари

№1. Сохта ҳужжатлар тақдим этиб ноқонуний пенсия олган шахслар:

- мулкӣ жавобгарликка тортиладилар;
- маъмурий жавобгарликка тортилишлари мумкин;
- жиноий жавобгарликка тортилишлари мумкин;
- юқоридаги барча жавобгарликларга тортилишлари мумкин.

№2. Бюджетдан ташқари пенсия жамгармасига бадал тўлашдан бўйин товлаган корхоналар:

- жиноий жавобгарликка тортиладилар;
- уларга молиявий жазо қўлланилади;
- маъмурий жавобгар бўладилар;
- тўғри жавоб йўқ.

№3. Ижтимоий таъминот соҳасида қонунчиликка риоя этилиши устидан назоратни:

- а) прокуратура органлари амалга оширади;
- б) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги органлари амалга оширади;
- в) молия вазирлиги органлари амалга оширади;
- г) «Нуроний» жамғармаси жамоат назорати олиб боради;
- д) юқоридаги жавобларнинг барчаси тўғри.

№4. Ижтимоий таъминот органлари, фуқаролар йиғинлари мансабдор шахслари ўз мансабларини суиистеъмол қилсалар:

- а) жиноий тартибда жавобгар бўладилар;
- б) ўз ҳаракатлари туфайли етказилган зарар ўрнини қоплаб берадилар;
- в) интизомий жавобгар бўлишлари мумкин;
- г) юқоридагиларнинг барчаси қўлланилиши мумкин.

Билимларингизни текшириб кўринг:

1. Ижтимоий таъминотга оид қонунчилик ижроси устидан назорат олиб бориш тушунчасини айтиб беринг.

2. Ижтимоий таъминот қонунчилиги ижросини назорат қилиш шакллари, усуллари ҳақида нималарни биласиз?

3. Ижтимоий таъминот фаолияти устидан давлат назорати қайси давлат органлари томонидан амалга оширилади?

4. Ижтимоий таъминот соҳасида жамоат назорати қайси органлар орқали олиб борилади?

5. Ижтимоий таъминот соҳасидаги жавобгарлик ҳақида нималарни биласиз?

6. Ҳуқуқий жавобгарлик ва унинг шаклларини айтиб беринг.

7. Иқтисодий жавобгарлик (молиявий жазо) нима?

8. Ижтимоий таъминот органлари мансабдор шахсларининг ҳуқуқий жавобгарликлари ҳақида нималарни биласиз?

1. Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида. Т., «Ўзбекистон», 2001 йил.

2. Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Т., «Адолат», 2001 йил.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Т., «Адолат», 1996 йил.

4. Ўзбекистон Республикасининг Мехнат кодекси, Т., «Адолат», 1999 йил.

5. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Т., «Адолат», 2001 йил.

6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси, Т., «Адолат», 2001 йил.

Кириш	3
УМУМИЙ ҚИСМ	
I БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ХУҚУҚИ ФАНИНИНГ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ.....	7
Ижтимоий таъминот тизимларининг вужудга келиши, ривожланиши тарихи. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий таъминотнинг тараққий этиш босқичлари.....	7
Ижтимоий таъминот хуқуқи фани, унинг предмети, асосий тамоийллари ва вазифалари	12
Ижтимоий таъминот хуқуқи фанининг бошқа хуқуқий ва иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги.....	23
II БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ХУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ.....	28
Ижтимоий таъминот хуқуқи манбалари тушунчаси ва уларнинг таснифи.....	28
Ижтимоий таъминот хуқуқининг манбаи сифатида қонулар ва уларнинг ахамияти.....	30
Қонуности ҳужжатлари ижтимоий таъминот хуқуқининг манбаи сифатида.....	31
Ижтимоий таъминот хуқуқи манбалари саналувчи норматив – хуқуқий ҳужжатларни вақт, фазо ва шахслар ўртасида амал қилиши.....	36
III БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТГА ОИД ХУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР.....	40
Ижтимоий таъминотга оид хуқуқий муносабат тушунчаси, турлари ва юзага келиши.....	40
Ижтимоий таъминот органлари – ижтимоий таъминотга оид хуқуқий муносабат субъектлари сифатида. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси ва унинг хуқуқий мақоми. Давлат солиқ хизмати органлари ва уларнинг ижтимоий таъминот муносабатла –ридаги иштироки.....	44
Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ижтимоий таъминот хуқуқининг субъекти сифатида	51
Ҳарбий органлар ижтимоий таъминот хуқуқининг субъекти сифатида. Корхона ва ташкилотлар, касаба уюшмаларининг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироклари	54
IV БОБ. МЕХНАТ СТАЖИ ВА УЗОҚ ЙИЛЛИК ХИЗМАТ ДАВРИ.....	61
Мехнат стажи тушунчаси, турлари ва ахамияти.....	61
Мехнат стажини ҳисоблаш ва тасдиқлаш тартиби	66

Узоқ йиллик хизмат даври ва уни ҳисобга олишнинг хусусиятлари.....	73
--	----

МАХСУС ҚИСМ.

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ПЕНСИЯ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ

V БОБ. ФУҚАРОЛАРГА ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯЛАР ТАЙИНЛАШ	77
Ёшга доир пенсиялар тушунчаси ва уларнинг фуқаролар ижтимоий таъминотида тутган ўрни	77
Умумий асосларга кўра ёшга доир пенсия тайинлаш ва унинг шартлари.....	80
Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш асослари	82
Тўлиқсиз меҳнат стажи билан ҳамда муддатидан олдин ёшга доир пенсия тайинлаш ва уларнинг хусусиятлари.....	93
VI БОБ. НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ	98
Ногиронлик пенсиялари тушунчаси, турлари ва фуқаролар пенсия таъминотида тутган ўрни	98
Ногиронликни белгилаш тартиби. Ногиронлик гуруҳлари ва ногиронлик сабаблари.....	100
Ногиронлик пенсияси тайинлаш асослари ва шартлари	105
VII БОБ. БОҚУВЧИСИНИ ЙЎҚОТГАНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ.....	113
Боқувчисини йўқотганлик пенсияларининг тушунчаси, аҳамияти ва ижтимоий таъминот тизимидаги ўрни.....	113
Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлган шахслар қарамоғида бўлиш.....	115
VIII БОБ. ПЕНСИЯЛАРНИ ТАЙИНЛАШ ВА ТЎЛАШ	123
Пенсияларни тайинлашнинг умумий тартиби ва асосий қоидалари ..	123
Пенсия тайинлашда ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаб чиқиш тартиби.....	128
Пенсияларни ҳисоблаб чиқариш	133
Пенсияларни тўлаш	136
Харбий хизматчиларга пенсия тайинлаш ва тўлаш	143
IX БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ХУҚУҚИДА НАФАҚАЛАР	151
Нафақалар тушунчаси, уларнинг умумий таснифи ва ижтимоий таъминот хуқуқида тутган ўрни.....	151
Давлат ижтимоий сўғуртаси бўйича нафақалар, тайинлаш ва тўлаш	153
Бюджет ҳисобидан тўланадиган ижтимоий нафақалар ва уларнинг турлари.....	172
Фуқароларга бериладиган бошқа турдаги нафақалар	182

Х БОБ. ФУҚАРОЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БОШҚА ИЖТИ- МОИЙ ЁРДАМЛАР ВА ИМТИЁЗЛАР	190
Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам тушунчаси, заруралиги ва уларнинг таснифи	190
Ёлғиз қариялар, ёлғиз ногиронлар ва ота – она парваришидан мах – рум бўлган болаларни давлат таъминотига олинишнинг моҳияти	192
Пенсионер ва ногиронларни санаторий ва курортларда даволаш	194
Ногиронларга протез – ортопедия буюмлари, ҳаракатланиш воситалари бериш	194
Мактаб ёшидаги болали оилаларга моддий ва бошқа ёрдамлар кўрсатиш	195
Фуқароларнинг айрим тоифаларига бериладиган ижтимоий – иқтисодий имтиёзлар	196
ХІ БОБ. ХАЙРИ – ЭХСОН ВА МУРУВВАТ ЁРДАМИ ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАНБАИ СИФАТИДА	208
Мурувват ва хайри – эхсон ёрдами ҳамда унинг умумий ҳуқуқий тавсифи	208
Хайри – эхсон, мурувват ёрдами кўрсатишни ҳуқуқий жihatдан тартибга солиниши тушунчаси ва вазифалари	211
ХІІ БОБ. ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ СОҲАСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИККА РИОЯ ЭТИШ ЮЗАСИДАН НАЗОРАТ ВА ЖАВОБГАРЛИК МАСАЛАЛАРИ	217
Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчиликка риоя этишни назорат қилиш тушунчаси, назорат шакллари ва усуллари	217
Ижтимоий таъминотта оид муносабатларда жавобгарлик масалалари	220

Й. ТУРСУНОВ, З. ШОИМХОНОВ

ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ХУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ўқув юртлари учун дарслик сифатида тавсия этилган

Муҳаррир: М.Боллиева.

Техник муҳаррир: М. Мирзалиев.

Компьютерда саҳифаловчи: А.Боймаматов.

Босишга рухсат этилди: 09.05.03.

Ҳажми: 15б.т. Адади: 500. Буюртма: № 158.

ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.

Тошкент шаҳар, Сайилгоҳ 35.

© **Й. ТУРСУНОВ, З. ШОИМХОНОВ, 2003 й.**

© **Тошкент Давлат юридик институти, 2003 й.**

Йўлдош Турсунов (1947–йилда туғилган). Тошкент Давлат юридик Институти «Хўжалик ва меҳнат ҳуқуқи» кафедрасида ишлайди. Ҳуқуқ масалаларига оид бир қатор дарслик–лар, қўлланмалар, китоб ва рисоалар муаллифи. «Меҳнат ҳуқуқи», «Ижтимоий таъминот ҳуқуқи», «Молия ҳуқуқи», каби ҳуқуқ соҳаларида Ўзбекистонда биринчи марта дарсликлар нашр этдирган ва уларнинг муаллифидир. Бир қатор ўқув қўлланмалари, қонунчиликга шарҳлар устида ижодий фаолият олиб бормоқда.

Шоимхонов Зоҳиджон (1966–йилда туғилган). Ҳуқуқшунос, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига қарашли Тошкент ижтимоий таъминот юридик клиникасида ёшларга самарали таълим ва тарбия бериб келмоқда. Ўзбекистон Республикасининг органларида амалий фаолият билан шуғулланган. Ҳозирги пайтда ижтимоий таъминот ҳуқуқини ривожлантириш муаммолари устида иш олиб бормоқда.